مهراڻ

جلد 28] [نمبر 2

اپريل، مئي ۽ جون
1979ع

•

ايڊيٽوريل ڪميٽي
مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي
ڊاڪٽر غلام علي الانا
سيد شاهه محمد شاهه شاد

مئنيجنگ ايڊيٽر
ظفر حسن

اسسٽنٽ ايڊيٽر
نفيس احمد شيخ (ناشاد)

قيمت في پرچو 6-00 رپيا سالياني قيمت 20-00 رپيا

سنڌي ادبي بورڊ
سنڌ يونيورسٽي ڪيمپس، ڄامشورو سنڌ.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سٽا

● — ڳالھ ٻول

شاعري

1. مخدوم محمد زمان طالب المولى — 7
2. عطا محمد حامي — 9
3. استاد بخاري — 10
4. حافظ محمد احسن — 11
5. سليم ڳاڙهوي — 12
6. عبدالله خواب — 13
7. رحيم بخش قمر — 15
8. عبدالڪريم ٻلي — 17
9. عنايت بلوچ — 18
10. نواز علي شوق — 19
11. شيخ عبدالرزاق راز — 20
12. احمد خان آصف — 21
13. خاڪي جويو — 21
14. تاج جويو — 22
15. امداد چانڊيو — 23
16. نصير مرزا — 24
17. انور هالائي — 25
18. بشير احمد شاد — 26
19. عاجز اڄڻ — 26
20. سوز هالائي — 27
21. شفيع چانڊيو — 27
22. ذوالفقار سيال — 28
23. سارنگ — 28
24. زيب ٻٽي — 29
25. اياز گل — 30
26. مهر پروين — 30
27. مرحب قاسمي — 31
28. تهمينہ مفتي — 31
29. نورالهديٰ شاھ — 32
30. شاني — 32
31. عابد مظهر — 33
32. عزيز مهرائوي — 33
33. محمد رمضان ڪمبوہ زلفي — 34
34. مولوي عبدالڪريم لغاري — 35
35. نثار بزمي — 36
36. ناظم منگي — 37
37. محمد اسحاق راهي — 38
38. مير محمد پيرزادو — 39
39. بردو سنڌي — 40

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

ڪهاڻيون

1. ٻاڙي ناهه ٻروڙ	ـ بادل جمالي	41
2. هُو	ـ مشتاق ڪاملاڻي	48
3. دوا ۽ درمل	ـ غلام نبي ڏيپر	51
4. حيدرآباد وارو ستين جو آستان [ڳالهه]	ـ حبيب الله رحيم بخش مرزا	53
5. جنين ڪاڻ مَيّاس [روسي ڪهاڻي]	ـ انٽونَن چيخوف	61
6. وقت جي واپسي [امريڪي ڪهاڻي]	ـ اي . برئڊ بري	62
7. تان ڪي ڏونگر ڏوريان [آتم ڪهاڻي ـــ 2]	ـ محمد صادق ميمڻ	76

مضمون

1. محمد اسماعيل زونر	ـ پير علي محمد راشدي	100
2. من موهيندڙ سنڌ	ـ ممتاز راشدي	106
3. قاضي قادن ـــ 3	ـ عبدالڪريم سنديلو	115
4. سنڌي ٻوليءَ جو مزاج	ـ غلام علي الانا	124
5. علامہ 'تارڪ' جي فارسي عشقيہ شاعري	ـ سيد شاهہ محمد شاهہ	140
6. سنڌيءَ ۾ فعل ـ ڌڙن (Verb Stems) جي بناوت	ـ ايم . ڪي . جيٽلي	145
7. خيرپور جا سري بلوچ	ـ عطا محمد حامي	173
8. سنڌ ۾ خطاطيءَ جي شروعات	ـ حامد علي خانائي	178

دائمي فيچر

1. تبصرا:	187

[Only Cover Printed at Anjum Art Press, Hyderabad.]

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ڳالهه ٻول

ساڻيهه سنڌ سون سالن کان ڏٺي جي ڏٺل ۽ پهتل وحدت وجودي صوفين جو وطن رهيو آهي، جن جو سول متو هو پنهنجي پالڻهار سان پيار ۽ انسان ذات سان محبت. اسلام کان اڳ هتي جي تاريخ پڙهڻ سان ٿي ٿو ته سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي پيروڪارن جي گهڻي آبادي هوندي هئي، انهن جا ڀڪشو فقير سنڌو نديءَ ۽ ٻين واهن جي ڪناري ٻڙ ۽ پپل جي وڏن وڻن جي ڇانوَ هيٺ بدني رياضت ۽ روحاني صفائي جي رمزن ۾ مست ۽ مگن رهندا هئا. هنن درويشن سان اڳتي هلي برهمڻ ڪونس شروع ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ گهرو اختلاف ۽ جهڳڙو وڌندو ويو. ايتري ۾ عرب مسلمانن جو وليد بن عبدالملڪ جي دور ۾ لشڪر هتي پهچي ويو، ۽ سنڌ ۾ هڪ نئون دور شروع ٿيو.

اها حقيقت آهي ته هتي جي ٻوڌين، مسلمانن جي مدد ڪئي. نيرون ڪوٽ جو قلعو، جنهن کي هاڻي حيدرآباد چئجي ٿو، ٻوڌين جو مرڪز هو. ان کي ڪنهن به مزاحمت کان سواءِ عرب لشڪر جي حوالي ڪيو ويو، اهي مسلمانن سان رهڻي ڪهڻيءَ ۾ هڪ ٿيندا ويا ۽ ساڻن نئين دين جي تعليم ۽ سکيا جو گهڻو اثر پيو، ڇو ته ٻنهي قومن جو بلڪ برهمڻ جو به هڪ ٻئي تي اثرانداز ٿيڻ لازمي هو. ان طرح هتي جي ماڻهن سان جن اسلام آندو، انهن پنهنجي صوفياڻي متي ۽ ويدانت فلاسفي واري وحدت وجودي نظريي کي اسلام جي توحيد واري عقيدي سان ملائي اڳتي وڌڻ شروع ڪيو.

تحقيق اهوئي دور مسلمانن ۾ تصوف جي اسرڻ جو ابتدائي دور هو، جنهن جي آبياري هتان سنڌ مان ئي ٿي ۽ ان جو سهرو ابوعلي سنڌي صوفي تي آهي، جيڪو وحدت وجودي صوفين جو سرتاج آهي.

ابوعلي سنڌي، سنڌ ۾ اسلام کان پوءِ واري دور جو پهريون صوفي آهي، جيڪو هتي جو هڪ غير مسلم درويش هو ۽ اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ جڳ مشهور صوفي ثابت ٿيو.

هن بزرگ صوفيءَ جو مختصر احوال اولياء الله جي سيني تذڪرن ۽ تاريخن ۾ ملي ٿو. پر هن جي احوال جو سڀ کان آڳاٽو ۽ پهريون ماخذ شيخ ابونصر سراج

طوسي (وفات سنہ ۳۷۸ھ) جو ڪتاب ”اللمع“ آهي. تصوف جي فن ۾ اهو ڪتاب پهريون ڪتاب آهي ۽ ان لحاظ کان شيخ ابو نصر پهريون مؤلف صوفي ڳڻيو وڃي ٿو.

سيد علي بن عثمان جلابي، جنهن کي داتا گنج بخش هجويري سڏيو وڃي ٿو (وفات ۴۶۵ھ)، پنهنجي فارسي تاليف ”ڪشف المحجوب“ کي شيخ ابو نصر طوسيءَ جي تاليف ”اللمع“ جي پيرويءَ ۾ لکيو. ساڳي ريت شيخ ابوعبدالرحمان سلمي ڪتاب طبقات جو مؤلف، ابو نصر طوسيءَ جو شاگرد آهي. تصوف جي مشهور رسالي قشيري جو مؤلف ابوالقاسم عبدالڪريم بن هوازن قشيري وري سلميءَ جو شاگرد آهي. هن مان شيخ ابونصر طوسيءَ جو تصوف ۾ علمي مقام ۽ مرتبو معلوم ڪري سگهجي ٿو.

ڪتاب اللمع عربيءَ ۾ پن جاين تي ابوعلي سنڌي صوفيءَ جو بيان وڏي عزت ۽ احترام سان ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب جي صفحي ۳۳۵ تي اچي ٿو:-

”و قال ابو يزيد البسطامي رح صحبت ابا علي السندي فكنت القنه ما يقيم به فرضه. و كان يعلمني التوحيد والحقائق صرفا.“

مطلب تہ بايزيد بسطامي فرمايو تہ مان ابوعلي سنڌيءَ سان صحبت ۾ رهان ٿي. آءٌ کيس قرآن پاڪ جون ڪي سورتون سيکاريندو هوس، جن سان هو فرض نماز پڙهي سگهي ۽ هو مون کي توحيد (وحدت وجود) ۽ خالص حقائق جي تعليم ڏيندو هو.

ساڳي ڪتاب اللمع جي صفحي ۴۰۱ تي اچي ٿو:-

”وحكي عن ابي يزيد البسطامي انه قال: دخل علّي“ ابوعلي السندي رح و كان استاذه و كان معه جراب فصبه بين يدي فاذا هو الوان الجواهر الخ.“

مطلب تہ بايزيد بسطامي ڳالهه ڪئي تہ هڪ ڏينهن مان وٽ ابوعلي سنڌي آيو (۽ اهو بايزيد جو استاد هو)، ان وٽ هڪ چم جي ڳوٿري هئي، جنهن ان کي ڪٺي پرٽيو. ڇا ڏسان تہ اهي رنگ برنگي موتي آهن. انهن کي ڏسندي مان ابوعلي سنڌيءَ کان پڇيو تہ اهي موتي اوهان کي ڪٿان مليا؟ هن جواب فرمايو تہ هتي هڪ واديءَ تي پهتس، ڇا ڏسان تہ اها وادي ڏئي وانگر چمڪي رهي آهي، هي موتي مون اتان کنيا آهن. بايزيد چيو تہ مان کانئس پڇيو تہ جڏهن اوهين ان واديءَ کان لنگهي رهيا هيؤ تہ اوهان جي حالت ڪيئن هئي؟ ابوعلي سنڌي ورائيو تہ ان وقت آءٌ اهڙين حالت کان ڪجهہ پرڀرو ٿي ويو هوس. مطلب تہ کيس موتين ۽ سٽين سان مشغول رکي، خدا جي حضور کان پري رکيو ويو.

سنڌ ۾ تصوف بابت اهو تہ هو هڪ نهايت آڳاٽي ڪتاب جو حوالو. صوفين سڳورن جي احوال بابت فارسيءَ ۾ هڪ وڏو ڪتاب نفحات الانس نالي لکيل آهي. هن جو مؤلف دنيا جو مشهور عالم ۽ صوفي مولانا عبدالرحمان جامي آهي. ان ڪتاب ۾ ابوعلي سنڌي جي عنوان هيٺ هن طرح لکيو ويو آهي:-

"در شرح شطحيات شيخ روزبهان بقلي آورده است: بايزيد گويد كہ من از ابوعلي علم فنا در توحيد مي آموختم و ابوعلي از من الحمد و قل هوالله."

مطلب تہ روزبهان بقلي پنهنجي تاليف شرح شطحيات ۾ آندو آهي تہ ابوعلي سنڌي بايزيد بسطاميءَ جي استادن مان آهي. بايزيد چيو آهي تہ مون توحيد ۽ فنا وارو علم (وحدت وجود) ابوعلي کان سکيو ۽ ابوعلي مون کان الحمد ۽ قل هوالله سکيو.

رسالي مهراڻ جي وقت سر پڌري نہ ٿيڻ جي ان جي پڙهندڙن وٽان پڇا ڳاڇا ٿي پئي آهي. هن بابت جڏهن انتظام جي سڀني حلقن مان جاچ ڪئي وئي تہ ان جو سبب ڪارڻ هي حقيقتون آڏو آيون: سنڌي ادبي بورڊ جي پريس ۾ دقيانوسي دور جون مشينون هلندي هلندي اچي ٿيون، جن مان هڪ تہ بنهہ بيڪار پڌائي وڃي ٿي. گل ڦل رسالو پنج هزار ڪاپيون درماهہ ڇپجي رهيو آهي، اهو بہ پراڻين مشنين ڪري چگو وقت وٺي ٿو. ٻئي پاسي هڪ ئي وقت پريس ۾ بورڊ جا اڪيچار ڪتاب ڇپجڻ لاءِ پهچندا رهن ٿا ۽ هيڏانهن مهراڻ رسالو بہ آهي. هرهڪ ڪتاب کي پاڳي مان وقت ملي ٿو، ان ڪري چوڻ ۾ اچي ٿو تہ مهراڻ جي اشاعت ۾ دير ٿيو وڃي.

هاڻي انتظاميہ پاران انهيءَ شڪايت کي دور ڪرڻ لاءِ اهو فيصلو ڪيو ويو آهي تہ گل ڦل کي آفسيٽ مشين تي ڇاپيو وڃي. ان طرح ان جي ڇپائيءَ جو معيار بلند ٿيندو ۽ ان ۾ ٻارن جي دلچسپيءَ لاءِ تصويرون بہ گهڻيون اينديون. اها ڇپائي هاڻي تہ ٻاهر ٿيندي، پر اشاعتي ڪم جي اڪلاءَ لاءِ هڪ آفسيٽ مشين بہ جلد خريد ڪئي ويندي. ٻيو تہ جن اڳين ڇاپيل ڪتابن جا ايڊيشن ڇپائڻا هوندا ۽ انهن جي صحت ۽ ڇپائي معياري هوندي تہ انهن کي بہ آفسيٽ تي ڇاپيو ويندو، ان طرح پراڻين مشينن تان گهڻو بار هلڪو ٿي پوندو. پوءِ اميد تہ مهراڻ جي پڙهندڙن کي ڪا شڪايت آڏو نہ ايندي.

هن سلسلي ۾ اداري پاران معياري مضمونن جي نہ پهچڻ جي شڪايت ڪئي وڃي ٿي. اميد تہ اسان جا اديب ۽ عالم قلمي تعاون ۾ وڌيڪ ڀرو وٺي، مهراڻ کي وقت سر پهچائڻ ۾ اسان جي مدد ڪندا.

غ-م-ق

Quarterly 'Mehran': A literary-cum-research journal Printed by Ghulam Rabbani A. Agro. at the Sindhi Adabi Board's Printing Press and Published by him from Sindhi Adabi Board, P. O. Box 12, Hyderabad Sind, Pakistan. (April, May, June 1979 issue).

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، 19- اپريل 78ع تي
مسٽر محمود علي سي. ايم. ايل. اي جو صلاحڪار گهرو- اڏاوتن ۽ ورڪس
کي بورڊ جا ڪجهه ڪتاب تحفي طور ڏيئي رهيو آهي.

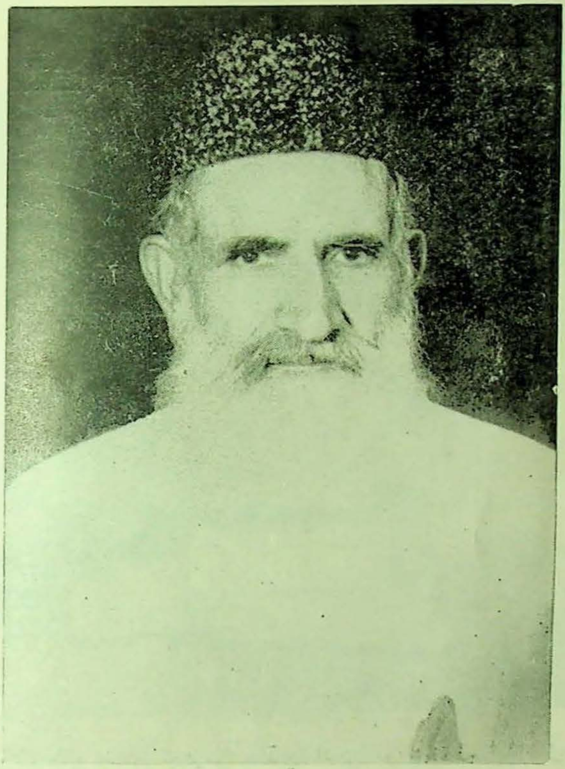

جنگ آزادي جي وطن جو جنرل محمد امين خان کوسو
ڊسمبر 79ع ۾ جنهن جي ورسي ملهائڻ جون
تياريون ٿي رهيون آهن.

* شاعري
* ڪهاڻيون
* مضمون
* تبصرا

مخدوم محمد زمان طالب المولي غزل

•

آزاد هوندا هردم زلفِ دوتا جا قيدي،
خوشحال ٿي رهن ٿا صبر و رضا جا قيدي.

هر بيوفا هميشه آزاد هوندي پابند،
آهن رها سدائين مهر و وفا جا قيدي.

نَرُ ٿو نمائي ناٿو، اڄ پيا ضمير وڪجن،
ٿا نچندي ٽپندي ڏسجن، حرص و هوا جا قيدي.

ڦرندا سدا رهن ٿا، ڦرندا سدائين رهندا،
هر سنگدل جي در تي جورو جفا جا قيدي.

اول سي پيش ٿيندا، اڳ ۾ ٿـي بخشبا سي،
روزِ حساب يارو! جرم و خطا جا قيدي.

سرواڻ هوندي هردم پٺ تي پيل رهن ٿا،
هر دور ۾ هميشه شرم و حيا جا قيدي.

هر غم کان بالاتر برتر هي فڪر کان مٿرا،
خوشدل ۾ هو خوشتر ناز و ادا جا قيدي.

مولائي يار "طالب" آزاد دوجهان کان،
هردم ۾ هر پلڪ ۾ عشقِ خدا جا قيدي.

عطامحمد حامي

رباعيون

هر وقت گناهن ۾ گرفتار آهيون
سچ پچ ته جهنم جا سزاوار آهيون
پيو ڪوبه سهارو نه سُجهي ٿو موليٰ
بس تنهنجي ئي رحمت جا طلبگار آهيون

●

دنيا جي ڪشش تنگ ڪري ٿي مون کي
هر وقت بُرائي ڏي سڏي ٿي مون کي
شيطان جي ڦاني کان بچڻ جي خاطر
الله جي امداد کپي ٿي مون کي

●

صورت ۾ رکيو ڇاهي، جي سيرت ناهي
انسان فقط آهي حقيقت ناهي
بي سوچ ڏسڻ آهي اجايو حامي
ڪنهن ڪم جي بصارت جي بصيرت ناهي؟

●

مذهب تي لوان رنگ چڙهايل آهن
احڪام شريعت جا ستايل آهن
مومن ۽ مسلمان بڻايا موليٰ
فرقا هي سڀئي پوءِ جا ٺاهيل آهن

●

ظاهر ۾ اگر زهد سراپا آهين
باطن ۾ ته ابليس جو آقا آهين
جو عيب اگهاڙين ٿو ٻين جا زاهد
ڏس پنهنجي گريبان ۾ ته تون ڇا آهين

●

هٿ ڪن ٿا تڪبر ۽ وڏائي ڪن ٿا
پردي ۾ ڀلائي جي برائي ڪن ٿا
زاهد ٿا سڏيون جن کي آهي پي حامي
الله جي نالي ۾ ٺڳائي ڪن ٿا

●

ڏاڙهو ٿو لڳي گهر ۾ ڏسون ٿا يارو
لُڇجون ٿا مگر ڪين ڪڇون ٿا يارو
غيرت جو اهو حال اسان جو آهي
نڪ پنهنجو وڏائي به جيون ٿا يارو

آستاد بخاري

سچ

سچُ آ حقُ، سو حقُ موجود آ،
سچُ هيو، هوندو، سچُ معبود آ،
سچُ ابد کان ازل.

سچُ جيڪو ٻڌائي چئو، ڳائيو،
جيستائين زمانو، سچو ڳائيو،
سچُ سمجهو سچل.

سچُ، سندو لهي، هيو سدائين وهي،
سچُ سُڪون آ، جي لهرَ ڪا لهي،
الٽ ايندي اٽل.

سچُ، هالار، ڏاڙهيار يا ڪمتر،
ڪوڙ، اوتر آثاري مڪر بي اثر،
جنگ جوڙ و جبل.

سچُ آ، سونُ، سو سونَ کي ڪٽُ ڪٿي:
مَٽُ چلڪي ئي پر، سونَ جو مَٽُ ڪٿي!
ڪوڙ، پيلو پتل.

سچُ سورج سمان، هر سمي چمڪندڙ،
واءَ تي موسمي، لڙڪندڙ، جهڙڪندڙ،
ڪُوڙ، ڪارو بدل.

سچُ ڪٿي ڪڙهي: پوءِ به سچُ ئي اڙهي،
سچُ سوري چڙهي: پوءِ به سچُ ئي اڙهي،
سچُ اڻ ٽر اجهل.

سچُ، سر-زندگي، زندگي جاودان،
ڪالهه جهڙڪا جوان، اڄ به ڪيرلا لوان،
ڪالهه، دولهون اجل.

حافظ محمد احسن چنا

غزل

ڪر نوازش جي نظر، دلدار ڦيرو ڪين ڪج
ڏس اچي هيڪر هيءَ حالت زار ڦيرو ڪين ڪج

تنهنجي فرقت جي گهڙي هڪڙي به ڀانيان سال ٿو
اءِ وارث واڳ وهلو وار ڦيرو ڪين ڪج

منهنجي لئي توکان جدا جالڻ ٿيو ڏاڍو ڏکيو
قول پنهنجا تون پيارل پار ڦيرو ڪين ڪج

منهنجي عيبن ڏي نه ڏس، پر شان پنهنجي کي سڃاڻ
ڪر نه تون محبوب مون کان عار ڦيرو ڪين ڪج

ڀروسو ناهي حياتيءَ تي جدايون ڪين ڪر
زندگي جڻ ڏينهن ٿي ها چار ڦيرو ڪين ڪج

منهنجي حجت ناهه پر آزي نيازي ڪي ڏسي
مون مبارڪ مهلقا ڏيکار ڦيرو ڪين ڪج

تون حسينن جو شهنشاهه، مان سوالي ديد جو
ڪر اچي مون سان مٺي گفتار ڦيرو ڪين ڪج

مان سڄڻ تنهنجي غلامن جو به هان 'احسن' غلام
تون اچي ڏيکار هت ديدار ڦيرو ڪين ڪج

سليم ڳاڙهوي

نظم

مون سان ڪو هلندو؟

آءٌ ھلان تو پيار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟
پيار سنهي سنسار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

ڏينهن ڏئي ٻه لڪ ۽ جهولا، راتيون ڪاريون ڪاريون،
چنڊ طرف، چمڪار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

ڏک جا ڏونگر ڏوري ڏوري، سک جي لڪري ڏسبي،
ڪاڪ ڪنڌيءَ، اسرار جي پاسي، سون ساڻ ڪو هلندو؟

پرت پرائڻ، پيار پرائڻ، ماڪ محبت پار پرائڻ،
صبر سهڻ، ايثار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

منصور جون ڪالهيون آهن، سر جو سالڪو لاهي،
درد پرائي دار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

هاوڙ آهه هواسن تي ۽ مولجهه ڪهڙي آ من تي،
هيج طرف، هٻڪار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

لنڍڙي پيڙي، واءُ اٿاٿو، چوڌس ٻه آهن چوليون،
آر ڇڏي، هُن پار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

ڪچ جون ڪوڏيون پوري جهوري، سچ جا ماڻڪ ماڻڻ،
جهول جهلي وڻجهار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

جنهن سان پختا روح جا رشتا، جنهن سان لينهن جا ناتا،
دلبر ڏي، دلدار جي پاسي، سون سان ڪو هلندو؟

عبدالله خواب — نظم

ادبي تنقيد

ادب جو پاسبان ٻي لنگهه ڀي جيندو تہ ڇا ٿيندو،
ملوڪن کي سُڏيءَ ڪاتيءَ سان ڪو کهندو تہ ڇا ٿيندو.

لچوڙي لور جن پنهنجو عطا ڪيو علم الٽان کي،
الهن جو آيندو اولڊاهو ڀي رهندو تہ ڇا ٿيندو.

ادب جي زندگانيءَ جي ضمانت ناهه ڏيندڙ ڪو،
جڏن کي جنهن جيارو، سو مٺل رهندو تہ ڇا ٿيندو.

ڪني بيمار ٻي درمان، وٺا در ڪور ڀي دالا،
ضميرن جو رڳ احساس جي مرلو تہ ڇا ٿيندو.

اديبن شاعرن جو فڪر تازه تشنہ لب آهي،
انهن کي آب اجرت جو ڀيو ملندو تہ ڇا ٿيندو.

ڏنا ها حاڪمن جن کي، سڪا سولا تي سٽ سٽ تي،
الهن پادن، انهن قدرن کي ڪو رٿندو تہ ڇا ٿيندو.

ليڪن جيڪي لکن جي مٽ، ملي ڪوڏي لئي ڪنهن کي،
اجاره داري وارو انگ جي رهندو تہ ڇا ٿيندو.

ڏسو اهل قلم ڪي غير ملڪي ڪيئن ٿا ورسالين،
اسان جو مرڪزي ڪردار، جي ڪرلو تہ ڇا ٿيندو.

ڪتابِ دهر جا اوراق، جن جا مدح خوان آهن،
انهن جي پيروئن ڪو انقلاب آندو تہ ڇا ٿيندو.

رسالا جن جي شهپارن سندا اڄ ڀي گواه آهن،
الهن کي داد جو سڪو صيلو ملندو تہ ڇا ٿيندو.

ڪنهن کي جن بهار زندگي وارو قلم بخشيو،
انهن جي تازگي جو ماحصل ٻڌندو ته ڇا ٿيندو.

پري ايتن جا گل، دامن ادب ۾ سون پري خوشبو،
منجهس ڪو بغض جي بدبو ڪٿي وجهندو ته ڇا ٿيندو.

ثقافت جي ڳلن کي خون پنهنجي سان ڏنم سرخي،
انهن گلڙن کي مالهي ڪو وڃي لٽيندو ته ڇا ٿيندو.

ٻهالي ٻاز کي آهن ادارا سرپرستي جا،
انهن جي ٽڪ مان ورُ لاهڻ لئي ڪو ورلدو ته ڇا ٿيندو.

ڪنهن کي گل، گلن کي خار، ڏينهن کي رات، شب کي روز،
تجاهل عارفانه عقل جي مڃيندو ته ڇا ٿيندو.

ڪن، اکڙين، زبان ۽ ذهن، دل توڙي دماغن تي،
اثر هرهڪ تي هن جي، حرف جو پوندو ته ڇا ٿيندو.

هزارين هنر، بي هنريءَ جي پيا آهن تصادم ۾،
قلندر وقت جو وچ ۾ ڪٿي پوندو ته ڇا ٿيندو.

لڏڪا ٿي رهيا ڪهوڙا، ته غيابا ٿيا هموار،
ٿيا چڙواڪ چورا، ڪو جهلي وٺندو ته ڇا ٿيندو.

رُسي رب، مت ڪسي، واڻي توائي ٿو ڪري تنهنجي،
ڪهري جنهن کي، آهو عالي قدر ڪچندو ته ڇا ٿيندو

ٿي ڪهڙي باهمي تنظيم، ۽ تحريڪ ٿي ٿرٿون،
جي وياو ويو هتان مان، پوءِ جي ورلدو ته ڇا ٿيندو.

ڏسڻ جو 'خواب' پر تعبير جا آهن منجهس اڪتا،
مڃيندو آ مڙن کي، ڪيس ڪو مڃنه و ته ڇا ٿيندو.

رحيم بخش قمر

نظم

مارئي جو خواب

گهڙا ڀَر ڪنڌي پاڻياريون ڏٺيون مون،
سَٽيون سيل واريون سنگهاريون ڏٺيون مون،
حيا، شرم، لڄ لهڻ واريون ڏٺيون مون،
ڀَتَن تي پنوهاريون پياريون ڏٺيون مون،

سنجهي ساڻ سالڪي سيالا ڏٺا مون،
اڃا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

سنگهارين ڪي سنگريون سٽيندي ڏٺو مون،
ڪا، ڀيرون، ڀَسيون ڀٽيندي ڏٺو مون،
۽ ڏؤرن سان ٽپڙا ڏٽيندي ڏٺو مون،
ڀلائن ڪان سَنهڙو سٽيندي ڏٺو مون،

لُٽار، لنب، لوڏڪ ۽ لاڻا ڏٺا مون!
اڃا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

امڙ ڪي ڏسي رات، روئي ڏٺو مون،
ڪندي ان سان ڪا بات، روئي ڏٺو مون،
ٻڌائيندي حالات، روئي ڏٺو مون،
ڏسي موت، ماسات، روئي ڏٺو مون،

لِڙر لٿي رُنا ٿي لماڻا ڏٺا مون!
اڃا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

مڪان ڪي، مڪهڙ ڪي، سٿ ڪي ڏٺو مون،
ميڻِ ڪي ۽ مربي، مکڻ ڪي ڏٺو مون،
رحيمان ۽ رحمت، رکڻ ڪي ڏٺو مون،
سياڳي ۽ ساران، سَجَڻ ڪي ڏٺو مون،

ڪندي خود ڪي مارن سان ماڻا ڏٺا مون!
اڃا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

ٻنن تي ٻٻيهن جا ٻيرا ڏٺا مون،
ڇپر، چولڙا، کهر کهيرا، ڏٺا مون،
۽ جهالڪين جا جهوٻا ججهيرا ڏٺا مون،
دڙن تي دلارن جا ديرا ڏٺا مون،
پنوهارن جا ٻڪڙا پراڻا ڏٺا مون!
اڄا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

ڏراڙڻ ۽ ڍورن، ڍڳن کي ڏٺو مون،
ڳنڍن توڙي ڏاندن ٻڪن کي ڏٺو مون،
مليڙ ۽ ساوڻ، ڪڪن کي ڏٺو مون،
ٿرن کي ۽ ٻڪرين، رڍن کي ڏٺو مون،
ڀٽن تي ڀتارن جا ڀاڻا ڏٺا مون!
اڄا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

ڳنڍيرن ۽ ڳوٺن ۾ ڳيرا ڏٺا مون،
چتون، جهرڪ، هيڙا ججهيرا ڏٺا مون،
۽ ٿلڙين تي ڀولڙن جا پهرا ڏٺا مون،
۽ ماڪيءَ جا ڳلڙن تي گهيرا ڏٺا مون،
ٻنن تي ڪي ٻوٽ ٻاڻا لاتا مون!
اڄا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

ٿرين کي ڏسي شاهه ٿي، مان چنڪيس اڄ،
ملي جيءَ جهارڻ مان جي، مان چنڪيس اڄ،
ڪٿيرين مان ڳنڍ ڪير ٿي، مان چنڪيس اڄ،
ڏسي ڏيهه ڏوٿين جو هي، مان چنڪيس اڄ،
ڪنهيون، ٻوهه، نوهن جا ٽاڻا ڏٺا مون!
اڄا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

جي جاڳان "قمر" ڏور جهالڪي ليا ڙي،
ڪٿي مان، ڪٿي سيڻ، سالڪي ٿيا ڙي،
۽ وڇڙي وطن ويڙهه والڪي ويا ڙي،
اکين مان هيان لڙڪ لاڪا ٿيا ڙي،
ٿڌا ٿر ۾ ٿرين جا ٽاڻا ڏٺا مون!
اڄا اک لڳي مس اباڻا ڏٺا مون!

عبدالڪريم پلي

غزل

●

وَرَڻ جون وَري وارِ وايُون وَري آ،
اڻيُون اُئين جنڳائين جُدايُون وَري آ.

ڇُڪيءَ ڪيِ چڪيِ ڪيِ، وَيا سال گذري،
اچيِ ڏِي ڪيِ سُرڪيُون سوايُون وَري آ.

وَسي ڪيئي ساوڻ، وَيا موسِمَ ٿيِ،
رَهيُون پو بہ اکيون آجايُون وَري آ.

اگڻ وِيئي وِيڙهيِ، اُميدن جو اولڙو،
ڪٽي ڀاڻ سان ڪيِ، سُهايُون وَري آ.

اسين پيارَ ۾ هارَ پنهنجي مَڃيُون ٿا،
ڇٽي ڪَهڙو هَر هَر پُڏاهون وَري آ.

’ڪريم‘ آهي تنهنجو، نہ توکي ڇڏيندو،
نہ ڪر تنهن سان ناحق ڀيايُون وري آ.

●

آہ و زاري ۾، رات گذري ٿي،
بي قراري ۾، رات گذري ٿي.

جي ميلڻ ٿو ٿيئي تہ هڪ ٻي جي،
غم گساري ۾، رات گذري ٿي.

ڪو اسان ڪان پُڇي تہ ڪهڙي طرح،
انتظاري ۾، رات گذري ٿي.

لوح خواني ۾ ڏينهُن ٿو ٿي پُورو،
عزءداري ۾، رات گذري ٿي.

راهَ ڪنهن جي ’ڪريم‘ ڏسندي روز،
رات ڪاري ۾، رات گذري ٿي.

عنايت بلوچ

غزل

●

ڪا خبر ڪانہ پئي، ڪيئن ڪھڙي طرح ۽ ڪٿان ٿيا شروع پيار جا سلسلا،
جيئن جلدي وڌيون اکڙيون انڪجي، تيئن تڪڙا نبيريا دلين فيصلا.

جيئن ڏنم پيار ٿيو، ٿي نہ جرئت مگر، هو بہ بيچين ٿيو پر حجابن ۾ هو،
ليڪ اکڙي وڌيس، هُو بہ اوري سُريو، ختم ٿيندا ويا فرق ۽ فاصلا.

پيار جا پيچرا ها ڏنگا ۽ ڏکيا، پر خبر ناهي ڪيئن پار پهچي ويس،
ڪيئن ويون مُشڪلون ميٽجي ريٽجي، ڪيئن طئي ٿي ويا منزلون مرحلا.

ڪين تنهنجي اي ناصح نصيحت ڪبي، عشق سان عقل جو ناهي ڪو واسطو،
توکي تسبيح مُصلو سلامت هجي، تون لہ ڄاڻين محبت سندا معاملا.

هن جي هڪڙي نظر ني هتيڪو ڪيو، پوءِ ڦٽڪيس مگر ڦاسندو ئي ويس،
هُئي ڪا جادوگري ورنہ لظرن اڳيان، ڪيئي گذريا حسينن سندا قافلا.

هن جي وارن جي وڪڙن وڪوڙي ڇڏيو، هن جي پلڪن جي ڇاڇن ۾ ڦاٿجي رهيس،
هن جي نيڻن ۾ نرمل اظارا ڏٺم، هن جي مکڙي ۾ ڳولي لڌم مشغلا.

سرد آهون نہ ڀر، روءِ رڙ ڪينڪي عشق جي هيءَ ادا پئي عنايت اٿئي،
ناهي هرگز لئين ڳالهہ، توکان اڳي، ڪيئي ميٽجي ويا داناءَ ۽ دادلا.

نواز علي شوق

گيت

هيءَ حياتي ساري سُور،
ڪيئن گذاريان توکان ڏور.

پيار تي آهن پهرا هردم،
ڪونه ملي ٿو راز جو محرم،
دل هروقت ڪري ٿي ماتم،
سينو غم کان ٿي ويو چُور.
......

چاهت جو آ ويري هر ڪو،
پر دلين کي ڪڏ نه سهي ڪو،
پاڪ محبت ڪو جو ڪري ٿو،
سا به نه دنيا کي منظور.
......

ياد ڪرڻ سان ياد نه ڪي ٿين،
ڪي نه وسارڻ سان به نه وسرن،
جيءَ ۾ جايون جهٽ پٽ جوڙن،
پلپل آهن تن جا پُور.
......

منهنجي سڄڻ جو لاهه ڪو ثاني،
دل لڙي جنهن لئه آهه ديواني،
پنهنجو ٿيندو شل سو جاني،
کهائي وڏو آ جنهن جي کهور......

غزل

پرين بلبل پپو توکي پڪاريان مان،
صدائين سِڪ منجهان ساريان سنڀاريان مان،

وفا جو ڪيئن يقين توکي ڏياريان مان،
هي دل چيري سڄڻ توکي ڏيکاريان مان.

حياتي هن جي پل آرام سان گذري،
ڏکن ۾ ڏينهن ۽ راتيون گذاريان مان.

ٿئين تون بيوفا، ڇا مان به ٿيان اهڙو؟
وسارين تون ته ڇا توکي وساريان مان؟

سڄڻ، سهڻا، مٺا، محبوب، دل جاني،
پرين توکي چئي ڇا ڇا پڪاريان مان.

هي دل تنهنجي، هي جان تنهنجي، هي سر تنهنجو،
اکين ۾ اچ پرين توکي ويهاريان مان.

سندر اکڙيون ٿين شل ڪاڄ ڪالڪن جو،
ڏسي توکي، جي ٻي ڪنهن ڏي نهاريان مان.

شيخ عبدالرزاق راز

غزل

●

حيران آهيون تنهنجي حقيقت کي ڇا چئون
توکي صنم سڏي وري توکي خدا چئون

آهي عجيب رنگ محل هي زماني جو — ڪنهن کي دغا سڏيون وري ڪنهن کي وفا چئون

دنيا کي من و تو جي منجهايو آهه سلساي — ڪنهن کي قضا سڏيون وري ڪنهن کي بقا چئون

رخ تان نقاب پنهنجي هٽائي جي هو صنم — هي بار حيا ننگ حيا کي حيا چئون

تنهنجي حجاب تان اسان قربان هزار بار — تون رهنما ۽ راهبر توکي خدا چئون

در تي زماني تنهنجي ڪئي آهه گداگري — ڪنهن کي غني سڏيون وري ڪنهن کي گدا چئون

هن گلستان جي بند و سلاسل جا سلسلا — ڪنهن کي جفا سڏيون وري ڪنهن کي سزا چئون

●

دل هي وياڪل پنهنجي آهي دل جي آس پڄائي ڪير
آس پڄائي پياس بجهائي من جي پياس بجهائي ڪير

ڇو ٿا پنهنجو وقت وڃايو، وقت جو ڇو اسراف ڪريو ٿا
ڪارج جي آهه دنيا ساري، ماڻهن کي سمجهائي ڪير

بادل جي نيڻن ۾ ڇڻ ڪنهن برکا رُت ٿي ناچ ڪيو
من جي آشا اڃڙيل آهي، من جي آگ وسائي ڪير

آنڌي آئي طوفان آيو، تيل سندا ڪي ديپ جلايو
تون گهبرائين سان گهبرايان، ڏسجي ٻيو گهبرائي ڪير

وقت جي نبض هلي ٿي هوريان، وقت ڪهڙو سمجهايو آهه
ڏسجي ڪير ٻڌي ٿو دانهون، منهنجي دل پرچائي ڪير

غم جي ڳالهه ڪريو ڇو ٿا، هي سوز لڳايو سيني سان
ڪهڙو شڪوو يارن جو آهه، يارن کي ورجائي ڪير.

احمد خان آصف

ڪافي

ٻيچ پيريَنِ ساڻ پاتي، جن عبادت مون ڪئي،
ديد دلبر سان ملائي، جن عبادت مون ڪئي.

نينهَن نظرن جي وسيلي ٿي ويو پختو ٻڌو،
لوڪ ساري ڪان لڪائي، جن عبادت مون ڪئي.

منهنجي دنيا، عشق ان جي ڪسان سدا گلگون آ،
باغ الفت جو بنائي، جن عبادت مون ڪئي.

دل جي ڏڪن ۽ پساهن روح ۾ ان سان رهاڻ،
ساه ۾ ساجن سمائي، جن عبادت مون ڪئي.

ٻن پيائي ڪي وجهي پارڻ ڪري پاري چڏيم،
سچ محبت جو مچائي، جن عبادت مون ڪئي.

عشق ۾ "آصف" شهادت جو ويو درجو ملي،
ڪنڌ ڦٽرن ۾ ڪپائي، جن عبادت مون ڪئي.

"خاڪي" جويو

وائي

پنهنجو نينهن نچي، شال بچي،
ڪاريهر جي ڏنگ ڪان.

سهڻي سائيرَ وچ سان، ويندي ڏانهن ڪچي، شال بچي،
ڪاريهر جي ڏنگ ڪان.

پنهجي گيت سنگيت سان، محفل هيل مچي، شال بچي،
ڪاريهر جي ڏنگ ڪان.

'خاڪي' پنهنجي خيال سان، جيڪو روح رچي، شال بچي،
ڪاريهر جي ڏنگ ڪان.

تاج جويو

آزاد نظم

پريم نگر

خيال نگر جو رهواسي مان،
پنهنجي خيالي دنيا جوڙي،
جڳ سچي سان ناتا ٽوڙي،
ڪُٽم ـ سم ڪُٽم ـ سم،
گوتم وانگي،
ڪنهن اڻ ڄاتي ۽ اڻ ڳاتي،
سچ ڏسڻ لاءِ،
گيان لهڻ لاءِ،
پنهنجي ڌُن ۾ مست هئس.
جيون جو ساگر ساڻو هو،
جنهن ۾ ڪوئي جوش نه هو،
ڪا لهر نه هئي.
پوءِ،
رُت ڦري،
طوفان گهُليو.
جيون جي سائي ساگر ۾،
ڇولي ڇُلي آئين، سائين!
ٽُاڪائي ٽاڪائي مون کي،
پيار ـ نگر ۾ پهچائي وئين؛
جهيڻن، هيڻن ۽ سانيڻن،
جذبن کي جاڳائي وئين!
خيالي دنيا سان ڌونداڙي،
سپنن سان ڇرڪائي وئين!
سچ ۽ سندرتا جي ڏِک تي،
مون کي آڻي،
نشو نرالو بخشي وئين!
پنهنجن ڪجان نيڻن ۾ تون،
نينهن سمائي آئين، سائين!
سُرڪ ڀَڻ سان،
سچ جي صورت بسي وتي مون،
اڻ ڳاتي ۽ اڻ ڄاتي،
آها حقيقت ڏسي وتي مون،
جنهن جي ڳولا ۾ او سائين!
ڀٽڪي ڀٽڪي،
ٿڪجي ٿڪجي.
خيالي دنيا جوڙي ويٺس،
جڳ سان ناتا ٽوڙي ويٺس!
تنهنجيءَ نيڻ ـ نهارَ سيپيٺي،
خيال ـ نگر جا تندون ٽوڙيا،
ٽوڙي ڇڏيا،
منهنجا ناتا،
ازلي سچ سان جوڙي ڇڏيا!
جنهن جي هڪ جلوي سان سائين:
من مندر جون،
سڀ اونداهيون،
پنهنجا ڪارا چولا لاهي،
چاندوڪيءَ جي چادر لاهي،
سچ ـ سندرتا جي پيرن تي،
ڪري پيون.
منهنجي دل، ويڳاڻي دل کي،
گوتم وانگي،
گيان ملي ويو.
سالن ڪان پوءِ،
سچ ملي ويو.
سچ جي جوتي،
سچ جي سوڀيا،
تنهنجو روپ وٺي او سائين،
مون وٽ آئي،
مون پياسيءَ کي،
پريم نگر ۾ پهچائي وئي!
ڀٽڪيل دل کي،
ڏِک ڏسي وئي،
سُولهن سندي ساڃاهه ڏئي وئي.

ضمير جو قيدي

نه ڪا اُس دل ۾،
نه ڪي ڪا نراس،
نه ڪي خوش گذاريون،
نه ڪڏهين اداس—
مشينن جا پرزا جيئن ٿا هلن،
ائين هن حياتيءَ جو،
چرخو هلي پيو.

نه ڪو مَنَ جي ڳهرائين سان ملي ٿو،
نه ڪي ڪو رُسي ٿو،
نه طعنو ڏئي ٿو.

ڪڏهن ياد پئي جي ڪو پيارو اچي ٿو،
نه هي دل اسان جي،
نه تڙپي اٿي ٿي،
نه ڪا تانگهه، چيڪَ،
ڪائي محسوس ٿئي ٿي.

نه ڪنهن سان عداوت، نه نفرت،
حقارت—

اها بي‌حسي، بدنصيبي اسان جي،
۽ وحشي حياتي،
نه ڪا ٿي نهوڙي نه ٻوڙي اسان کي.

جيئڻ جو اهو جذبو،
جاي پسر ٿي ويو.
مرڻ جي به منشا نه ٿي دل قبولي.
الهيءَ ڪيفيت ۾ وڃون پئي ته ڪاڏي؟
اهو حال جڏهين،
ٿيو آ اسان جو،
زمانو به پنهنجو رهيو ڪين آهي،
ويو يار هرڪو،
منهن پنهنجو مٽي آ—
مان: ساڳيو نه ناهيان،
ڪڏهن جيڪو 'آزاد' پنهنجي هيس،
اندر ۾ هون اُسون،
حسين ها تصور.
جوانيءَ جا جولان! ڇا لئه،
وهيءَ کان اڳي ئي،
ڇڏي سات تون وئين!؟
مان: ساڳيو نه ناهيان، زمانا!
تون سچ ٿو چئين؛
مان: ويهين صدي ۾،
ضميرن جي قيدين سان قيدي،
زنجير پائي ڳهاري رهيو هان،
مات کائي رهيو هان.

خوشبوءِ جي هٿَ ۾ ڏني هٿ
رولاڪ بادل جيان
انَ بنَ ۾ ڀٽڪان پيو
توکي ڳوليان پيو
هوا وانگي منهنجو ڪو در کولهي
ڪو گهر کولهي

تو تہ منڙا آ مون کي وساري ڇڏيو
مگر ياد تنهنجي نہ وسري سگهي آ
ذهن منهنجي جي ڦرهيءَ تان
اڃا تنهنجي جي هيجي نہ مٽجي سگهي آ

تون جڏهن کان ويو آهين وِڇڙي پرين
تڏهن کان مان
ٻهران تہ ٽهڪين جان خوش پيو لڳان
مگر اندرُ منهنجو ليهائين جيئن
جلندو رهي ٿو
دِيڪَ جان دُکندو رهي ٿو

هاڻ توکان سواءِ
آءٌ جيون جو تنها مسافر آهيان
هيڏي وشال ڌرتيءَ تي مائين
منهنجو ڪوئي نہ آ
منهنجو ڪوئي نہ آ

خوشبوءِ جي هٿ ۾ ڏني هٿ
رولاڪ بادل جيان
بنَ انَ ۾ ڀٽڪان پيو
هوا وانگي منهنجو ڪو در کولهي
ڪو گهر کولهي!

انور هالائي — نظم

تون هي تون

ورد جن جو تون هي تون، تن جو مقدر تون هي تون،
رنگِ دنيا تون هي تون ۽ شانِ محشر تون هي تون.

آئينءِ فطرت جي عظمت ۾ آجاگر تون هي تون،
فڪر، شاعر تون هي تون، ذوق، سخنور تون هي تون.

وحدتا ڪثرت بڻائي، ڪثرتا وحدت ٿين،
وحده' جي وات جو سرواڻ سرور تون هي تون.

ها ۽ لا جي روپ ۾ ساڳيو نفي اثبات آهي،
هر زبان تي نعرهٔ الله اڪبر تون هي تون.

هر جبين ٿي تنهنجي آڏو سر جهڪائي بار بار،
زاهد، شب خيز جو زهد، تفاخر تون هي تون.

عارفان عزم يا تڪيو فقيران هجي،
فڪر دانش ڪان وني موجِ قلندر تون هي تون.

تون هي تون جي وات تي منصور چڙهيو دار تي،
قتل گاهه ڪربلا ۾ زير خنجر تون هي تون.

مسجد و مندر هجي، ديول ڪليسا جو وجود،
سو ٻڏو سو ٿي سڌ، اي بندہ پرور تون هي تون.

جذبهٔ احساس جاڳائي ڪرين ٿو سرخرو،
حوصلن ۾ ۽ ارادن ۾ برابر تون هي تون.

ڇا ڪجي ساراهہ تنهنجي اي خداءِ ذوالجلال،
جنهن وجن تارون، لنوي، ٿو روح 'انور' تون هي تون.

بشير احمد شاد

ڪافي

آهي ٻلبل تنهنجي سار سڄڻ،
وٺي ننڊ ڦٽي منهنجا يار سڄڻ.

تنهنجي زلفن جو مان آسير ٿيس،
اڄ دلبر مان دلگير ٿيس،
تنهنجي فرقت ۾ ته فقير ٿيس،
تنهنجي پرت سنهه ۽ پيار سڄڻ.

تنهنجي راهن لئه وڇايا مون،
ڪهڙو لوڪ اکيان ها لڪايا مون،
تنهنجا ٻلبل پور پچايا مون،
پر عشق ڪيا اظهار سڄڻ.

دم ڌير لاءِ ڪر من جلدي آ،
هڪ پيرو آ ڪري قرب مٺا،
من ماندو آ هڪ چائي خدا،
دلدار هيئين جا هار سڄڻ.

تنهنجي محبت آ مخمور ڪيو،
تنهنجي مهر مون کي مغرور ڪيو،
تنهنجي سرڪ مٺا مجبور ڪيو،
تنهنجي نينهن ڪيس لاچار سڄڻ.

تو سان آهه ازل جو انگ پرين،
تنهنجو شاد ته آهي پتنگ پرين،
شل توکي پوي ڪو لنگ پرين،
اچي مون سان گهڙيون ڪي گهارسڄڻ.

عاجز آچڻ

غزل

لماڻيءَ جي اجهري، نهاري ته وڃجان.
او پيارا ڪڏهن، قول پاري ته وڃجان.

ڦُلن جي ٻهاني، ڪهڙي پل ڪا ترسي،
ٺَنيءَ تي گهڙيون ڪي، گذاري ته وڃجان.

سنڌوءَ جي ڪناري، ڪڏهن سج لٿي جو،
منهنجو حال تي لڙڪ، هاري ته وڃجان.

پڃيءَ پيچ ساجن، وجهي ڳل ڳراهڙيون،
مُنڊل وار منهنجا، سنواري ته وڃجان.

اڇا چاڻ پوري، ٿئي ڦٽي حياتي،
مرڻ ڪان اڳي مُنهن، ڏيکاري ته وڃجان.

سوين سور صدما ۽ سختيون سهي تون،
سنڌ ۽ عشق عاجز، آجاري ته وڃجان.

ڪافي

هي سوالي اڪيون، ڪشڪول اڪيون.
در در تي رلن، منهنجيون رول اڪيون.

ڏيا لڏ جڏ هالڪر، پرهه ٻلي،
ويو چين رُسي، لٿو چارو چلي،
اڄ ڏيهه سنڌو ڪو ڏان ملي،
در وينيون وڇائي، جهولَ اکيون.

متان يار اسان کي ساري لٿو،
جو واڳ وصل جي، واري نٿو،
چو قول ڪيَل هُو پاري نٿو،
لک ساليو وِيهن، دل هولَ اکيون.

جيڪي هانئوَ متي ٿا هردم هُرن،
شل عاجز انهن جون واڳون ورن،
منهنجي آڱرَ اچن، ڏسي نيڻ ٺرن،
مَن رئنديون ريجهائن ڊولَ اکيون.

●

جت روح کي رنج آلم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا آن ماڳ هلون.
جت دل کي درد ستم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا آن ماڳ هلون.

جت پيار سڻي ٻهرا نہ هجن، جت محبت جا سيرا نہ هجن،
جت ٻرهہ تي ڪو ٻرهم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا آن ماڳ هلون.

جت محبت پيروا ماڻ هجن، ۽ ٻاسي ٻرين ٻاڻ هجن،
جت اکڙين ۾ آگم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا آن ماڳ هلون.

جي زخم هجن، مرهم ٻہ هجي، هر درد ۾ ڪو همدم ٻہ هجي،
پل لڙڪ لڙن ٻر غم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا ان ماڳ هلون.

جت قدر سچائي سڏڪن جو، احساس هجي جت لڙڪن جو،
جت ڪوڙي ريت رسم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا ان ماڳ هلون.

جت روساما ٻرچاءُ هجن، ۽ سپرين جا سرچاءُ هجن،
جت قرب سواءِ ڪو ڪم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا آن ماڳ هلون.

جت هيرن ۾ هٻڪار هجي، ۽ موتين جي مهڪار هجي،
جت مکڙي کا ٻرنم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا ان ماڳ هلون.

ٻر اهڙا پنهنجا ڀاڳ ڪٿي، ٻرا چاهت ٻريا ڀاڳ ڪٿي،
جو پيار ۾ پيچ وخم نہ هجي، هل چاهہ ڇڙيا آن ماڳ هلون.

شفيع چانڊيو
وائي

ٻـل ۾ ڪيئي ٻـور، او سائين! کهڙا سلجن سور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
ليشن ساڻ هڪ لڙڪ لڙن، ٻيا پرينءَ تنهنجا ٻور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
مُلهه مهانگو تن جو آهي، مُلهه نہ وڪجن سور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
وِلهه ۾ وار وڇايان ساجن، چوٽا پري ڪپور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
تو تہ سک جون سيجون ماڻيون، سون وٽ ٻورئي ٻور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
تِن لئہ چاڙ جيئڻ ٿيو جڳ ۾، دلبر جن جا دور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
سُورت جڪا مَن کي موهي، تنهن جو مُلهه نہ سور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
آهن ساڻ سڀ آٿلي ٻيڙا، لينهن سدا لاسور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.
ڪنهن کي ڪيئن سڻائي سگهجن، محبت جا مذڪور،
او سائين! کهڙا سلجن سور.

ذوالفقار سيال
غزل

سڀ تنهنجا سور ٻرايا سين،
هاڻ دل جا درد وڌايا سين.
هي شهر لڳي ٿو مقتل جئن، هر چونڪ تي ڦاها ٻاياسين.
خوددار رهياسين، سر نہ جهڪيو، ڪنڌ سرڪي ٻاڻ ڪٽاياسين.
انصاف نہ خيراتي ڪهرجي، زنجير ڪڏهن کڙڪاياسين؟
اي سچ! سدائين تنهنجي لئہ، هٿ ٻنهنجي ڪڙا پاياسين:
ڪنهن سمجهو لاهي زلف، اجان،
چو ٻاڻ تي ڪات وهاياسين.

سارنگ

توساڻ ملي ٻہ اداس آهيان اڄ،
دل کولي روئڻ ٿو چاهيان اڄ.

توکي ويٺو ڏسان ۽ ڪجھ نہ ڪڇان،
نظرن نظرن ۾ ڳالهايان اڄ.

رُت جي رلڪن سان رنگ چورائي،
تنهنجي تصوير سان ٺاهيان اڄ.

ڪير ڄاڻي تہ ڪڏهن ملنداسين،
آئون توکي ٿو چمڻ چاهيان اڄ.

زيب ڀٽي

نظم

ليٽ لرمل،
چهرو ڪومل،
سرير شيتل،
چال چنچل —
محسوس ڪير،
ويجهو ويهي،
ٻہ ن جو ڇهاءُ!
ڪومل بدن،
چنچل ٻون،
من تنهنجو —
شيتل شيتل،
من منهنجو —
پاڳل پاڳل،
آهي ازل کاڻ،
تنهنجو —
گهايل گهايل.

تون —
آڇنتا ۽ ايلورا،
جي غارن ۽ غفائن،
جي ديوي —!
دجلو دريا،
ايل لہ ي،
گنگا، جمنا،
سنڌوءَ جي —
جل ٿل ۾،
ڏوتل پوتل —
تنهنجو بدن،
ڪُل بدن —
مٽيءَ جو کهڙيل،
چاهت جو جڙيل —

تنهنجي ميتلتا،
تنهنجي سنہ رتا،
جڳ جُڳ کاڻ —
جوت جلائي،
موڻ ڪي —
اولداهيءَ ۾،
روشنيءَ جي —
ڏِسَ ڏيکاري.
تون پايل —
تون جهنڪار،
تنهنجي ڇير ۾ —
جنم جنم جي،
پايان ٻڪار —!
تون سُر سنگيت،
منهنجو گيت —!
منهنجو ميت —!!

اياز گل

وائي

ٽوڪان ٽيندي ڏارَ،
ڪُلندي ڪُلندي يارَ! لُڏڪ لڙي پيا لارَ ڪري.

تُنهنجي ٻوليان ڪير امان جي
سُهڻين! لهندو سارَ لُڏڪ لڙي پيا لارَ ڪري.

سَاهُ ۾ تُنهنجن ساهن جي
اڃا پي آ، مهڪار لُڏڪ لڙي پيا لارَ ڪري.

رات ڪُٽي ۽ ٻاڪ ڦُٽي وئي
ڇنهن پر ويڙهيئي وارَ. لُڏڪ لڙي پيا لارَ ڪري.

پاڻيءَ تي جڻ ليڪا ها
تُنهنجا قولَ قرارَ! لُڏڪ لڙي پيا لارَ ڪري.

وري مِلڻ جي مهلَ وري
شال هيٺين جا هارَ. لُڏڪ لڙي پيا لارَ ڪري.

مهر پروين

ڪافي

ٻيارا پرين ور سکهو واڳ واري،
جيان ٻئي سڄڻ يار تنهنجي سهاري.
ڦڪي ليڻ پيا تنهنجون واٽون لهاري،
ڪڏهن موٽي ايندين، وطن واڳ واري!
هيءَ دردن ڀري دل سڄڻ توکي ساري!
وڇوڙي ۾ تنهنجي، ڏکيا ڏينهن گهاري.
سنڌي ياد ۾ جا هنجهون روز هاري!
ڪري ڪنهن کي سڏڙا ۽ ڪنهن کي پڪاري؟
نہ مهروءَ کي محبوب ويهجان وساري!
ڪيل قول پنهنجا پرين وچ تون پاري!

مرحب قاسمي — آزاد نظم

اڻ ڏٺل
پراڻيون ڪٿائون منهنجي ذهن مان
منجهي ويون
۽ ڪو
وقت اڳتي وڌي ويو.

مون
جبلن جي اتاهين ڪنگرين تان
ڪرندڙ پاڻيءَ ۾
پنهنجا پير پاڻي ڏنا
مون کي محسوس ٿيو
وقت بيٺو آهي هڪ هنڌ-

دريائن جي وهڪ ۾
وهي ايندڙ
ڪنڪرن جي هيٺان
پاتار ۾ پيل
پٿرن جي مٿان
پاسو ورايو
هو ستو پيو آهي هڪ هنڌ-

اڻ گهڙيءَ هو مون سوچيو!
"وقت ستو پيو آهي صدين کان ۽ اسين
جاڳون پيا."

تهمينه مفتي — آزاد نظم

ساگر تي ڇولين سان ڪيڏله ي
سوچيو هو مون
واريءَ جو گهر ٺاهيندي
سوچيو هو مون
آلي واري تي نالو تنهنجو لکندي
سوچيو هو مون
ڇولين جي لٿي تي ڇهولڪارينه ي
سوچيو هو مون
تون ڪيت امر ڏينهن
سوچيو هو مون
۽ ڌوالي تي بيٺي سوچيو مون
نالو تنهنجو واري تان ڊاهي ڇڏيان ماڻ
نالو تنهنجو وري لکي ڊاهي
ڇڏيان مان.

نورالهديٰ شاهہ

آزاد نظم

هارٽ اٽيڪ

درد صدا ڏني نہ آيو هو
جسم سڄو پٿر هيو
هٿ هئا، سي صليب جيان ٽنگيل هئا
درد، ليڙو ڪنيو
دل لڱر ۾ ٻي رقص ڪيو
ڪيترين يادن جا ٻخيا، هڪ هڪ ڪري
آهه ڙجندا ٿي ويا
ڪيترا سڏ هيا
لڙيءَ ۾ کهنجندا ٿي ويا
دل هئي، سا ڪيڏي تنها هئي
ڪو بہ مسيحا نہ هو پاسي ۾
جو ڪٿي درد کي پٿر هڻي
درد هو، سو ڊوڙندو ٿي ويو
دل لڱر جي کهنيءَ کهنيءَ ۾
ڪيترا چهرا هئا، روشن ٿي اجهامندا ٿي ويا
ڪيترا پاڇولا هئا، جي مون جهلڻ ٿي چاهيا
مون کان وڇڙندا ٿي ويا
ڪو زهر بہ نہ هو مٽ ۾
جو ڪٿي پل اپل لاءِ آپگهات ڪجي
ڪو پٿر بہ نہ باقي رهيو هو
جو ڪٿي پنهنجو پاڻ سنگسار ڪجي
پوءِ دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾
تنهنجو چهرو مسيحا بڻجي آيو هو
درد هو سو کهنجندو ٿي ويو.

شاني — نظم

تنهنجون راهون جدا جدا،
منهنجون راهون جدا جدا.

تنهنجو، منهنجو ساٿ ڪيئن ٿيو،
پل ٻه پل ئي وڇڙي ويو.

توکي هردم پنهنجو ڄاڻم،
تولاءِ هردم ڪهڙي ڳالهه.

سُر ٽٽي پيو ساهه رکي پيو،
تنهنجو، منهنجو ساٿ ٽٽي پيو-

عابد مظهر — آزاد نظم

پيار جو ٻڪيو

هو آيو هو اوچتو
ڪلهه جهوپڙيءَ منهنجيءَ
پر ڏسي ڏِلگر رکيل
در تي منهنجي
ويو هليو.
اوچتو ڳڏجي ويو اڄ
مون کي چيئين:
ڪٿي آهين
ڪلهه مان آيو هئس تنهنجي گهر
پر تون ڪو نه هئين
ويو هئين رلڻ ڪٿي
مون ورائيو:
رلندو آهيان
ويندو آهيان
ملندو آهي جتي خلوص
جو ته آهيان مان
ٻڪيو پيار جو.

عزيز مهراڻوي — آزاد نظم

پرائيويٽ جهنم
ڪنپير اڪيلائي
خود ترسي
پرسنلٽي ڪلٽ
نراسائي
مبهم ڊپ
لفظ ئي لفظ
احساس جو الٽ

●

ڪجهه عرصو اڳ
مون کي ياد آهي
آئون ڪجهه به نه هوس
هن گهڙيءَ
سوچيان ٿو
سڀ ڪجهه آهيان
پل ڪان پوءِ
سمجهان ٿو
ڪجهه به نه رهندس.

محمد رمضان ڪمبوهه زلفي

جواني آهي ديواني

جواني آهي ديواني، ور ور ٿي تڙپائي،
انگ انگ ۾ مستي ڇلڪي، دل کي مست بڻائي،
دل ۾ جڳائي ٻر ٻر آسڪون، من کي ٿي مهڪائي،
منهنجي من ۾ جهاتي پائي سُتل سور جڳائي،
جواني آهي ديواني ور ور ٿي تڙپائي.

دل وارن جي ياد ۾ وٺي هنجون ٿي وهائي،
وٺي وٺي وِرهه ۾ هر هر ٻَتو ۾ ٻور پچائي،
خوابن جي شهزاديءَ وانگي هردم حاضر آهي،
پيار جا نغما ياد ڏياري منهنجا هوش وڃائي،
جواني آهي ديواني ور ور ٿي تڙپائي.

مٺيون مٺيون ڳالهيون ڪندي مون کي ٿي همٿائي،
منهنجي سامهون وٺي وٺي الفت جا گُڻ ڳائي،
الفت جي جذبي ۾ اچي پيار جو ساز وڄائي،
حسن جي شعلن ۾ اپني باهه ٻرهه ڀڙڪائي،
جواني آهي ديواني ور ور ٿي تڙپائي.

پنهنجو مکڙو عيان ڪري ۽ ڪنوڻ ٿي چمڪائي،
ڪنهن مهل پنهنجي ادائن تي پاڻهي پئي شرمائي،
پنهنجون هنجون هاري پيار کي ٿي لرزائي،
وٺي وٺي رات وهائي ڇو ٿي هي ٻجهائي،
جواني آهي ديواني ور ور ٿي تڙپائي.

پنيان پنيان ڊوڙون پائي مون کي ٿي مهڪائي،
مون کي ماضي ياد ڏياري ور ور ٿي ڀرچائي،
ڪلي ۾ "زلفي" پاڻهون وجهندي پنهنجو پيار مچائي،
پنهنجي اماڻن نيڻن منجهان ورڪا ڀڃي وسائي،
جواني آهي ديواني ور ور ٿي تڙپائي.

مولوي عبدالڪريم لغاري

نظم

نظارو ڏٺم اڄ نئين ڪوٽ جو،
قصو ڇا ڪريان! ڪوٽ يڪچوٽ جو.

نوي ڪوٽ قابو قلعو ڪوهسار، اَبل ابيڙهه پختي پڪو پائدار.
اري ڪان ڏسڻ منجهه پربت پهاڙ، جبر جنگ جهولو ڏکڻ ڏي مهاڙ.
مٿي ڪرڪ وادي وهاريو ويو، پٽن سنجهه ٻر ۾ ٻهاريو ويو.
مُهڙ منجهه ڪوٺين جي آهي قطار، پڙيل جن ۾ بارود هو بيشمار.
تفنگ تير تلوار توبون هيون، سوين ساز سامان سوڀون هيون.
ڪتل هو علم هت اسيرن سندو، ڀلا بخت بالا بلوچن سندو.
چمڪدار چهرا ۽ چل قل هتي، حڪومت سندي هاڪ هل چل هتي.
عملدار اعليٰ سوين هٿا سپاهه، قلعي منجهه ڪپتان ڪئي ڪج ڪلاهه.
ڪڏهين نوبتون ۽ نغارا هتي، مسرت جا سامان سارا هتي.
ڪهين دور هٿا، در تي دربان ڪئي، جهڪيا جت ٿي فغفور خاقان ڪئي.
هتي پلٽڻ جون پريڊون هيون، ڪڏهين بر ۾ باجا ۽ بينڊون هيون.
رسالا رهيا ٿي ڪڏهين فوج جا، زماني نمونا ڏٺا اوج جا.
رهيا ٿي رئيس ۽ امير ۽ وزير، وڏي دبدبي سان ڏاڍا دبير.
”ڪرم“ مير جو ڪارنامو ڪمال، نمونو نئين ڪوٽ جو بي مثال.
لنباڻي جو ليڪو لڳائي ڏٺو، چسئو ڦوٽ چاليهه ماهي ڏٺو.
جڏهين ارڙهين سنه تي چوڏهه چليا، تمت تام تعمير جا سلسلا.
ڪيو راس رازن بنائي بهار، عدد آٺ مٿس مورچن جي قطار.
سنهي سر اوساري ۾ ناهي مٿي، چٺائي چرولي سان آهي چٽي.
مناظر منجهس دلڪش و دلفريب، سياحن جي ديدار جو ديد زيب.
فضا فس ڪلاس ۽ هوا سازگار، صناديد سنڌ جو عجب يادگار.
هڪي طرف شاهي شهر شانهار، ٻي پر پٽن جي قطارئي قطار.
وري وچ ۾ وهوا وهي واهه پيو، نظارو نمولو وٺي واهه ٿو.
موبن سر تي مانوڻ ڳذاري چڪو، اڃان آهه پختو پٿر جيئن پڪو.
لڪا تيز طوفان پرسر اليرا، هماليا ڪي هند تان هٽائي ٻه ڪير.
اچي ويا مٿس اوچتا انقلاب، نه موجون نه محفل نه چنگ ورباب.
نه منشي، نه ڪي مير، ماڻهو اتي، نه ڏسجي ڏنو اڄ نه ڏاڙهون اتي.
نه نائب، نه ناظم، نه ڪي ڪاردار، مورخ ٿو ساکي لکي شاندار.
رڳا چاڪ چوطرف چٻرن سندا، وڏا ونڻ منجهس ٻير ٻهرن سندا.
ڪندا ڪرڙ، ويون ڪوڙ جاريون جمي، ڪانڊيرن جي ڪانهي قلعي ۾ ڪمي.

ٻڌائجي ويو اهي اڳوڻو نظام،
قلم! ڪوٽ نئين جو قصو ڪر تمام.

نثار بزمي

گيت

مسافرا وِڪَ وِڪَ تي تہ نہ ويھہ،
مسافرا وِڪَ وِڪَ تي تہ نہ ويھہ!

رات انڌاري پوري ٿيندي،
صُبح جو ليڪ سنيھو ڏيندي،
سارو جڳ ھي جاڳي پوندو،
ڀاڪ لرالو لور ڇٽيندي،
پوندو تنھنجي ڇاتيءَ اندر ڪونہ وري ڪو ڇيھہ،
مسافرا وک وک تي تہ نہ ويھہ.

جيڪي آھي اڳتي آھي،
پَٺَ ۽ پولا ڇڏِ تون لاھي،
سوڳي من سان جيئڻ ڪھڙو،
اھڙو من ڪنھن ڪم جو ناھي،
ويھڻ ۽ وڃڻ سان پنھنجو ڪيئن تون ڏسندين ڏيھہ،
مسافرا وک وک تي تہ نہ ويھہ.

تتيءَ ٿڌيءَ کي ڏسبو ڪونھي،
قسمت کي ڏس پنبو ڪونھي،
پنھنجي سھنجي ڪر تون ساٿي!
ھٿ تي ھٿ ڌري وِھبو ڪونھي،
پاڻيءَ تاڻ وچ آڏِري جوڙا! پھچڻ پر تون پيھہ،
مسافرا وک وک تي تہ نہ ويھہ.

ھر ھر ساھي پٽبي ناھي،
وات وِھڻ سان ڪٽبي ناھي،
ليڙَنڊو ٿاپڙندو ھل اڳتي،
منزل پنھنجي مٽبي ناھي،
ڪر وڏائي پنھنجا 'بزمي'، سک جو لھہ ساڻيھہ،
مسافرا وک وک تي تہ نہ ويھہ.

ناظم منگي

غزل

●

مريء حسن جو اج آشڪار ٿي ڏسبو،
نصيب آزمائش لئہ تيار ٿي ڏسبو.

رضائي يار ۾ آ هر سزائي پيار قبول،
اسير عشق جو پڇجي لشار ٿي ڏسبو.

سفينو پيار جو توڙي ڪنڌي رسي نہ رسي،
تہ بہ ناخدا جي هٿن جي مهار ٿي ڏسبو.

صنم هزار حسينن جا پيا سٺل آهن،
نگاهہ ناز جو باقي شڪار ٿي ڏسبو.

طبيبِ حسن جو صاحب هجي شفا نہ ڪبي،
دوا ڪري نہ ڪري دلفگار ٿي ڏسبو.

قرار ياد خدا ۾ ڪسي اڙي واعظ،
وصال يار لئہ ڪجھہ بيقرار ٿي ڏسبو.

حياتي عشق ۾ گذري تہ ڏوھ کھڙو ٿيو،
ڪنهين دل جو مسيحا قرار ٿي ڏسبو.

مهانگي آهي ٿي پئي پارسائي اي همدم،
نظر جو روزو ڪڏهن توڙي، پار ٿي ڏسو.

سڄڻ جي گهر کي اي زاهد طواف ڪرڻو آ،
اجا ڪو ڏينهن تہ چڱو گنهگار ٿي ڏسبو.

نوازي يا نہ نوازي ڪٿي سڄڻ "ناظم"،
مگر غلام تہ پوري چمار ٿي ڏسبو.

محمد اسحاق راهي

غزل

●

وڃن ٿا ٻار اڄ محفل مان، ٻارن کي تہ سمجهايو،
بهارون موڪلائن ٿيون، بهارن کي تہ سمجهايو.

گلن جي آرزو خاطر چمن ۾ پير پاتو ٿم،
لڳن ٿا خار دامن سان، خارن کي تہ سمجهايو.

سهارن جي سهاري تي تپيس بحر تلاطم ۾،
ڪنارا ٿا ڪنارا ڪن، ڪنارن کي تہ سمجهايو.

چڙي بحر خطر ۾ تي مخالف ناخدا ويو آ،
سهارا ٿا ٿين دشمن، سهارن کي تہ سمجهايو.

ڪري بجلي آ منهنجي پيار واري آشياني تي،
شرارت ڪئي شرارن آ، شرارن کي تہ سمجهايو.

ڏيو وقت ملاقات آ تہ ليڪن نند جاڳي آ،
محبت جي اکين وارا، خمارن کي تہ سمجهايو.

غضب انداز اکڙين جا، ڪٿهن ٿا اڻ سينگاريل،
سڄي محفل ٿي تڙپي ڪجهہ اشارن کي تہ سمجهايو.

اچا آ موسم گل ۾ قرارن موڪلايو آ،
بهارو! پاڻ ٿي پنهنجن قرارن کي تہ سمجايو.

بجا ذڪر حرم ليڪن ڪڏهن ذڪر صنم بہ ٿئي،
حرم وارا! توهان ڪجهہ ديندارن کي تہ سمجهايو.

اسان محبوب کي پوڄيو تہ ڪافر ٿو سڏي واعظ،
مزارون پوڄجن ٿيون، عشق وارن کي تہ سمجهايو.

فلڪ وارا بہ رخنو ٿي پيا آرام ۾ آهن،
ڦٽائن ننڊ ٿا منهنجي، ستارن کي تہ سمجهايو.

نوان ٿي لينهن لاها اڄ اسان هڪٻئي سان او ”راهي“،
رقيب روسيہ جي انتشارن کي تہ سمجهايو.

نظم

مير محمد پيرزادو

من-مندر جون پٽيون پوريا–
هلڪ اکين جا ڳورا ڳورا–
سارا لڳ چڪن،
سُوٽُون سور ڏِيَن،
سارو جيون، ساوڻ ۾ چڻ، ڪاري واري ڏينهن تتو–
توکي هيڙا جو نہ پتو!

منهنجو من منڊيري ۽ والڪي–
جَبَل جلي ٿو ڪنهن جي سالڪي–
لُڪَنِ لُوساٽيو،
ٽُنَنِ ٻُوساٽيو،
پوءِ بہ تولئہ سيج بڻاير، هيلا هيلا گل جهلي–
ڍوليا اڄ بہ سيج ڍلي!

ماريون راتيون ڪاريون ڪاريون–
ٿالڊائي جيئن ڀاڱ ڪي هاريون–
ڏيئا اجهاڻا،
پوءِ بہ نہ جاڻا،
اميد لماڻا، اوسيئڙو جو ڪين ڇڏن ٿا لاهي–
ڪير بہ ڪنهنجو ناهي!

تيڏے قدمان تون قرباني وے،
ٿيوان مينڍا، سئين ميراني وے.

وه واه سڄڻ هئيي چال عجب،
تون ڪو ڀڄهيالدا، لڇپال عجب،
سهڻ، رب دي، جوڙ جمال عجب،
ڪيتو دلڙي يار، ديواني وے.

سيڏے سر دا سئين، شالا خان جيوين،
آ، ويڙهے ٿيي، مهمان جيوين،
جنہ کھول کتھان، تے جان، جيوين،
تيڏي نور لڳم، مستاني وے.

ڦئے سال ٻهون، ستپليندي ڪون،
ٻهه راه تے، راه پلينهي ڪون،
مشين سيکهي، جان، ڳلينهي ڪون،
مل، ”خان ٻنهل“، لاثاني وے.

ايه هجر، وصال دا ويري اے،
”هان“ مولجها، سر وچ ڦيري اے،
تن پالپڙ، ڪولا ڪيري اے،
هر سمنے، سڪ سلطاني وے.

جنهان ڳليان چون، لنگھ آوين تون،
پيا عنبر، مشڪ ڪيندالوين تون،
هر حال دے وچ، من پاوين تون،
تيڏي ديد، ميئي دل جاني وے.

آ يار، وسا، ول جهوڪين ڪون،
ڪر ساوا، سڃڙئين، جهوڪين ڪون،
ڪيا حال سڻاوان، لوڪين ڪون،
ڏکي پردا، برهه بياني وے.

[سرائڪيءَ ۾ لکيل]

بادل جمالي

پاڙي ناهه پروڙ

سياري جي برف هاڻي رات خير سان گذري ويئي، جيڪا هن رڳو هڪڙي رلي ۽ ان جي هيٺان ڪٿو اوڍي گذاري. سڄي رات چلهه ۾ مچ نه ٻري ها ته شايد سيءُ کيس ماري وجهي ها. اسر مهل جڏهن سيءُ ۽ ڪنگهه ٻنهي تنگ ڪيس ته هو ٽپڙن ۾ ويڙهجي سيڙهجي چلهه جي پر ۾ ويهي رهيو. ٻر جي ٻنڌ جو چلهه ۾ ٻيل حصو ٻري چڪو هو، ان جاءِ تي رک جو ٻنوڙو ٿي پيو هو. دکندڙ ڪاٺ جي باقي بچيل حصي کي نڪتيءَ سان ٽڪي ٽانڊا ڇاڻيائين ته جيئن مڙي سان ٻري سگهي. ٽانڊن جي ڳاڙهاڻ ڪجهه تيز ٿي ويئي: مٿان ٻه ٽي ڦوڪون ڏنائين ته هلڪو چيرو ٻري پيو، جنهن جي هلڪڙي روشنيءَ ۾ منهن ڦيرائي ٻوٽي ڏنائين، جتي سوني، ننڍڙي سنڌوءَ کي سيني سان لڳائي، لنب ۾ الوٽ هئي. سندن منهن ٽپڙن سان ٻاهر هئا. جعفر ٻه ٽي ريڙهيون ڏيئي اڳتي وڌيو. ٻئي رليون ۽ انهن جي هيٺان ڏلل سونيءَ جي ڳها ڳهرا ٻات ٻوٽي چڪي، تاهي مٿن وڌائين. سيءَ جي شدت کي محسوس ڪندي، چلهه جي پاسي ۾ وڇايل ڳوڻيون ٻه کڻي اوڍيائين. وري ٻالبڙا ڏيئي اچي چلهه جي پاسي ۾ ويٺو ٿي مس ته ڪنگهه جو وڏو دؤر پئجي ويس. اهڙا دورا جڏهن به پوندا هئس ته ساهه کهڄي ويندو هئس، دوڏا ڳاڙها ٿي نڪري ايندا هئس ۽ ڊڄندو هو ته متان ڪنگهندي ڪنگهندي ساهه نڪري نه وڃيس! رت هاڻو ڪانگهارو ڪيڍي، چلهه جي پرانديءَ اڇلي، مٿان رک جي چپٽي ٻرڪي ڇڏيائينس ته جيئن صبح جو ان تي مکيون اچي نه جهٽڪن، ۽ سندس بيماريءَ جا جيوڙا ٻين کي نه چنبڙن...... ٽولٽيون گوڏن تي رکي، ٻئي هٿ نراڙ تي ڏيئي، ٿڌو ساهه کڻي چيائين 'هاءِ هاءِ'. اها هاءِ هاءِ پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل 'آهه' به هئي ته سندس جسماني حالت جو اندروني عڪس به! لڙي اچا به ٻئي سُرڪيس. اهڙيءَ صورت ۾ ڪنگهه جو ٻيو دؤر ٻوڻ جو پڪو امڪان هئس، جنهن کان ٻچڻ لاءِ، ڪيسي سان ڳڙ جو ذرو ڪيڍي وات ۾ وجهي چوسڻ لڳو. ٿورڙو سڪون مليس. دل ٿيس ته سمهي پوي، پر ان حالت ۾ به ڪنگهه جو خطرو هئس، جيڪو سندس سهپ کان ٻاهر هو. ويئي ويئي لنب ۾ گهيرت اچڻ لڳس ته رلي ۽ ڪٿو چڱيءَ طرح ويڙهي. اوسڙو لي وبهي، سٿو پٽ جي ٽيڪ تي ڇڏي، اکيون ٻوري ڇڏيائين. اڃا اک مس لڳيس ته پيهر ڪنگهه اچي ورايس. اهڙيءَ طرح اک ٻوٽ ڪندي رات گذري ويئي، خير سان صبح ٿيو.

ٻر هُو اچا تائين پٽ ساڻ مٽي جي ليڪ ڏيو ويٺو هو... سونيءَ رلين هيٺان ڏلل ٻنهجي ٻوٽي ڪڍي ٻُڪل ڪئي. رليون سوليون ڪري منوءَ تي وڌائين، ۽ سيءَ کان ڏڪندي اچي چُلهه جي ٻر ۾ ويٺي. ڏڪندڙ ٻنډ ڪي ٽُڪَيءَ سان لڙڪي ٽانڊا چاٺي، هڪ ٻه سنهيون ڪاٺيون ٻه ساٺس شامل ڪندي چيائين:

”توٻهن توبهن... سيءُ ٻه صفا لاهي ٻاهي ٻيٺو آهي ٻيو!“

اڻسڌيءَ طرح سندس اهو جملو، جعفر ڪي گفتگوءَ ۾ شامل ٿيڻ جي دعوت هئي، ٻر هو ڪونه ڪُڇيو. سوليءَ ڪيس ڳالهائڻ تي ٻرپائڻ خاطر ساڳئي جملي ڪي اينگهائيندي چيو:

”جي اهڙيون ٻه راتيون ٻيون ٿيون ته آءٌ ته موڪلائينديس!“

سيڪجهه ٻڌلدي ۽ محسوس ڪندي، جعفر وري ٻه خاموش رهيو. ليٺ سوليءَ ساٺس سنئون سڌو ڳالهايو:

”تون ته ٻچيو آهين؟“

هن ٻنا ڪنهن چرٻر جي، اتان ئي ورندي ڏنيس:

”ساهه ٻچيو اٿم، ٻاقي قبر ڏيکاري چڏهائين!“

سونيءَ ٻنا ڪنن واري ٻُٽي ديڳڙي ڪي ٻاٺيءَ سان اڏ ڪري چلهه تي رکندي چيو:

”چانهن جو ڍڪ ڪاڙهي ليڙي ڪوسي ڪجي ها، ٻر...... ڪٿان اچن ڪير ۽ ٻتيون؟“

جعفر ڪو جواب ڪونه ڏنس... ٻاٺي سچر ڪري، ٺڪر جي ڪاراٺي ڪٽوري ۾ وجهي، هوءَ ٻاهر نڪري ويٺي. ٿوريءَ دير کان ٻوءِ ٻوٽيءَ جي ٻلڻ سان منهن اگهندي اچي چلهه وٽ ويٺي. هٿ سيڪيندي چيائين:

”ٻاهر تيڙڪو اٿي جي وڃين ته“.

جعفر منهن وراڻي کان سواءِ چيس:

”تڏو وڇي وڃاءِ ته وڃان.“

سونيءَ چڳل تڏو ڪٽي وڇي در کان ٻاهر، پٽ جي ٻاسي ۾ وڇايو. جعفر ڪنگهندي، ڏڪندي وڃي تڏي تي ويٺو. ڪٽي جي ڪهُنڊ سان منهن ٿورو ٻاهر ڪيڍي ڏٺائين ته ٻاڙي جي ڪهرن جي پتين، ٿوڙي چٽن جي ٻيڙ-ٻن تي ڪالوَن جا ٽولا ويٺا هئا، جيڪي هر هر، چاورن جي ڪٽن، ساليءَ جي ٻورن ۽ هڏين چوليڻ لاءِ لامارا ڏيئي رهيا هئا. ڪي دل وارا ڪالوَ ته ڏاڍيءَ حُب سان ٻنهنجين سادين ڪي چهنب ۾ چهنب ڏيئي ٻنهنجي وات وارو ڪاڙ و چڳائي رهيا هئا... اهو منظر نه رڳو ڪيس وڻيو، ٻر ڳڏوڳڏ گذريل وقت ٻه ياد ڏياري ويو. اهو وقت، جڏهن هو تندرست هو. چڱو ڀلو هو، سرديون گرميون ٻوڳي، چار ڏوڪڙ

ڪمائي، انهن ڪالهن واڪر پنهنجي زال ۽ ننڍڙي پٽ ڪي ڪارائيندو هو! ڪيڏا نه چڱا ڏينهن هئا اهي. ڪيڏيون نه وڻندڙ گهڙيون هيون سي... ڪڻڪ جي فصل مان خرچ پکي لئي پندرهن ويهه پوريون آن جون ملنديون هيس. ڦٽين جي فصل مان ٽي-چار هزار روڪڙا ملندا هئس. ڪُل تي ماڻهو ته هئا گهر ۾، جن لاءِ اها آمدني ڪافي هئي؛ پاڻ سوڙ-ڪوڙ ڪري چار ڪوڏيون بچائي به وجهندو هو ۽ ان بچت مان سونيءَ کي وَرڙيون ۽ اٺ به وٺي ڏنيون هئائين. ڪپڙو لٽو به جهان کان چڱو پهرائيندو هئس. منهن مهانڊي جي به ملوڪ هئي. پٽڻين پوتين جڏهن سهي سنهري اڪرندي هئي ته ڏاڍي ناهوڪڙي لڳندي هئي...... سوني ته هينئر به اها ساڳي آهي، پر وقت ۽ حالتن سائس ايڏيون ته ڏاڍايون ڪيون، جو هٿن جو پاڻي به ڪير ڪونه پيئيس!! چٽيون لڳل ۽ ڳنڍيون ڏنل ميرا ڪچرا ڪپڙا، سيءَ کان ڦٽيي پيرڙ ٽيل اکهاڙا پير، بک، بيماري ۽ ڳڻتين ڪان ڳلن ۾ کوپا پيل، اکيون ڏرا ڏلل...... جيتوڻيڪ عمر تيهن جي لڳ ڀڳ اٿس، پر هوءَ ان کان ڏهاڪو کن سال وڏي پئي لڳي!

ڇهه سال کن اڳ جي ڳالهه آهي، اليڪشن جو دؤر هو. هر طرف جلسا جلوس پئي ٿيا. سياسي پارٽين جا جهنڊا، پوسٽر ۽ بئنر لڳڻ شروع ٿي ويا هئا. هن به ڪٿي گهر تي هڪ پارٽيءَ جو جهنڊو چاڙهيو. بس، دير ئي اِتري هئي. ٻئي ڏينهن صبح سان ئي اوطاق ۾ گهرائي، ڏُڪ لعنت ڪرڻ کان پوءِ ڪامل خان پنهنجي هاريءَ مان ڪيس ڪڍي ڇڏيو هو. پهر هاريءَ لاءِ هنڌ ڏڪا ڪاڏا هنائين، پر ڪوبه ڪڙ تيل ڪونه نڪتو هو. وڏيرڪي قانون ۾ هو جهڙوڪر 'بليڪ لسٽ' تي ٿي چڪو هو. ڪجهه عرصي تائين بيروزگار رهڻ کان پوءِ، ايٺ مايوس ٿي، پاهر وڃڻ جو فيصلو ڪيائين. هڪ ڏينهن زال جا سمورا ڳهه ڳٽا وڪڻي، سنگت ساٿ کان اوڌر سوڌر وٺي، سعودي عرب هليو ويو هو، جتي ٻارهن مهينا پٿر ڪٽڻ کان پوءِ، لوٽن جي ٿنهيڻن بدران پاڻ سان سلهه جهڙو موذي مرض ڪٺي موٽيو هو...... ڊاڪٽرن چيو هئس ته 'سخت گرميءَ ۾ پٿر ڪٽڻ جي ڪري ڦڦڙن ۾ دز ويٺي هيس، جنهنڪري ٿي. بيءَ جو اثر ٿي پيو هئس. جيڪي چار ڏوڪڙ ڪمائي آيو هو، سي علاج تي خرچ ڇڏيا هئائين، پر بيماريءَ ۾ ڪو فرق ڪونه پيو هئس... هڪڙي بيماري، ٻي بيروزگاري پنهي ڪان چونڪاري جي ڪا واهه نظر ڪانه آيس ته هيڪاري مايوس ٿي بستري داخل ٿي ويو. جن يارن دوستن کان اوڌر ڪنئي هئائين، تن اهي پيسا به مهسائي ڇڏيا هئا، باقي اڳتي لاءِ سائس دعا سلام به ختم ڪري ڇڏيائون. ڳوٺ وارا به ڪالئس ڏاڍو ٽٽائيندا آهن. هاڻي ته شادي مراديءَ تي به ڪونه ڪوٺينس!

هڪ پيرو وري لامارا ڏيندڙ ڪانوَن ڏي ڏٺائين، جيڪي سڄي پاڙي جي پٽين ۽ ڇتين جي ٻڙ-پنن تي ٽولا ڪيو ويٺا هئا، پر سندس گهر جي پٽين تي ڪانوَ ته ڇا ڪو پيو پکي

ڇهڻ·

به ڪونه هو. سو چيائين ’انسان ته ڇا، پکي پکڻ به ڪانڻ جا يار اهن. هيڏاهن اسرو ڪوله
اڻن ته منهن ئي ڪوله ٿا ڪن!‘ پنهنجي ايوسيءَ تي دل جهو ٻوڪاڏس. اڪيون پوري ائين
ڳيت ڏلائين، ڄڻ ڪنهن اڳريءَ دوا جو ڍڪ پيتو هجيس!

منو اکيون مهٽيندي، سندس اڳيان لنگهندي ٿانهي ڪان تورو هيٺ لهي، ٻاهر ڀڳو...
سائس پوتڙو ڪٽي پٺيان سڏ ڪيس:

”ابا، ڏاڍو سيءُ آهي، پوکي پٽي وڃ، رونشو ڪم ڪونه ايندءِ.“

پر منو سندس سڏ کي پٽو اڻ پٽو ڪري، ٻاهر نڪري ويو. لنيڙو ٻالڪ ٿڌيءَ ڪوسيءَ
ڪان اي اروا، وڃي هڪجيڏن سان ڳڏيو... سونيءَ، جعفر جي سامهون ويهندي چيو:

”عيد سڳوريءَ جو پيو ويلو به هٿن مان پيو وڃي. گهر ۾ نڪو به ڪولهي، ڪين
ڪم ڏيندو!“

جعفر، گوڏا ٻاڪر ۾ جهلي، مراقبي وانگر ويهي، ڪيس ڏسندي چيو:

”عيدون سرلديءَ وارن لاءِ هولديون آهن سونل! اسان جهڙن لاءِ ته سچو سال
هڪ جهڙو هوندو آهي!“

”اهڙي وائي نه وارا! رب مالڪ آهي، هٿ پير هلندين ته عيد ٿي پوندي.“

”تنهنجو ته رڳو وات ٿو خرچ ٿئي، پر ڏوڪڙ ته ائين نٿا ملن.“

”هفتو ٿيو آهي جو توسان منو پئي هٿان ته عيد مٿي تي بيٺي آهي، ڪو ٻيلو ڪر.
ار توکي ڇا. ٻاڻ سٺپ ڪانئين ڪولي، اسان ماءُ-پٽن لاءِ توکي کهڙو لاچار جو اوڌر ڪٺين.“

”اوڌر به ملي ته ڪٿان، ٻراون سائهن ڪان زوريءَ ڪسي ته ڪوله ايندس.“

”تون ٻاهر نڪري ڪنهن ڪان گهري ته ڏس، اتان ئي ويٺو فيصلا ڪرين.“

”ٻاهر به ويس ۽ بچڙو ٿي موٽي به آيس...... مون کي خبر هئي ته تون جند ڪونه
ڇڏيندينءَ. لاچار ڪان ڪالهه وچينءَ سهل رڙهندو رڙهندو سيٺي وٽ دوڪان تي وڃي اڪٽس.
ڏسندي ئي رڙ ڪيائين ته ’يار پنهه رپيا دينا داستي ڪايو ٿو وڃين، ايڏي ڪپت چڱي ڪانهي،
السان ۾ هزار اميدون آهن.‘ دل ۾ چيم: ڇڏيئي ته وڃائي، پر هائي ڏسجي ٻاڦ ڪي......
چيومانس: ’يار سچو آهين. ڏوهه تنهنجو ڪونهي، ڏينهن به ڳهٽا ٿيا آهن. پر اڄ بنهه مولائي
ٿي ويو آهيان. هڙ ۾ اٿم ڪونه، نه ته هولد اهو طعنو ڪونه ٻڌان ها. الله مالڪ آهي،
ڏينهن ٻن ۾ پٽ ست ڪري توسان وهي ويندس. پر هينئر وڏي اميد ساري تو وٽ آيس.
ساڄهيءَ عيد آهي، گهر ۾ ٻچن لاءِ ڪجهه ڪونهي. ٿورو گهڻو عيد جو سيدو ڏي، پوءِ جڏهن
اٺ تـَرندو ته پُڄ به ترّي پولدس.“

”پوءِ ڇا چيائين؟“

”پڌاياڻه ٿو، پر دم اٺن ڏي، مُنجي پيو آهيان.“

”سوني سندس ڳالھ ٻڌڻ لاءِ آتي هئي. جعفر اکيون ھوري، ٻئي اونها ساھ کڻي ٻيھر شروع ٿيو:

”ڳالھ ٻڌي، ڏيڻ تہ ٿيو، مڙس ساڳيئن حياءُ شرم پٺڻ لڳو. چيومانس، ’ھائو ادا، ڇني وٽ جيڪي چوڻو ھجيئي...... چڱو ڀلو ھجان ھا تہ اھي اکر ٻڌي، ڪنڌ ھيٺ ڪري ڪرل وڃان ھا.“

”ميني وٽ وئين ڇو؟ ھو ماڻھوءَ جو تہ ڦرٺي ڪولهي، ھرويرو وڃي ھلڪڙو ٿي آئين. ان ڪانءُ ھوند ڪنھن چڱي ماڻھو وٽ وڃين ھا، جنھن کي ڪجھ حياءُ تہ ھوي ھا.“

جعفر مٿو لوڏي، سنڌس منھن ۾ نھاريندي چيو:

”چڱي ماڻھوءَ جي ۽ ٿو ٻڌايانءِ...... ميني وٽان ٿي، ويس ناري خان وٽ اوطاق ۾. ڪچھري لٽ لڳي پئي ھجي. اھائي ڪتن جي ڪچھري. پيو ڪر اٿن ڪونہ، گھر ويٺي ٻسا ملن. اچا سلام ٿي مس ڪيم تہ چيائين ’يار گھر ڇڏي اوطاق اچي وسائيسون تہ ٻہ پينارن مان جند لہ ڇٽيا.‘ مون کي ساھ وٺي ويئي. چيومانس ’نارا خان ھونش ۾ تہ آھين؟ زبان سنڀالي ڳالھاءِ! توکان ڪجھ گھريو تہ ڪولہ اٿر جو ’پينار پينار‘ پيو ڪرين.‘ چيائين ’ھائي گھٽو لہ ڳالھاءِ تہ ساھ نڪري نہ وڃي ٿي.‘ دل ۾ چيم ’وڃي ٻؤ ڪڏ جي تري ۾. اھڙي خبر ھجيم ھا تہ توڏي منھن ٿي ڪونہ ڪيان ھا.‘ آءٌ سور ايي، ماٺڙي ڪري موٽي آيس.“

”نارو خان ڳوٺ جو نئون نئون چڱو مڙس ٿيو آھي، ڪجھ تہ حياءُ پئيس ھا.“

”سونل، چڱو مڙس مري ويو، پوئتي وارا ڪتا ڌاريو ويٺا آھن، تن کي ڪھڙي خبر تہ غريبن سان ڇا ٿو وھي واھري.“

”توبھن الا توبھن...... زمانو تہ ڏس، ڏسٺا واسٺا ماڻھو ٻہ ڪيڏا ڪٺور ٿي ويا آھن! لہ خدا جو خوف، لہ پاڙي جو لحاظ!“

سولي مايوس ٿي، ڍگھو ساھ کڻي، وڃي چلھ جي ڀر ۾ ويٺي. ٽس کڻي پاٽ ۾ چنڊيائين. جوئر جي ھڪڙي ماني ٻہ مس مس ٿي...... سج ڪافي مٿي چڙھي آيو، ميءُ جو زور ٻہ گھٽجي ويو. جعفر کٽو کڻي، تڏو کھليندي الدر ويو. سوليءَ جوئر جي ماليءَ جو اڌ پچي، ڳڙ جي ڏري سان سندس اڳيان رکي، ۽ پاڻ جيست جي لنڍڙي ٿالھيءَ ۾ لوڻ ۽ مرچن جو ڌرو وجھي، پاڻي ملائي، ڇٽيي ناھي، ان سان ماليءَ جو چوٿو ڪاڏائين، ۽ بچيل چوٿو، دٻڪيءَ ۾ وجھي پاٽ ھيٺان رکي ڇڏيائين.

ڪيڏي مھل منو ڊوڙندو اندر آيو، ۽ ماءُ جي پاسي ۾ ويھي رھيو. انن لون سالن جو اٻالو ٻار، پير اگھاڙا مٽيءَ ۾ پيوت، اڌ ڌوتل منھن، مٿو اگھاڙو، اٿيا وار، مليشا جا ميرا ڪپڙا، ريڙون ريڙون ٿيل ڪپڙا ماءُ جي گوڏي کي ياکرپائي چوڻ لڳو:

”امان، سيني ٻارن نواڻ ڪپڙا پاتا آھن، مون کي ڇو ڪونہ ڏني؟“

"پٽ، هن ڀيري تہ ڳالهہ ئي وسري ويئي، اسان پنهنجي لاءِ بہ ڪو نہ ورتا آهن. اول خير، ٻيءَ عيد تي سڀ گڏجي نوان ڪپڙا پائينداسين. سمجهي وئين نہ پٽ؟"

منوءَ جي من ۾ اڃا بہ ڪا ٻي ڳالهہ هئي، جيڪا ٻڌائڻ لاءِ هُو آتو هو. شايد ان ڪري ئي ماءُ جي ڳالهہ کي نظرانداز ڪندي چيائين:

"اماڻ، ولڻ سان گڏجي سندس گهر ويس. ولڻ جي ماءُ آهي نہ، حاجاڻي چڳي، ان سيون پئي ڪاڍيون. ولڻ کي بہ سڏي پاڻ سان ويهاريائين. ولڻ سون کي چيو 'تون بہ اچ.' خير اٿي حاجاڻي چڳي جا پئي چويس؟ چويس پئي 'ڪتان وٺي آيو آهين لوسيءَ کي. ڇڏينس تہ وڃي پنهنجي گهر مري."

منوءَ معصوميت سان ماءُ ڏي ڏسندي پڇيو:

"اماڻ، آءٌ لوسي آهيان؟"

سونيءَ سندس مٿي تي شفقت جو هٿ ڦيرائيندي چيو:

"نہ پٽ، تون منهنجو شهزادو آهين. لوسي تہ اهي پاڻ آهن جيڪي توکي ٺا چون."

جعفر ڏي منهن ڪري چيائين!

"ٻڌين پيو مائي چڳيءَ جا حال...... ٻچڙيوال آهي تہ بہ ٻين جي ٻچن تي کهل ڪانہ تي اچيس."

جعفر چڙ ڪندي چيس: "ٻين جا بہ اهيئي حال آهن."

"هن جو ڏوهہ ڪولهي، تون ويهي ڏس."

منوءَ، ماءُ جي اکين ۾ نهاريندي پڇيو:

"اماڻ، تو بہ سيون رڌيون آهن؟"

سونيءَ کي ائين لڳو ڄڻ وڏيءَ اوچائيءَ تان ڪنهن ڌڪو ڏنو هجيس ۽ هوءَ سڀنهن جي ڪکي ٻن جيان وڻبي سٽبي هيٺ ڪري رهي هجي! منو جواب طلب نگاهن سان تڪ ٻڌي کيس ڏسندو رهيو. سونيءَ، واريءَ جي ذرن جيان وکريل حوصلي کي ميڙي چولديءَ گڏ ڪري، منوءَ کي ڳراٽڙي پائي چيو:

"نہ بابلا، سون جوئر جي ماني پچائي آهي."

منوءَ جي منهن تي مايوسيءَ جا ڪڪر ڇانئجي ويا. هُو ڪجهہ بہ نہ چئي سگهيو. سندس دل وٺندي سونيءَ چيو:

"توکي جوئر جي ماني وڻندي آهي نہ ڳڙ سان؟"

منوءَ رڳو منهن کڻي ماءُ ڏي نهاريو. سندس ان نهار ۾ احتجاج ۽ محروميءَ جي جيڪا پيڙا هئي، تنهن سونيءَ جو سَنڌ سَنڌ جهوري ڇڏيو...... منهن ٻئي پاسي ڪري، ٻوتيءَ جي پلئہ سان اکيون اگهي، پاٽ جي هيٺان رکيل ماني ڪڍي سندس اڳيان رکيائين، ۽ جاري ۾ رکيل ٺيڪر جي ٿاريءَ سان اڌ ڇٽانگ جيڏو ڳڙ جو ڳوڙهو ڪڍي مانيءَ تي رکيائين. منوءَ ڊبڪيءَ ۾ رکيل جوئر جي اٽي مانيءَ جي چوٽي ۽ ڳڙ جي ذري ڏاڍهن ڏنو ۽ وري ماءُ ڏي ڏسندي چيائين:

”امان، اڄ عيد آهي، تون سيون ڇو ڪونه رڌيون؟“

سوليءَ سوچيو: ”آخر ڪيستائين پار مان ڪوڙ جو ناٽڪ ڪيڏندي رهنديس. اها حقيقت، جا ڪڏهن نه ڪڏهن کيس سمجهه ۾ اچڻي ئي آهي، ڇو نه اڄ ئي ان جو اظهار ڪري ڇڏيان... ڇو نه اڄ کيس ٻڌائي ڇڏيان ته هو اهڙن مائٽن جو اولاد آهي، جن وٽ پيو ته ڇا، ڪانءُ لاءِ جوئر جي رُڪي مالي به ايتري ڪانهي جو پيٽ ڀري کائي سگهن!“

ماءُ کي خاموش ڏسي، منوءَ پنهنجو سوال ٻيهر ورجايو. سوليءَ چيس:

”پٽ، سيون تو ڙي چانور خرچ ٿا گهرن. اسين غريب آهيون، ڏوڪڙ ڪولهي، نه ته هوند پنهنجي سڪيلڌي کي لڪ بسم الله ڪري سيون ڪارايان ها.“

منوءَ حيرت ۽ مايوسيءَ وچان ماءُ ڏي ڏٺو ۽ لاچار ٿي منهن هيٺ ڪري ڪراهه پچندي پڇيائين:

”امان.“

سوليءَ ماءتا مان سرشار ٿي چيو:

”جي ابا.“

منوءَ ڳالهه پوري ڪندي پڇيس:

”ابلوءَ جن به پٽ رڌيو آهي، ڀلا اسين ابلوءَ جن کان به غريب آهيون؟“

سونيءَ جي هانوَ ۾ چڻ ڪنهن اڙهي وهائي ڪيڏي. کيس توقع ڪانه هئي ته ڪو منو ايڏو حساس هوندو! سوچڻ لڳي ته معصوم کي ڪهڙو جواب ڏي. منوءَ وري پڇيس:

”ٻڌاءِ نه امان، اسين ابلوءَ جن کان به غريب آهيون؟“

سوليءَ ڪنڌ هيٺ ڪري اڀل آواز ۾ چيس:

”پٽ، اڳي ته ڪونه هئاسين، پر هاڻي آهيون.“

منو، ماءُ جي ڳالهه سمجهي نه سگهيو. پڇيائين:

”ڇو امان؟“

سوليءَ ڏاڍي لرزيءَ مان سمجهائيندي چيس:

”پٽ، ان ڪري جو ابلو ويچاري جو پيءُ مري ويو آهي. هاڻي هنن کي ڳوٺ وارا خيراتون ڏين ٿا، ان ڪري امان کان سگهيا آهن. هنَو سيون کائي سگهن ٿا، نوان ڪپڙا به پائي سگهن ٿا.“

منو ڪراهه وات ۾ جهلي، حيرت ۽ معصوميت مان ماءُ ڏي ڏسندي، کهڙي ڪن لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو، ۽ پوءِ ڪراهه چٻاڙيندي پڇيائين:

”امان، جڏهن بابا مري ويندو، پوءِ ماڻهو اسان کي به خيرات ڏيندا؟“

سونيءَ پوري زور سان ڳل تي چماٽ وهائي ڪڍيس. منوءَ جي وات مان جوئر جو اڌيو ڪراهه ڪري پيو. هو ڳل کي مهٽيندي روئڻ ۾ ٻڏي ويو. ... پاسي ۾ ستل جعفر، جنهن اها سموري گفتگو ٻڌي هئي، ڪٿو هٽائي، زخمي نظرن سان منوءَ کي ڏٺو ۽ وري ڪٿو اوڍي ڇڏيائين...... سونيءَ جي دل مان ماءتا جو جذبو ساوڻ جي سنڌوءَ جيان اماڪ اٿلي پيو. سٽ ڏيئي، منوءَ کي ڇڪي، سيني سان لڳائي پاڻ به سڏڪن ۾ ٻڏي ويئي!

مشتاق ڪاملاڻي

هُو

جنهن ويل هُو ڪٽ تان هيٺ لٿو، سڀ اگهور ننڊ ۾ هئا. پير پير ۾ وجهندو، هُو لاڙان جي ڪٽ وٽ اچي بيٺو. ٻتيءَ جي روشنيءَ ۾ لاڙان جو ڪامل منهن، مهاريءَ مان ڇڏو ڏسڻ ۾ ٿي آيو. باقي بت تي ڪڪرائين اجرڪ پيل هيس. چتائي ڏٺائين ته پنهنجي هٿ سيرانديءَ ڪيو هوءَ ننڊ ۾ الوٽ هئي. سن ۾ جڻ ڪاري جي ڪا ڇيٽ ڇپي ويس. ڪنبندڙ ڇپن جي ڪُنڊن وٽ به ڳوڙها ڳڙي اچي بيٺا.

ٻاهر اڱڻ وٽ لڪري آيو. مٽيءَ جي ٺهيل ڪنهڙي تي، پٽ کي ٽيڪ ڏئي، اکيون تارن ۾ کپائي ڇڏيائين:

— هٿ ۾ ڪهاڙي ۽ ڪڇ ۾ پنج-ڇهه گوپانا، اجرڪ جي جهنڊ ۾ منهن لڪل، ڪاٺ جو دروازو ٺپي، هو ڪنهن گهر ۾ گهڙي آيو. در جي پر ۾ بيهي، ستلن جي ننڊ ڪنائي، سڄو گهر ننڊ ۾ لهوڙيو پيو هو. ٻانبڙا وجهندو اڳتي وڌيو. هڪ ڪٽ هيٺان لنگهيو، ٻي ڪٽ لنگهيو، ٽين ڪٽ هيٺان رڙهي هو آيو لهو. پنهنجي هٿ مٿي ڪان ڏيو هوءَ ستي پئي هئي. ٻانهن ڪان لوڏيائينس. هن اکيون پٽيون ۽ وري ڀوري تي ڇڏيون. ڏولڏاڙيس ٿو. آهل کي چتائي ٿي ڏسي. سڃاڻي ٿي، ڇپن تي مُرڪ تري ٿي اچيس.

— اکيون سالوٽي جون ڪڪريون ٿي پيس. اندر ۾ ڇپيل ڇيٽ جو ڇپڪو اچا ۽ تيز ٿي ويو. مٿي تي هٿ ڏئي هو هيٺ ويهي رهيو:

— مانگهه جي رات آهي. سياري جا سيءَ اچا جانوڙ آهن. سنهه ۾ پير جو پنڊ ڏکائي پاڻ ۽ وڏو پانس چلهه تي وينا آهن.

لنڊو پاڻ چوي ٿو:

— تون انڪار ڪري ڇڏ.

— ڇو؟

— هوءَ ڪريل آهي.

— ڪير ٿو چوي؟

- سائين ٿا چون.
- ڪوڙا آهن.
- سائين ڪوڙا ڪونهن. اها سچي ڳالهه آهي.
- تون رهين سدائين ٻاهر، ڪڏهن ڪڏهن اچين ڳوٺ، اسين جو انئي ٻهر هتي ويٺا آهيون، اسان ته هن ۾ ڪا اهڙي ڪچائي ڏٺي آهي، نه ڪا ٻڌي آهي.
- اما ٻڪي خبر آهي ته هوءَ ڪريل آهي. مون وٽ ثابتي آهي.
- ڀلا ڪنهن سان ڪريل آهي؟ ٻڌائي ٻڌائي!
- اهو تڏهن ٻڌائيندو وسئين، جڏهن تون انڪار ڪري ڇڏيندين.
- بڪواس پيو ڪرين. اٿي مٿي، متان هٿائين نه پادر.
- چپ پڪوڙيندو هو مٿي اٿيو. وري مٿهه ۾ لنگهي آيو، ساڳي مهاريءَ وٽ اچي بيٺو:
- آءٌ ادا ٻاهر ڪم سانگي پيو وڃان، گهر جي ٻارت اٿئي.

دل چڪ چڪ ٿي ويس. هو مٿي بيهي رهيو. نراڙ تي ٻڪهر جون ٻولدون مڙي اچي بيٺيون.

"پيار ٻن دلين جي وچ ۾ اڻ ميٽ ناتو آهي." هن جو اندر پڪڪڻ لڳو.

هڪ ڊگهو ساهه کڻي سامهون ڪٽ تي نظر وڌائين. "پنهنجو پيار به موهن جي دڙي جي ان ناچو ناريءَ جي مورتيءَ جيان امر آهي، نازان!"

هن مهاريءَ ڏانهن هٿ وڌايو. مهاري پٽهائين. ڪٽ جي اِيس تي چڙهي ويٺو. نازان جي نسيل ڳڻن تان وارن جي لٽ هٽائي، هٿ ترڪائڻ لڳو.

"تون...... تون......"

"ها."

"ڇو آيو آهين!؟ خدا جي واسطي هتان وڃ هليو."

"جهٽ ايترو بدلجي ويندينءَ، مون ڪي خواب خيال ۾ به نه هو."

"ڇرياڻپ جون ڳالهيون نه ڪر." سنئين ٿيندي چيائين. "تون پلجي ويو آهين ته تنهنجو هينئر مون سان رشتو ڪهڙو آهي."

"ظاهري رشتو ڪئي ڪهڙو به هجي، آءٌ هينئر تو وٽ لينهن جي رشتي سان آيو آهيان."

"تقدير ڪان اسين بازي ڪئي نه سگهياسين. هينئر آءٌ اها نازان نه رهي آهيان، جنهن کي تون مومل سڏيندو هئين."

"پريت جو رشتو دلين سان ڪير به لٽو مٽائي سگهي."

”پر اِهي تہ هينئر تنهنجي ڀاڄائي آهيان، وڏي ڀاءُ جي لتج.“

”تہ پوءِ ڇا ٿي پيو؟“

نازان حيرت جي علامت بڻي ڏاهنس تڪڻ لڳي: ”شرم ڪر، مهذب ڪي سڄڻ ڇڏي ڏنو اٿئي ڇا؟“

”ڪير ٿو چوي تہ آءٌ مذهب جو انڪاري آهيان.“

”انڪاري ناهين تہ پوءِ اهي ڳالهيون ڇو ٿو ڪرين؟“

”دنيا جا سڀ مذهب ميٽ ۽ ميلاپ جا آهن.“ ڳل تي هلڪي ٽڪي هڻندي چيائينس ”ڦڏي، فراق ۽ ڦوڙائيءَ جا نہ.“

”تو سوير چيو... تو سوير چيو... پيار جي رشتي کي دلين مان ڪير لٽو ڪيڏي سگهي. پيار تنهنجي بہ دل ۾ آهي ۽ منهنجي بہ دل ۾ آهي، پر هيئن ملڻ هرويرو ضروري تہ ناهي.“

”پر جڏهن هيئن پاڻ ڪئين پيرا مليا آهيون تہ هينئر ملڻ سان نہ ڪو ڪارونجهر ڦاٽي پوندو ۽ نہ ڪا لاڙ لوڏن ۾ اچي ويندي.“

”ڇا تون چاهين ٿو تہ آءٌ اڄ ورهاڱي عورت بڻجان ۽ چمار پر پڙجندي رهان.“

”آءٌ توکان هڪڙو سوال پڇان ٿو، ان جو جواب ڏي. ڇا توکي هن وقت سون سان ساڳيو ئي پيار آهي، جيڪو ان وقت هو، جڏهن پاڻ اڳ ۾ ملندا هئاسين؟“

”ها، ساڳيو پيار، پر هاڻي ڪڏهين بہ ملي نہ سگهنداسون.“

”تہ پوءِ تون سون سان نہ ملي پاڻ کي چمار پر پيڙا ۾ پيڙيندينءَ.“ وري چوڻ لڳو ”تون ورهائجي اڳ چڪي آهين، آءٌ توکي ورهائڻ ڪونہ آيو آهيان. تون ورهائجي ان ويل وئي هئينءَ جڏهن تنهنجو نڪاح منهنجي ڀاءُ سان پيو هو، پر هن تنهنجو جسم مُٺ نوٽن ۾ خريد ڪيو آهي ۽ سون کهڻو اڳ پيار ڏنهي.“

نازان جا ڳل آلا ٿي وڃن ٿا. ٻئي هٿ پيرن تي ٿي رکيس.

”بادشاهہ پير جو اِسم ٿي وڃئين... وڃ هليو... سون کان اهو ڪنو ڪم ڪونہ ٿيندو.“

دپيل سڏڪن سڄي ڪٽ اوڏي ڇڏي.

هو ڪجهہ وقت نازان کي ساڻ ڪري تڪڻ لڳو ۽ پوءِ ڪجهہ سوچي ڪٽ تان هيٺ لٿو. ڪٽ کان ٿورو هٽي هو اهڙي رهيو. هٿ روالور ڏي وڌيو ۽ پوءِ نڪائن تي سڄو ڳهر پيهاڪجي اليو. سڀ ڀاتي سجاڳ ٿيا. سنهہ جي ٺپ وٽ اچي بيٺا. سڀني جون اکيون منجهس وڃي کُتيون. هو نازان جي ڪٽ پرساڻ بُندي کي ٽيڪ ڏيو بيٺو هو.

”هو پڇي ويو امانا باقي هوءَ ڪني هريان ڪٽ تي ٻئي اٿئي.“

ماڻس نازان جي مهاريءَ ڏاهن ڏنو. مهاريءَ ۾ نازان جو رتو رت لاش پيو هو. اجرڪ جون اڇيون ڦلڙيون هاڻي ريٽيون ٿي وڃون هيون.

غلام نبي ڏيپر

ننڍڙي ڪهاڻي

دوا ۽ درمل

مٿو اگهاڙو، اڌ وار اڇا اڌ ڪارا، بي ترتيب، وکريل، پريشان اٿيا. ڏاڙهي وڌي. ان ۾ به اڌ کان گهڻا پڪا ها.

اکيون سايون، نماڻا ليڙ، غم سان پرپور! چهرو هيڊو، اولڙين کان هڏا ٻاهر لڪتل. گيڙو قميص، ڪالرن ونان ڪٽيل ۽ چيڪل جڻ پولڊا ڏيندي هجي. قميص کي کيسو وڏو، جنهن ۾ اڌوراڻي پپن پيل. آپ ساهي. ائين پيو لڳي جڻ دم جو مريض هجي.

سندس هنج ۾ پنجن سالن جو صغير ٻٽ آهي! ٻٽ جي حالت پيءُ کان به ابتر آهي! سنهڙو جهڙو ليڪ، منهن تي سوڄ، پاڻهون ڪمزور، کيس وٺيو وڃي پيو ٿو ڊاڪٽر ڏانهن. شهر جي مشهور ڊاڪٽر ڏانهن، جنهن وٽ راڄ ڊوڙندا آهن. قابل آهي، تجربيڪار آهي. ملڪان ملڪ مشهور آهي.

هو سندس آفيس ۾ اندر وڃي ٿو "سائين مون مسڪين جو عرض آهي."

ڊاڪٽر جون نظرون برابر ڪتاب ۾ کتل آهن. لوڙ ۾ گهنج وجهي کيس ورندي ڏني ٿو "جي... بابا... چئو!"

هو لماڻو ٿي کيس چوي ٿو "سائين منهنجو ٻچڙو ٻن مهينن کان بيمار آهي. اسپتال مان ڌڪا کائي اوهان جي هاڪ ٻڌي پهتو آهيان. توهان کي ڏنيءَ سچاتو آهي، ڪا دوا درمل لکي ڏيو."

ڊاڪٽر ڪاوڙ ۽ ڪروڌ سان چوي ٿو "نه... بابا...... نه، منهنجو وقت ضايع نه ڪر. مان هتي مريض ڪونه ڏسندو آهيان او- پي- ڊي ۾ اچ سڀاڻي."

"پر سائين..."

"نه بابا هينئر منهنجي اسٽڊيءَ جو ٽائيم آهي، تون پوءِ شام جو ڪلينڪ تي وٺي اچوس."

سندس لماڻن نيڻن جا ڪنارا آلا ٿي وڃن ٿا.

ڊاڪٽر زور سان گهنٽي وڄائي ٿو. "حاضر صاحب" پٽيوالو اندر آفيس ۾ پهچي ٿو. ڊاڪٽر هٿ جي اشاري سان "ڪل بابا، هن کي ٻاهر وٺي وڃ ۽ ته شام جو ڪلينڪ تي اچي، مريضن کي اندر نه موڪل، پڙهائيءَ ۾ رخنو ٿو پوي."

"جي... بهتر."

پٽيوالو سنڌس قميص جي پلاند ۾ هٿ وجهي ڦڙهي آفيس کان ٻاهر ڪيڏي ٿو، ۽ کيس ڊاڪٽر جي پرائيويٽ ڪلينڪ جو پتو ٻڌائي ٿو.

اجا اتيئي آفيس جي ٻاهران بيٺو آ! سوچن ۾ ٻڏل، غمن ۾ غلطان ۽ غرق! ته مٿان ٻه سوٽيل بوٽيل اچن لڳن وارا اچن ٿا، ۽ پٽيوالي کان پڇن ٿا:

”ابا، ڊاڪٽر صاحب آهي اندر؟“

پٽيوالي وراڻيو ”ها، سائين ها... بلڪل... بلاشڪ!“

هو ذري پٽيوالي ڏي ۽ ذري انهن اچن ڪپڙن وارن ڏانهن ڏسي ٿو. سنڌس دل مان هڪڙي آهه لڪري ٿي! ڪيس غربت تي جڪ اچڻ لڳن ٿا. ٻاهر کهڙي کن ترسي ٿو.

اندر کل ۽ ٽهڪڙن جا آواز ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. پٽيوالي کي اندر سڏ ٿئي ٿو ۽ پٽيوالو وري ٻاهر لڪري ڪيڏانهن وڃي ٿو. ۽ هُو اجا آتيئي بيٺو آهي. پٽيوالو ڳرين وکن سان ٻاهر وڃڻ لڳي ٿو، ۽ ٻاليون کڻي ڊاڪٽر جي آفيس ڏانهن ويندي هن جي سامهون لنگهي وڃي ٿو.

ٻوه لڙڪڙائيندو، ٿنڪون کهليندو، سٽي کي هٿ ڏيئي گهر پهچي ٿو. ساڳيا سور، ساڳيا ٻور، ساڳيون ڳڻتيون، ساڳيا اوسيئڙا! ٻٽ جي حالت رحم جوڳي، بخار ۾ شدت!

شام جو هو وري ٻٽ کي هنج ۾ کڻي، ڊاڪٽر جي پرائيويٽ ڪلينڪ تي پهچي ٿو. سنڌس دل جي رفتار تيز ٿي ويئي آ. پٽيوالي کان اجازت وٺي اندر صاحب جي ڪمري ۾ داخل ٿئي ٿو. سنڌس هٿ ڏڪڻ شروع ڪن ٿا. ٻت ۾ سرديءَ جي لهر ڊوڙي ٿي وڃيس.

”سائين هن کي ڏسو، ٻن مهينن کان بيمار آهي.“

ڊاڪٽر جو لهجو ماکيءَ جهڙو مٺو ۽ نرم آهي. ”نه بابا نه، ڪو فڪر نه ڪر، دوائون لکي ڏيان ٿو، الله رحم ڪندو!“ کهڙي پلڪ لاءِ هو ڊاڪٽر کي انسانيت جو علمبردار، فرشتو تصور ڪرڻ لڳي ٿو. ۽ خوش ٿي دوائن لکيل پرچي هٿ ۾ کڻي جيئن ٻاهر لڪري ٿو، پٽيوالو سنڌس ڪلهي ۾ هٿ وجهي چوي ٿو:

”چاليهه رپيه......“ هو خاموش ڏسندوئي رهجي وڃي ٿو، دوڏا ٻاهر لڪري ٿا اچنس. پرچي وارو هٿ ڏڪڻ لڳيس ٿو، پٽيوالو هڪ ڀيرو وري ساڳيو سوال ورجائڻ کان پوءِ جهڙپ ڏيئي سنڌس هٿ مان پرچي ڦري، ان جا چار ٽڪر ڪري ٿو ڇڏي. ۽ چويس ٿو.

”ڪوڙ اٿئي چاليهه رپيا — ته پوءِ جيترا هجن اوترا ڪڍ.“

هو سڄو کيسو هٿ سان ٻهاري ڪجهه نوٽ پٽيوالي جي هٿ تي رکي ٿو، ۽ سوچڻ لڳي ٿو ”هاڻي دوائون ڪٿان وٺندو!“

حبيب الله رحيم بخش مرزا

حيدرآباد وارو سنڌين جو آستان

هندن ۾ هڪ رسم هئي، جا جيتوڻيڪ هاڻي بلڪل ختم ٿي وئي آهي، تہ بہ اها گهٽ ۾ گهٽ سندن ڌرمي ڪتابن ۾ موجود آهي، جنهن کي "ستي لڪڙي" يا فقط "ستي" جي رسم ڪري سڏيندا آهن. هن رسم جي مطابق اها هندو عورت، جنهن جو پتي يا شوهر، سندس زندگيءَ ۾ گذاري ويو هجي، ان کي مڙس جي "چکيا" سان گڏ سڙڻو پوندو هو. هاڻي سوال آهي تہ ائين ڇو ۽ ڇا جي ڪري ٿيندو هو؟ هڪ پتني پنهنجي پتيءَ جي چکيا (مُردي) سان گڏ ڇا جي لاءِ پاڻ کي ساڙي "خودسوزي" جو مظاهرو ڪندي هئي؟ جڏهن تہ سندس ان ۾ ڪو بہ قصور نہ هو، جو سندس پتي سنسار ۾ نہ ٽڪيو ۽ گذاري ويو.

هن سوال جي جواب لاءِ اسان کي قديم زماني جي تاريخ کي پنهنجي اڳيان رکڻو پوندو، يعني تہ ان نقطہ نگاهہ کان ڏسڻو پوندو. قديم زماني کان: بلڪ وچين زماني تائين: هڪ هندو استري پنهنجي سرڳواسي (مئل) مڙس جي سڙندڙ ڪاٺيءَ سان گڏ خود کي ان لاءِ نذر آتش ڪندي هئي، جو- جنهن نموني ۾ هن دنيا ۾ هوءَ پنهنجي پتيءَ جي هڪ "پتورتا" استري ٿي رهي هئي، ان نموني ۾- سندس مرتئي (وفات) کان پوءِ ٻيءَ دنيا ۾ بہ سندس پتني ٿي رهي.

ٻين لفظن ۾، تہ جنهن کي "ستيءَ" جي رسم چئجي، ان جو تعلق "ٻيءَ دنيا" سان آهي: ڪم از ڪم ان ۾ يقين رکڻ سان آهي. "ٻي دنيا" يا آخرت ۾ يقين تہ دنيا جا تقريباً سڀ مذهب رکن ٿا. اسلام، نصرانيت، يهود وغيره سڀ ان ڳالهہ تي متفق آهن، پر سواءِ هندن جي، ٻئي ڪنهن بہ مذهب ۾ "ستي" يا "ستي لڪڙي" جهڙي ڪنهن رسم جو وجود ناهي. هندن ۾ بہ اها رسم اڳي هوندي هئي. هاڻي تہ قانوني طور ستي جي رسم تي پابندي پيل آهي. هينئر ڪا بہ هندو عورت ستي نٿي ٿي. ٿي نٿي سگهي.

ميرن جي دور ۾ حيدرآباد شهر ۾ ڏيوڪي ۽ سولي نالي ٻہ هندو استريون رهنديون هيون، جن کي گذري جيتوڻيڪ ڪافي وقت ٿي ويو آهي، تڏهن بہ سندن ياد هن شهر جي ماڻهن جي دلين تي ويٺي آهي.

جن کي حيدرآباد جا هندو- خاص طرح برهمڻ- ڏاڍي احترام سان ياد ڪندا آهن، يعني ڏيوڪي ۽ سولي، سي ڇا هيون؟ ان جي پوري خبر ڪانهي: پر اهي خود کي پنهنجن

نوجوان مڙسن جي چِکيا سان ننڍ ساڙي "امرتا" جو مقام حاصل ڪيو هو. هو هندو استريون ڪير هيون؟ يقيناً هو برهمڻ استريون هيون. هندن ۾ برهمڻ سڀني کان اوچ سڏائيندا آهن. ڏيوڪي ۽ سولي ٻئي نوجوان استريون هيون. ٻئي نهايت سندر زالون هيون. هنن جنهن هنڌ خود کي پنهنجن مڙسن تان قربان ڪيو هو آها جاءِ حيدرآباد جي اوڀر طرف آهي. هندو ماڻهو ان جاءِ يا هنڌ کي ڏاڍي عزت ڏيندا آهن. اهو هڪ هنڌ "جادوَ" نالي هڪ نندي ڳوٺ وٽ آهي. اُتي باقاعدي هڪ استان ٺهيل آهي، جنهن کي ڳوٺاڻا ماڻهو "ستين جو آستان" ڪري چوندا آهن. هي استان حيدرآباد کان 30 ميل اوڀر طرف آهي. هن هنڌ حيدرآباد جا برهمڻ، خاص ڪري ويس نڪ سان تعلق رکندڙ، مرد توڙي مايون اچي سکائون باسيندا آهن. پنهنجن ٻارن، ننڍي عمر جي ٻُڪن جي جهنڊ به وجهي اُتي ڏين ۽ ٻيا اهڙا ڪم وجهي اُتي ڪندا آهن. سنڌ جي هندن ۾ سکائون ۽ باسيون ڪهڙي قدر هوڏيون آهن، سي اُتي وجهي پوريون ڪندا آهن.

حيدرآباد جي هندن ۾ هڪ ڳالهه جو چوپول ڏاڍو ڳهڻو پڌرو آهي. اها ڳالهه نه آهي، پر حقيقت آهي. چون ٿا ته هڪ ڀيري ميرن واري دؤر ۾ حيدرآباد جي اڀرندي ڏي ٽرهاڪر واري خطي ڏانهن، ٻن نوجوان ۽ خوبصورت هندو ڀائرن جون شاديون ٿيڻ رهيون هيون. هندن جي شادي پاليڻ (برهمڻ) جي وِهڻي (نڪاح) پڙهڻ سان ٿيندي آهي. پر شادي تڏهن پوري يا مڪمل ٿيندي آهي، جڏهن گهوٽ ۽ ڪنوار "پلئه پلي" ٻڌي اگني ماتا جا ست چڪر هڻندا آهن. اگني يعني پاڪ باهه: جا اُن مهل ٻاري ويندي آهي: جنهن جي گرد اڳيان گهوٽ پٺيان ڪنوار — آهستگيءَ سان هلندا پورا ست چڪر ڏيندا آهن. جيسين چڪر پورا نه ٿين تيسين ڪابه ڌر شاديءَ کان ناهري ڪري سگهي ٿي. بهرحال جڏهن مذڪور نوجوان گهوٽ اگني کي چڪر ڏئي رهيا هئا ته اُن مهل سنهن ڳوٺ تي ڌاڙيلن حملو ڪيو هو. پوءِ شاديءَ سان برباد ٿي وئي هئي. ماڻهو جيڏو جان بچائڻ لاءِ ڀڄڻ لڳا هئا. هنن جوان گهوٽن، ان مهل، پنهنجين ترارن سان آهي پلئه وڍي ڌار ڪيا، جن جي ڪري هو پنهنجين ڪنوارين سان ٻڌل هئا. هڪ گهوٽ کي شاديءَ جي رسم مهل ترار پنهنجي ڪمر سان ٻڌڻي پوندي آهي، سو انهن ٻنهي ڀائرن ترارن سان پاڻ کي پنهنجين ونين کان آجو ڪيو ۽ ڌاڙيلن جي ٻويان ڪاهي پيا. وڙهندي وڙهندي ٻئي ڳيرو مارجي ويا. جنهن مهل انهن جي "ڪانيءَ" کي سندن مائٽ باهه ڏئي ساڙي رهيا هئا، تنهن مهل سندن نوجوان ڪنوارين کان رهيو نه ٿيو ۽ انهن به، شاديءَ جي وڳي سان، خود کي باهه ۾ اڇلائي پنهنجن گهوٽن سان وصال حاصل ڪيو.

هيءُ واقعو اسان کي ڏيوڪي ۽ سوليءَ واري واقعي کي سمجهڻ ۾ مدد ڪندو. اهو واقعو به تقريباً اهڙو ئي هو. منهنجو هن ڳالهه جي ٻڌائڻ جو مقصد اهو آهي ته جڏهن اهڙو ڪو انمٽ واقعو ٿئي، جنهنڪري انسان خود کي ضابطي ۾ رکي نه سگهي ۽ پنهنجي هيري جهڙي زندگيءَ کي به قربان ڪرڻ کان نه گسي، تڏهن "ستيءَ" جي صحيح معنيٰ کي سمجهي سگهبو. ورنه ستيءَ جي رسم اهڙي آهي، جنهن کي قانون جي ٻوليءَ ۾ "خون ناحق" سڏيو ٿو وڃي.

هند ۽ پاڪستان لنڊي ڪنڊ ۾ هن پراڻي رسم کي انگريزن ان لاءِ ختم ڪيو هو جو اُن سان اصليت الوپ ٿي ويئي هئي. جو اعليٰ ڪارج ستيءَ جي رسم مان حاصل ٿئي ٿو ان جو مذاق ڪيو ويو هو. اهو هن طرح سان جو پوءِ هر هندو استريءَ کي مجبور ڪيو ويو هو ته پنهنجي پتيءَ جي ڪاٺيءَ سان گڏ خود کي به ساڙي ڀسم ڪري. سندس مرضيءَ جو ڪو لحاظ نه رکيو ويندو هو. پر جيڪڏهن ڪا هندو عورت ستي ٿيڻ نه چاهيندي هئي، ته اُن کي به زبردستي پڪڙي باهه ۾ اڇليو ويندو هو. جا ڳالهه مذهب جي منافي ۽ قانون جي آنڊ آهي. اهوئي سبب هو جو ننڊي ڪنڊ جي ٻن شخصيتن، شهنشاهه اڪبر کان وٺي لارڊ وليم بينٽڪ تائين، هن رسم کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. جيئن ته هن رسم جي هندن جي ڌرمي عقيدن سان وابستگي آهي، تنهنڪري ان کي ختم ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ڪين هئي. اهوئي سبب هو جو شهنشاهه اڪبر ان کي ختم ڪري ڪين سگهيو هو، اگرچ هن چاهيو ته اها ختم ٿئي. جنهن انگريز جو مٿي ذڪر ڪيو اٿم. يعني لارڊ وليم بينٽڪ، ڏاڍي حڪمت عمليءَ کان ڪم ورتو هو. هن لنڊي ڪنڊ جي هندن وڏن وڏن پنڊتن ۽ مهمهوپاڌين کي گڏ ڪري، انهن کان هن مشڪل مسئلي تي راءِ ورتي هئي. سڀ هندو ودوان ۽ پنڊت ان ڳالهه تي متفق هئا ته "هڪ هندو عورت ان حالت ۾ ستي ٿي سگهي ٿي جڏهن هوءَ خود ائين چاهي، ۽ نه ان حالت ۾ جو ڪيس زبردستي پڪڙي باهه ۾ اڇلجي." جاڪاڻ ته هاڻي اهڙو زمانو اچي ويو هو، جو پنهنجي خوشيءَ سان ڪا به هندو عورت ستي ٿيڻ پسند نٿي ڪيو. هندستان جي ڪورٽن ۾ اهڙي قسم جا مقدما وڏي ويا هئا، جو ڪنهن بيگناهه استري کي پڪڙي باهه ۾ ٿي اڇليو ويو. پهانو اهو ته هوءَ ستي ٿي ٿئي يا ته ستي ٿيڻ ٿي گهري. تنهنڪري ان قانون کي ٺهڻ ۾ هٿي ملي ويئي ته "ڪا به هندو زال ڪنهن به طرح سان، ڪنهن به هنڌ، پنهنجي مڙس جي چکيا سان نه سڙي." اُن کان پوءِ "ستي" جي رسم صحيح معنيٰ ۾ ختم ٿي آهي.

هندن جي تاريخ جي ورق گرداڻي ڪئي وڃي ته ستي جي رسم کي نه فقط وڏي اهميت ڏنل آهي، پر ان کي ڏاڍو ساراهيو ويو آهي. هندو شاعرن ۽ ڊراما نويسن، مثلاً ڀاڻ ڀٽ، پنهنجن ڪارنامن ۾ ستيءَ کي خوب ساراهيو آهي. بيشڪ هڪ عورت پنهنجي رضا خوشيءَ سان پنهنجي زندگي مڙس تان قربان ڪري پنهنجي پريم جو ثبوت ڏئي، ان جي جيتري به عزت ڪجي اوتري گهٽ آهي. پر اها استري اهڙي هجي جنهن کي "پتورتا" استري سڏجي، جهڙي ستي سلوچنا هئي، جهڙي ستي مدلسا هئي. هندن جي ڪتابن ۾ اهڙيون ڪيتريون ئي استريون موجود آهن، جن پنهنجي سچائي، پريم ۽ ايثار جو مظاهرو ڪيو هجي. جيڪڏهن "ويدن واري دؤر" کي ڇڏي "وچين دؤر" کي ڏسجي تڏهن به اسان کي اهڙا اڪيچار مثال ملن ٿا، جي هڪ عورت جي سچائي، پيار ۽ قربانيءَ جو ثبوت آهن. وچين دؤر جي هڪ ڳالهه اها به آهي ته چتور جي راجا ڀيم سين جي راڻي "پدمني ديوي" خود کي ستي ڪيو هو. هن استريءَ جي حسن جي هاڪ ٻڌي علاوالدين خلجي جهڙي زبردست حاڪم جي دل سرڪي هئي:

جو دنيا کي فتح ڪرڻ واري مهم کي ڇڏي پدمنيءَ سان پرڻجڻ لاءِ متوالو ٿيو هو. هن چتور جي قلعي تي حملو ڪيو. ڀيم سين جي فوج، سندس ڏهه جوان پٽ ۽ هو پاڻ به ان حملي ۾ مارجي چڪا هئا. پر جڏهن علاؤالدين چتور جي قلعي ۾ داخل ٿيو هو ته هن ڏٺو هو ته خوبصورت پدمني ۽ ٻيون سڀ مايون "ستيون" ٿي چڪيون هيون. علاؤالدين نااميد ٿي واپس ويو هو.

سچ ته هڪ اهڙي عورت، جا پنهنجي خاوند تان خود کي قربان ڪري، عزت جي مستحق آهي. پر ان عزت کي حاصل ڪرڻ لاءِ مٿس زوربار نه آندو وڃي. هندن ۾ هن ڳالهه جو چوڻ پڌيو آهي ته "جا استري ستي ٿيڻ چاهيندي آهي، ان کي سنڌس ان فعل کان ڪير روڪي ڪين سگهندو آهي. اهڙي استريءَ کي اگرچ گهر جي چوديواريءَ ۾ قيد ڪجي تڏهن به هوءَ پنهنجي "اربو اگني" ۾ سڙي ستيءَ جو مرتبو حاصل ڪري." ٻين لفظن ۾ ته هڪ پتورتا استريءَ کي ستي ٿيڻ کان دنيا جي ڪابه طاقت روڪي نٿي سگهي.

مسلمانن جي عقيدي موجب به ائين آهي ته "جيڪي نيڪ ٻندا آهن، اهي آخرت ۾ پنهنجي عيال (زال) سان گڏ هوندا."

جيڪڏهن مرد ۽ زال آخرت ۾ به گڏ رهن ٿا، بشرطيڪ هو نيڪ انسان آهن، ته پوءِ پنهنجي پتيءَ جي محبت ۾ پنهنجي زندگيءَ کي ختم ڪرڻ، اگر ايثار ۽ قربانيءَ جو جذبو نه آهي، خودڪشي آهي. جنهن سبب کان اهڙي رسم کي ننديو ويو آهي، نه ته جيڪو فلسفو هن رسم ۾ موجود آهي، سو آهي "آخرت جي زندگي" کي هن دنيا جي زندگي کان بهتر سمجهڻ.

سون پهرين به چيو هو ته هندستان ۾ اهڙا ڪيترا مثال ملندا، پر سنڌ ۾ آهي اگرين تي ڳڻڻ جيترا هوندا. بهرحال انهن ۾ "ڏيوڪي ۽ سولي" جو نالو سڀني کان اتم آهي.

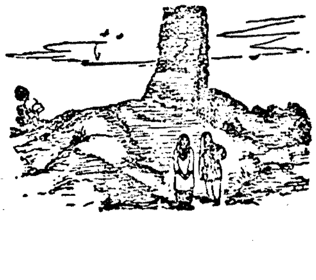

انٽون چيخوف

جني ڪاڻ مياس....

هي ڪهاڻي اڳ جي ڳالهه آهي. ان وقت هوءَ سهڻي ۽ جوان هئي. ’نيڪولا پيٽرولچ ڪولپاڪو‘ هن جي چاهيندڙن مان هو. هو اڪثر هن جي گهر ايندو هو. ان ڏينهن ڏاڍي هٻس ۽ گرمي هئي. ڪولپاڪو منجهند جي ماني ڪاڏي هئي ۽ سڄي بوتل شراب جي پيتي هئائين. هن جي طبعيت اُداس هئي ۽ هو سمهڻ جي موڊ ۾ هو. پيٽي ٻور ٿي ٿيا. شام جو انتظار ڪري رهيا هئا تہ ڪيڏانهن گهمڻ لاءِ نڪري وڃن. اوچتو دروازو کڙڪيو. ڪولپاڪو هلڪي قميص ۾ هو. هو ڪرسيءَ تان اٿيو ۽ سوال ڀريل نظرن سان پاشا ڏانهن ڏٺائين.

”ممڪن آهي ٽپالي هجي يا ڪا منهنجي ايڪٽريس ساهيڙي هجي.“ پاشا چيو.

ڪولپاڪو کي ٽپالي يا هن جي ايڪٽريس ساهيڙين کان خيال نہ ٿيندو هو، وري بہ ٻڪ ڪرڻ خاطر، پنهنجو ڪوٽ کڻي ٻئي ڪمري ۾ هليو ويو ۽ پاشا دروازو کولڻ لاءِ اڳتي وڌي.

هن کي ڏاڍي حيرت لڳي جو نہ اهو ٽپالي هو ۽ نہ ئي هن جي ڪا ايڪٽريس ساهيڙي هئي، پر هڪ خوبصورت عورت، جنهن کي عمدي پوشاڪ پيل هئي، هن جي اڳيان بيٺي هئي. هو معزز عورت ٿي لڳي.

اجنبي عورت جو چهرو زرد هو ۽ وڏا ساهہ کڻي رهي هئي جڻ ڪا وڏي ڏاڪڻ چڙهي اچي پهتي هئي.

”ڪير آئي آهين؟“ پاشا هن کان پڇيو.

عورت ڪوبہ يڪدم جواب نہ ڏنو. هوءَ ڪمري ۾ اندر هلي آئي ۽ ڪمري جي فرنيچر کي عجيب نظرن سان نهارڻ لڳي. ائين ٿي لڳو جڻ هن کي سور هو. ٿوري وقت کان پوءِ هوءَ ساهت ۾ آئي ۽ ڳالهائڻ لائق ٿي ۽ ڪرسيءَ تي ويٺي.

”ڇا منهنجو مڙس هتي آهي؟“ هن آخرڪار ڳالهايو ۽ اکيون مٿي ڪيائين جيڪي روئڻ سبب ڳاڙهيون هيون.

”ڪنهن جو مڙس؟“ پاشا پڇيو. اوچتو هوءَ ايترو هراسجي وئي جو هن جا هٿ پير ٿڌا ٿي ويا. ”ڪنهن جو مڙس.“ هن جوش مان ڏڪندي چيو.

”منهنجو مڙس نڪولائي پيٽرولچ ڪولپاڪو.“

”نہ... مئڊم... مون... مون کي ان جو ڪوبہ پتو ڪونهي.“

ٿورو وقت خاموشي ۾ ويئي. عورت وري رومال سان پنهنجيون اکيون اگهي رهي هئي. پاشا کي همت ٿي نه ٿي ته ڪرسي تي ويهي. هوءَ پاڻ اَيل مهمان کي خوف ۽ هراس سان نهاري رهي هئي.

”تنهنجو مطلب آهي ته هو هتي نه آهي. ”ڪريل عورت...!“ عورت چپن ۾ پڙڪيو ۽ پاشا ڏانهن حقارت ۽ نفرت سان نهاريائين ۽ وري چوڻ لڳي.

”ها، ها... تون ڪيريل عورت آهين ۽ مون کي خوشي آهي جو آخر مون کي موقعو مليو آهي، جو مان توکي تنهنجي منهن تي اهو ٻڌايان.“

پاشا محسوس ڪيو جيڪڏهن هن کي بازاري پائوڊر لڳل ۽ وارن جي وگ نه هجي ها ته هوءَ پنهنجي ڪيريل حالت کي لڪائي سگهي ها ۽ هن عورت سان ساهون ويهي ڳالهائي سگهي ها.

”منهنجو مڙس ڪاٿي آهي؟“ عورت وري چيو. ”هر مون کي ان جي پرواهه نه آهي ته هو هتي آهي يا نه. مان توکي ٻڌائڻ چاهيان ٿي ته غبن ظاهر ٿي پيو آهي ۽ هو اڪولا کي ڳولي رهيا آهن. آهي هن کي گرفتار ڪندا، ۽ اهو تنهنجو ڪم آهي.“

عورت آٿي ۽ پريشانيءَ سان ڪمري ۾ هيڏي هوڏي ڦرڻ لڳي. پاشا هن ڏانهن حيرت سان نهارڻ لڳي ۽ هوءَ اهو سمجهي نٿي سگهي ته ان جو مطلب ڇا هو.

”اڄ هن کي ڳولي گرفتار ڪيو ويندو.“ عورت چيو ۽ پوءِ روئڻ ۽ سڏڪا ڀرڻ لڳي. ”مان ڄاڻان ٿي ته ان کي ان منزل تي ڪنهن پهچايو آهي تو بدصورت بازاري عورت!“ هن جي چهري مان اها حقارت ظاهر ٿي رهي هئي، جيڪا هن جي اندر ۾ پاشا لاءِ هئي. ائين ٿي لڳو جو هوءَ پاشا جي منهن تي ٿڪ اڇلائيندي. ”مان ڪمزور آهيان... ٻڌين ٿي؟ وحشي عورت...! مان مجبور آهيان... تون مون کان وڏيڪ طاقت ٿي رکين، ڪير آهي جيڪو منهنجي ٻارن جي سنڀال ڪندو. خدا سڀ ڏسي ٿو! هو انصاف وارو آهي. هو توکان منهنجي ڳوڙهن ۽ اوجاڳن وارين راتين جو حساب وٺندو. اهو وقت ايندو جڏهن تون مون کي ياد ڪندينءَ.“

پوءِ خاموشي ڇانئجي ويئي. ”مون کي ان جو ڪو به پتو ڪونهي، مئڊم!“ پاشا چيو ۽ ڏک وچان روئڻ لڳي.

”ڪوڙي“. عورت رڙ ڪئي. مان سڀ ڄاڻان ٿي. مون کي تنهنجو گهڻي وقت کان پتو آهي. مون کي اهو به معلوم آهي ته هن ڇئن مهينن ۾، هو هر روز تو وٽ ايندو رهيو آهي.“

”ها، پوءِ ڇا ٿيو؟ ان ۾ ڪهڙي خرابي آهي؟ گهڻائي ماڻهو مون سان ملڻ لاءِ ايندا آهن. مان انهن کي ڪوٺڻ چوندي آهيان ته آهي مون وٽ اچن. آهي پنهنجي مرضيءَ سان ايندا آهن.“

”مان توکي ٻڌايان ٿي ته هنن غبن لڌو آهي. هن پنهنجي آفيس مان پئسا چورايا آهن. تنهنجي لاءِ......اهڙي عورت لاءِ جهڙي تون آهين هن ڏوهه ڪيو آهي، ٻڌ.“ عورت پاشا جي

اڳيان ٻيهندي چيو ”توهان جو ڪو به اصول ڪونهي، اوهان جن جو گذر ئي ٻين کي ڦٻڻ آهي. پر مان لئي سمجهان ته تون ايتريقدر ڪريل عورت آهين جو تو ۾ انسانيت جو ذرو به نه رهيو آهي. هن کي زال آهي. هن کي ٻار آهن... جيڪڏهن هو هن کي سزا ڏيندا ۽ سائبيريا موڪليندا ته مون کي ۽ منهنجي ٻارن کي بکون ڪاٽيون پونديون... سمجهڻ جي ڪوشش ڪر! پر اڃا به هڪ رستو آهي جو تون اسان کي تباهيءَ ۽ بيعزتيءَ کان بچائي سگهين ٿي. جيڪڏهن مان اڄ ڪنهن نموني نوَ سؤ روبل جمع ڪرايان ته هن تي مقدمو نه هلندو. فقط نوَ سؤ روبل!“

”نوَ سؤ روبل؟“ پاشا پڇيو. ”مون کي نوَ سؤ روبلن جي ڪا خبر ڪانهي. مون ڪي ڪونه ڏنا اٿائين.“

”مان توکان نوَ سؤ روبل ڪين ٿي گهران. توکي پئسا ڪونهن ۽ مون کي تنهنجن پئسن جي ضرورت ڪانهي. مان توکان بلڪل الڳ شئي ٿي گهران...... ماڻهن جي عادت هوندي آهي ته تو جهڙين عورتن کي زيور ڏيندا آهن. مون کي اهي شيون موٽائي ڏي جيڪي منهنجي مڙس توکي ڏنيون آهن.“

”مئڊم! هن مون کي ڪو به زيور ڪونه ڏنو آهي.“ پاشا رڙ ڪئي جيڪا هاڻي معاملي کي سمجهي ويئي هئي.

”پئسا ڪٿي آهن؟ هن پنهنجا، منهنجا ۽ ٻين جا پئسا اڏائي ڇڏيا آهن. ٻڌ: مان توکي عرض ٿي ڪريان! مان هاڻي هوش ۾ آئي آهيان. مان توکي گهڻو گهٽ وڌ ڳالهايو آهي. پر مان توکي منٿ ٿي ڪريان ته ان کي وساري ڇڏ. تون مون کي ڌڪاريندي هوندينءَ: مان سمجهان ٿي: پر جيڪڏهن تو ۾ رحم ڪرڻ جي سگهه آهي ته منهنجي حالت ۾ پاڻ کي وجهي ڏس. مان توکي گذارش ٿي ڪريان، مون کي اهي شيون موٽائي ڏي.“

”ها......“ پنهنجا ڪُلها لوڏي پاشا چيو ”مان ائين خوشيءَ سان ڪيان ها، پر خدا جي مون تي مار پوي جيڪڏهن هن ڪڏهن به مون کي ڪو تحفو ڏنو هجي. مهرباني ڪري مون تي اعتبار ڪر. پر تون صحيح آهين.“ ايڪٽريس پاڻ کي سنڀاليندي چيو. ”هڪ ڀيري هن منهنجي لاءِ هي ٻه شيون آنديون هيون ـــ مان اهي توکي، جيڪڏهن تون چاهين، ته خوشيءَ سان واپس ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.“

پاشا پنهنجي ميز جو خانو کوليو ۽ ان مان هڪ هلڪو سونو ڪنگڻ ۽ هڪ ڳاڙهي پٿر واري منڊي ڪڍي هن کي ڏني.

عورت جي منهن جو رنگ ئي ڦري ويو ڄڻ هن جي گهٽتائي ڪئي ويئي هئي.

”مون کي ڇا ڏئي رهي آهين؟ مان توکان خيرات نه گهري هئي پر اهو جيڪو تنهنجو نه آهي، جيڪو تو منهنجي غريب مڙس کي لالچائي حاصل ڪيو آهي، توکي اهڙين حالتن جو پوري ڄاڻ وٺڻ جو پتو آهي. خميس جي ڏينهن جڏهن رستي تي مان توکي پنهنجي مڙس سان

ڏنو هو تہ توکي هيرن جو هار ۽ قيمتي منڊي ڀيل هئي. مان توکي قرباني ڏيڻ لاءِ اٿي چوان ٿو توکي آخري ڀيرو چوان ٿي تہ ڇا تون اهي شيون مون کي موٽائي ڏين ٿي يا نہ؟“

”تون ڪيتري نہ ڪل جهڙي ٿي لڳين......“ پاشا چيو. جنهن ڏک محسوس ڪيو هو. مان توکي يقين ٿي ڏياريان تہ هن مون کي سواءِ الهيءَ ڪنگڻ جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ ڏنو آهي. هن رکيو ڪوڪ......“

”ڪيڪ......!“ نوڪ واري لهجي ۾ ڪاڪندي چيو. ”گهر ۾ ٻارن جي کائڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ آهي ۽ هتي تون ڪيڪ ٿي کائين. ڇنبو تون الهن شين ڏيڻ کان انڪار ٿي ڪرين؟“

هن کي جواب نہ مليو. هوءَ هڪ آرام ڪرسيءَ تي ويهي رهي ۽ ڪنهن خاص اکين تي ڏيان سان سوچي رهي هئي. هوءَ سوچي رهي هئي تہ ”مان ڇا ڪريان؟ جيڪڏهن او سڀ زيور نہ مليا تہ هو ختم ٿي ويندو ۽ ان سان گڏ مان ۽ منهنجا ٻار. مان هن جانور کي ماراپان يا پاڻ کي هن ايڪٽريسيائي جي قدمن تي جهڪايان.“ عورت منهن تي رومال ڏنو ۽ روئڻ لڳي.

”مان توکي منٿ ٿي ڪريان“ هن چيو ”تو منهنجي مڙس کي برباد ڪيو آهي ۽ هن جي زندگي تباهہ ڪئي آهي...... هاڻي هن کي بچاءِ...... مان سمجهان ٿي توکي هن تي رحم نہ اچي، پر ٻارن جو خيال ڪر...... الهن معصومن کي ڇو سزا ملڻ کپي!“

پاشا الهن ٻارن بابت سوچڻ لڳي، جيڪي گهٽيءَ جي ڪنڊ تي بک کان روئي رهيا هئا.

”مان ڇا ٿي ڪري سگهان؟ تون چوين ٿي تہ مان وحشي آهيان ۽ مان هن کي تباهہ ڪيو آهي؛ پر مان خدا جو قسم کڻي ٿي چوان تہ مون ڪڏهن بہ هن کان ڪو مالي فائدو حاصل نہ ڪيو آهي؛ مون سان گڏ ٿيٽر ۾ ڪم ڪندڙ ڇوڪرين ۾ رڳو موجا ئالي ڇوڪري آهي جنهن جو پيار ڪندڙ پئسي وارو آهي، باقي اسان سڀ اڌ بک ٿيون مرون. نڪولا ئي شڪل جو سهڻو ۽ ڪپڙي لٽي ۾ سٺو آهي تنهنڪري منهنجا هن سان تعلقات آهن.“

”مان توکي انهن شين لاءِ چئي رهي آهيان آهي مون کي ڏي. مان روئي رهي آهيان... مان پاڻ کي ليچ بنايو آهي، جي تون چوين تہ تنهنجي پيرين پوان. مهرباني ڪري...... مهرباني ڪري!“

پاشا خوف مان رڙ ڪئي. هن محسوس ڪيو تہ هوءَ خوبصورت عورت جيڪا ڊراما جي مرڪزي ڪردار والڪر ڳالهائي رهي هئي، پنهنجي عزت ۽ وقار جو خيال ڦٽو ڪري هن جي پيرن تي جهڪڻ لاءِ تيار هئي.

”چڱو مان توکي شيون ڏيان ٿي.“ هن ڳوڙها اگهندي چيو. ”اچي وٺ پر اهي مون کي نڪولا ئي نہ ڏنيون آهن. اهي مون کي ٻين ماڻهن کان مليون آهن. جن لاءِ تون بہ چوين ٿي......!“

پاشا ميز جو خانو کوليو ۽ هن کي هيرن جو هار ۽ ڪجهہ منڊيون ۽ ڪجهہ ٻيا هار ڏنائين.

”هي وٺ، هي بہ وٺ، جيتوڻيڪ تنهنجي مڙس کان مون کي ڪجهہ بہ نہ مليو آهي. اچي هي سڀ وٺ، تون ئي شاهوڪار ٿيءُ.“ هن عورت جي قدمن تي ڪرڻ سبب ڏک مان پاشا چيو.

”ٻر جيئن تہ تون سهڻي عورت آهين ...... ۽ هن جي زال. بهتر آهي تہ هن کي پاڻ سان بدل رک. مان توکي ڪجهہ ڏيان ٿي تہ مان هن کي نہ سڃاڻيندي آهيان، هو پاڻ ايندو آهي.“

عورت ڳوڙهن ڀريل اکين سان ميز تي ٽڪريل زيورن ڏانهن ڏٺو ۽ چيو ”اها آهي آهن ...... انهن جي تہ پنج سؤ روبل قيمت بہ نہ ٿيندي!“

پاشا وري خالي ڏانهن ويئي ۽ هڪڙي سولي واچ، سگريٽ ڪيس، ٻانهن جا ٻٽڻ ۽ ٻيون شيون ميز ڏانهن ڦٽيون ڪيائين. ”مون وٽ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي، تون پاڻ ڏسي سگهين ٿي.“

عورت ٿڌو ساهہ ڀريو ۽ ڏڪندڙ هٿن سان شيون رومال ۾ گڏ ڪيائين ۽ ٻاهر هلي ويئي.

ٻئي ڪمري جو دروازو کليو، ڪولا ٻاهر نڪتو. هو پيلو ٿي ويو هو ۽ هن جا هٿ ڏڪي رهيا هئا، ڄڻ ڪهڙو شراب پيتو هئائين. هن جي اکين ۾ ڳوڙها چمڪي رهيا هئا.

”تو مون کي ڪهڙيون شيون ڏنيون هيون؟“ پاشا هن ڏانهن سڙندي چيو ”مان پڇان ٿي ڪڏهن تو مون کي اهي شيون ڏنيون هيون؟“

”شيون ...... واهيات!“ ڪولا ڪنڌ ڌوڏيندي چيو ”منهنجا خدا! هوءَ تنهنجي اڳيان اچي رُني آهي ۽ پاڻ کي گهٽ ڪيو اٿائين ......!“

”مان پڇان ٿي آهي ڪهڙيون شيون آهن جنهن لاءِ چيو ٿو وڃي تہ تو مون کي ڏنيون آهن ......؟“ پاشا رڙ ڪئي.

”منهنجا خدا، هن عزت واري، شريف ۽ خالدان عورت ...... پاڻ کي تنهنجي پيرن تي ڪيرايو! اها سڀ منهنجي ڪريئي آهي. منهنجي ڪري ائين ٿيو آهي!“ هو پڻ پڻ ڪرڻ لڳو.

”مان پاڻ کي ڪڏهن معاف نہ ڪندس. هتان ٻري ٿيءُ.“ هن پاشا ڏانهن حقارت مان نهاريو، ۽ ٻنهنجن ڏڪندڙ هٿن سان هن کي پاڻ کان پري ڌڪيائين، ”هن پاڻ کي تنهنجي پيرن تي اڇلايو ...... تنهنجي پيرن تي! او منهنجا خدا!“

هن جلدي ڪپڙا پاتا. هو جاتي واٽي پاشا کان پاسو ڪري هليو ويو.

پاشا ڪرسيءَ تي ويهي رهي ۽ ڏاڍيان روئڻ لڳي. هن کي ڏک هو تہ هن پنهنجا سڀ زيور ڏئي ڇڏيا هئا. سمورو منظر ڏک ڏيندڙ هو. هن کي ياد آيو تہ ڪيئن هڪڙي سيٺ ٽي سال اڳ هن کي سواءِ ڪنهن سبب جي مار ڪيئي هئي پوءِ هو اڃا بہ وڌيڪ رڙيون ڪري روئڻ لڳي.

ترجمو: چام وقار حسين قادري

Sindhi Translation of Anotin Chekhov's short story 'The Chorns-Girl'.

اي - برئڊبري (آمريڪي سائنسي ڪهاڻي)

وقت جي واپسي

ستر سالن تائين اهڙيون مختصر ڪهاڻيون لکڻ کان پوءِ، جيڪي ڪٿي به ڇپجي نه سگهيون، مسٽر هينري وليم فيلڊ هڪڙيءَ رات ساڍي يارهين وڳي پنهنجي بستري تان اُٿيو ۽ پنهنجي تحرير جا هڪ ڪروڙ لفظ ساڙي ڇڏيائين. هن سڀئي مسودا گڏ ڪيا ۽ انهن کي آتشدان ۾ ڦٽو ڪيائين.

”مون 2257ع جي دنيا جي تصوير ڪشي ڪرڻ جي ڪوشش ڪري بنيادي غلطي ڪئي آهي. انهيءَ وقت جي تصوير ڪشي، جنهن ۾ مان رهان ٿو، جو ايٽم، راڪيٽ ۽ گرهن جي وچ ۾ سفر ۽ ٻن سجن جي دنيا آهي.“ مسٽر فيلڊ وري بستري تي سمهندي سوچيو. ”اهو ڪم ڪنهن جي به وس جي ڳالهه نه آهي، سڀ ناڪام ٿي چڪا آهن. سڀئي لکڻ وارا مون سميت. خلا ۽ ان جون وسعتون اٿاهه آهن. راڪيٽ تمام تيز رفتار، ايٽمي سائنس ۽ لين گولائن جو سچ، علم جي اُفق تي ايڏي نه تيزيءَ سان اڀري ٿو، جو ڏسندڙ جون اکيون ٻوٽجي وڃن ٿيون. مون پنهنجي زندگي هڪ ويرانيءَ جي پٺيان ڀڄندي گذاري ڇڏي، جڏهن ته ٻين مصنفن جون ڪوششون سڀئون نه سهي، پر شايع ضرور ٿيون.“

هو پورو ڪلاڪ انهن ئي خيالن ۾ گم رهيو. پوءِ هن بتي ٻاري ۽ پنهنجي لئبرريءَ ۾ اهڙن ڪتابن ڏانهن هٿ وڌايو، جن کي هن گذريل پنجاهه سالن کان ڪنهن به وقت هٿ نه لاتو هو. هينئر سندس هٿ ۾ هڪڙو ڪتاب هو. ٽي صديون اڳ ڇپيل ڪتاب، جنهن جا ورق پيلا ۽ ڪمزور ٿي چڪا هئا. هو ويهين صديءَ ۾ ڇپيل انهيءَ ڪتاب کي پڙهڻ لڳو، ايستائين جو صبح ٿي ويو.

صبح جو نوين بجي مسٽر فيلڊ ڊوڙندو پنهنجي لئبرريءَ مان نڪتو، نوڪرن کي سڏيائين ۽ هڪ ٽيليويزن اسڪرين جي ذريعي پنهنجي سڀني دوستن سان رابطو قائم ڪيائين، جن ۾ وڪيل، دوست، ڊاڪٽر، سائنسدان ۽ مصنف سڀئي شامل هئا.

”هتي اچو، يڪدم“ هن رڙ ڪري چيو.

هڪ ڪلاڪ جي اندر اندر مسٽر فيلڊ جي اسٽڊي روم ۾ اٽڪل ڊزن کن ماڻهو گڏ ٿي ويا ۽ ان کي منجهيل نظرن سان ڏسڻ لڳا، ڇو ته ان جي ڏاڙهي وڌيل هئي، اکيون اوجاڳي جو اطلاع ڏئي رهيون هيون. منهن پُرجوش هو، چپ خاموش هئا ۽ سندس هنج ۾

هڪ نمبر ڀرائو ڪتاب هو. جڏهن سڀ ڪَڏ ٿي ويا تڏهن هن انهيءَ ڪتاب کي هڪ هٿ ۾ مٺي ڪئي ۽ زور سان ٺهڪ ڏئي چيو:

”هن ڪتاب کي ڏسو. هي ڪتاب 1900ع ۾ ڇپيو هو، هن جو مصنف هڪ انسان هو، جنهن جو نه ذهني اعتبار کان گهٽ نه هو. هن چار ضخيم ناول لکيا، جي سنڌس زندگيءَ ۾ ئي ڇپجي ويا هئا. جڏهن هو 1938ع ۾ فوت ٿيو ته ان جي ملڪيت ۾ هڪ اهڙي صندوق به هئي جيڪا مسودن سان ڀريل هئي. سنڌس موت انهيءَ سال سيپٽمبر تي هڪ رواجي بيماريءَ سبب ٿيو هو، جنهن جو انهيءَ زماني ۾ علاج ڳولي نه ڪڍيو ويو هو.“

مهني انهيءَ ڪتاب کي ڏٺو.

مسٽر فيلڊ ٻيا به ٽي ٿلها ڪتاب، ڪتابن جي ڍير مان ڪڍي کين ڏيکاريا. اهي سڀئي سائنس فڪشن متعلق هئا.

”هنن ڪتابن جي مصنف جو نالو ٿامس وولف آهي، جيڪو ٽي صديون اڳ ۾ نارٿ ڪيرولينا جي سرزمين تي زنده هو.“

”ڇا تو اسان کي هي چار ڪتاب ڏيکارڻ لاءِ سڏايو هو، جنهن جو مصنف مري چڪو آهي؟“ سنڌس دوستن احتجاج ڪيو.

”مون توهان کي انهيءَ لاءِ سڏايو آهي ته مان محسوس ڪيان ٿو ته ٿامس وولف ٺيڪ اهڙو ماڻهو هو، جيڪو خلا، وقت، گرهن جي وچ ۾ جنگ جي باري ۾ ڄاڻندو هو، ۽ اهي سڀئي وڏيون شيون، جن سان سنڌس محبت هئي ۽ جن کي هن ڪاغذن تي پکيڙيو، هو انهن سڀني شين جي باري ۾ لکي سگهيو ٿي، پر انهن کي هو ڪڏهن به زمين تي حاصل ڪري نه سگهيو: ان کي اڄ صبح جو پيدا ٿيڻ گهربو هو. هو غلط وقت ۾ پيدا ٿيو.“

”مون کي ڊپ آهي مسٽر فيلڊ، توهان کي ڪجهه دير ٿي وئي آهي.“ پروفيسر بولٽن چيو.

”نه، مان وقت جي پٺيان هلڻ لٿو چاهيان.“ مسٽر فيلڊ چيو، ”مان حقيقتن کان چشم پوشي ڪندس. تو پروفيسر، وقت سان سفر ڪرڻ جا ڪجهه تجربا ڪيا آهن. مان چاهيان ته تون پنهنجي ٽائيم مشين هن مهيني مڪمل ڪري وٺ. هي وٺ هڪ اڇو ۽ خالي چيڪ، هن ۾ جيڪا به رقم وڻئي سا لک. جيڪڏهن بعد ۾ توکي وڌيڪ رقم جي ضرورت پوي ته مون کي ٻڌائجانءِ. تو ته وقت سان ڪَڏ شايد سفر به ڪيو آهي. ائين آهي نه؟“

”ها، ڪجهه سال، پر مان اڃا صدين ۾ سفر ڪرڻ جي قابل نه ٿيو آهيان.“

”هاڻي اسان صديون اڳتي ۽ صديون پوئتي سفر ڪرڻ جي جدوجهد ڪنداسين. چند سال اڳتي پوئتي سفر ڪرڻ، اسان جو مقصد نه آهي. توهان سڀ“. مسٽر فيلڊ چمڪندڙ اکين ۽ ٻهڪندڙ منهن سان سڀني کي ڏسندي چيو، ”توهان سڀ گڏجي پروفيسر بولٽن سان ڪم ڪيو. مان ٿامس وولن کي هر قيمت تي هن صديءَ ۽ هن زماني ۾ آڻڻ چاهيان ٿو.“

”ڇا!“ عجب مان انهن سڀني جا وات ڦاٽي ويا.

”ها“، هن چيو، ”اهو ئي منهنجو پلان آهي. وولف کي ويهين صديءَ مان نڪري سون وٽ اچڻو پوندو. اسان ان جي مدد ڪنداسون. ۽ هو انسان جي زمين کان مريخ تائين سفر جي ڪهاڻي لکندو، جو نه صرف اهو ئي هڪڙو انهيءَ جي لائق آهي.“

هو سڀ ان کي لئبريءَ ۾ ڪتابن جي وچ ۾ ويٺل ڇڏي هليا ويا.

* * *

ڏينهن گذرندا ويا، ايتري تائين جو مهينو پورو ٿي ويو. پوءِ هڪ رات مسٽر فيلڊ جي اک گهنٽيءَ جي آواز تي کلي وئي. هن اونده ۾ هڪ طرف هٿ ڏکيريو.

”هلو“.

”مان پروفيسر پولٽن ڳالهائي رهيو آهيان.“

”ڪهڙي ڳالهه آهي پولٽن؟“

”مان ڪلاڪن جي اندر وڃي رهيو آهيان.“

”ڇا چيو؟ وڃي رهيا آهيو! ڪم اڌ ۾ ڦٽو ڪري؟“

”ا، مسٽر فيلڊ، مان پنهنجي سفر تي وڃي رهيو آهيان.“

”انهيءَ جو مطلب آهي ته تون ٿامس وولف کي وٺڻ لاءِ 1938ع ۾ وڃي رهيو آهين؟“

”ها.“

”پروفيسر توکي پڪ آهي نه ته تو صحيح تاريخ لوٽ ڪئي آهي؟ پندرهين سيپٽمبر؟ ۽ توکي سندس موت کان اڳ ۾ پهچڻو آهي. منهنجو خيال آهي توکي سندس موت کان هڪ ڪلاڪ اڳ ۾ پهچي وڃڻ گهرجي ته جيئن غلطيءَ جو ڪو انديشو نه رهي.“

”ٺيڪ آهي، مان هڪ ڪلاڪ اڳ ۾ پهچي ويندس.“

”پروفيسر تو تمام سٺي خبر ڏني آهي. مان ڏاڍو خوش آهيان. تنهنجو مان پهچڻ‌ءَ سان انتظار ڪندس. ان کي حفاظت سان آڻجانءِ، ڏاڍي احتياط جي ضرورت آهي. مان تنهنجي ڪاميابيءَ لاءِ دعا گهران ٿو.“

”مهرباني، جناب! خدا حافظ.“

مسٽر فيلڊ ڪجهه دير تائين اونده ۾ بستري تي ليٽيو رهيو. سندس ذهن خلا جي وسعتن ۾ اڏامي رهيو هو. ”ٿامس وولف اسان کي تنهنجي ڏاڍي ضرورت آهي. اسان سڀ تنهنجي مدد ڪنداسين، انهيءَ ناول لکڻ ۾ جو اڄ ڏينهن تائين نه لکيو ويو آهي. جنهن کي صرف تون ئي لکي سگهين ٿو. تارن جي باري ۾، سفر جي باري ۾، خلا جي باري ۾. ۽ ڪهڙيءَ طرح انسان زمين جي رهائش ترڪ ڪري مريخ ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي. انهن جنگين جي باري ۾ جي مختلف گرهن جي وچ ۾ وڙهيون ويون. مان توکي هڪڙو موقعو ڏئي رهيو آهيان. توکي موت جي منهن مان ڪڍي، هڪ عظيم ترين ناول لکڻ جو موقعو. صبح جو جڏهن مان سجاڳ ٿيندس، ته تون هتي سون وٽ موجود هوندين. ٿامس، سون کي تنهنجو پهچڻ‌ءَ سان انتظار آهي.“

اڌ بيهوشيءَ جي حالت ۾ هن دروازن جي کلڻ ۽ بند ٿيڻ جا آواز ٻڌا. پوءِ هن کي قدمن جي هلڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. پوءِ سندس خوابگاهه ۾ ٻه ماڻهو داخل ٿيا. هو اکيون بند ڪري سمهيو رهيو. هو سندن ساهه کڻڻ جو آواز ٻڌي سگهيو ٿي.

”ٽام.“ هن زور سان دانهن ڪئي. سندس اکيون بند هيون.

”يس.“ آواز آيو.

مسٽر فيلڊ هٿ وڌائي خوابگاهه ۾ روشني ڪئي ۽ اکيون کوليائين.

”ٽام وولف، ٽام وولف! اهو تون آهين. پروفيسر، روشني ڪجهه گهٽ ڪر، مان ٽام کي ڏسڻ چاهيان ٿو.“ ٿامس وولف حيرت سان ڪمري کي ڏٺو، آس پاس جي ماحول کي جاچيو. سندس جسم ۽ قد پروفيسر ۽ مسٽر فيلڊ جي وچ ۾ هڪ ديوار وانگر هو.

”تون ته بلڪل اهڙو ئي آهين جهڙوڪ تنهنجي باري ۾ ٻڌو هوم.“

ٿامس وولف کلڻ لڳو. ڏاڍيان، هسٽيريائي انداز ۾، هن مسٽر فيلڊ کي هٿ لائي ڏٺو. پوءِ پروفيسر کي ڊولڊاڙي ڏٺو. پوءِ تجربي طور کنگهيائين ۽ پنهنجن پيرن کي هٿ لائي ڏٺائين.

”منهنجو بخار لهي ويو آهي.“ هن چيو، ”مان هينئر بيمار نه آهيان. آف، ڪهڙي رات آهي! مان ڏاڍو سخت بيمار هوس، پوءِ مون محسوس ڪيو ته جيئن مان پولار ۾ ترندو هجان. مون سوچيو ته اهو بخار جي سبب آهي. مون محسوس ڪيو ته جيئن مان سفر ڪري رهيو آهيان. ۽ مان سمجهي ويس ته مان مري رهيو آهيان. منهنجو روح منهنجي جسم مان نڪري رهيو آهي. پوءِ مون وٽ هڪڙو ماڻهو آيو ۽ مان سمجهي ويس ته اهو فرشتو آهي، جنهن کي خدا موڪليو آهي. هن مون کي هٿ کان پڪڙيو ۽ منهنجي بدن ۾ بجليءَ جون لهرون ڊوڙڻ لڳيون. مان هڪدم ٺيڪ ٿي ويس ۽ پوءِ مون هڪڙو شهر ڏٺو، جيڪو ٽامي جو ٺهيل هو. مان سمجهي ويس ته مان جنت ۾ پهچي ويو آهيان، پر هينئر سان هتي آهيان. منهنجو ذهن ڪم نٿو ڪري. ڇا تون خدا آهين؟ تون خدا ته ٿي نٿو سگهين، خدا وانگر ڏسڻ ۾ به نٿو اچين؟“

”نه، نه ٽام“ مسٽر فيلڊ کلندي چيو، ”منهنجو نالو فيلڊ آهي، هينري فيلڊ. مون هن پراجيڪٽ کي فنانس ڪيو آهي، ڇو ته مون کي تنهنجون تحريرون ڏاڍيون پسند آهن ۽ مون ئي توکي هتي گهرايو آهي. هيڏانهن اچ.“

مسٽر فيلڊ هڪڙو بٽڻ دٻايو ۽ دريءَ جو هڪڙو اونداهو شيشو هڪدم اڇو ٿي ويو ۽ انهيءَ مان ٻاهريون ڏيک صاف نظر اچڻ لڳو.

”ڏس ٽام، ٻاهر آسمان تي. ڇا توکي روشنيون نظر اچن ٿيون؟“

”ها.“

”هيءَ ڪنهن به قسم جو جشن ڪونه پيو ملهايو وڃي، بلڪ اهي راڪيٽ آهن. اهو سائي روشنيءَ وارو راڪيٽ مريخ ڏانهن وڃي رهيو آهي. ۽ هو ڳاڙهي روشنيءَ وارو وينس ڏانهن ۽ هو ٻيا پيلي ۽ نيري رنگ وارا به راڪيٽ آهن.“

ٿامس وولف هڪ ڀار وانگر حيرت مان اهو منظر ڏسندو رهيو. روشنين ۽ رنگن واري راند. آخر هن پڇيو:
”هي ڪهڙو سال آهي؟“
”هن ڪي راڪيٽن جو سال چوندا آهن. اسان کي تنهنجي ضرورت آهي ٽام. توکي سچ جي باري ۾ لکڻو آهي، ۽ هر انهيءَ شيءِ جي باري ۾ لکڻو آهي، جا هتان کان مريخ تائين سفر جي وچ ۾ تنهنجي اکيان اچي.“
”مريخ؟“ ٿامس وولف اعتبار جوڳين نظرن سان انهيءَ عمر رسيده شخص کي ڏٺو.
”ها، سڀاڻي رات ڇهين بجي تون مريخ جي سفر تي روانو ٿي رهيو آهين.“

*　　*　　*

ٻئي ڏينهن شام جا پنج ٿيا.
”اهو ٺيڪ آهي مسٽر فيلڊ. مان توهان جو شڪرگذار آهيان، جو توهان مون کي هيءَ دنيا ڏسڻ جو موقعو ڏنو.“ ٿامس وولف زور سان چيو.
”ويهي رهه ٽام، ويهي رهه. اها ڇهن ڪلاڪن بعد بند ٿيندي.“
”مون کي ڳالهه پوري ڪرڻ ڏيو مسٽر فيلڊ، مان توهان کي اهو چوڻ چاهيان ٿو ته...“
”ڏس ٽام، اسان صبح کان وٺي انهيءَ موضوع تي گفتگو ڪري رهيا آهيون.“
”۽ انهيءَ سڄي گفتگوءَ جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته مان هتي رهي نٿو سگهان. مون کي واپس وڃڻو آهي، پنهنجي دنيا ۽ پنهنجي وقت ۾. مون وٽ وقت ٿورو آهي. مون کي تمام گهڻا ڪم ڪرڻا آهن ۽ توهان کي ڪو به حق نه آهي.“
”پر مان...“
”منهنجا سڀ ڪم اڌورا پيا آهن. مون کي اڃان پنهنجون بهترين تخليقون لکڻيون آهن؛ ۽ توهان مون کي ٻي صديءَ اڳتي سڏايو آهي. مان چاهيان ٿو ته توهان يڪدم پروفيسر بولٽن کي سڏايو ۽ ان کي چئو ته هو وري به مون کي 1938ع ۾ ڇڏي اچي، جيڪا منهنجي صحيح جڳهه آهي. صرف اهو عرض آهي توهان کي.“
”ڇا تون مريخ جو سير ڪرڻ نٿو چاهين؟“
”چوان، پر مريخ منهنجي لاءِ نه آهي. جڏهن مان واپس ويندس ته ڪجهه به لکي نه سگهندس، ڇو ته منهنجا نوان تجربا ۽ مشاهدا منهنجي تحريرن ۾ سمائجي نه سگهندا.“
”او هو ٽام، تون سمجهي نٿو سگهين، تون سمجهي نٿو سگهين.“
”مسٽر فيلڊ، توهان خود غرض آهيو.“
”خود غرض! ها شايد، پنهنجي لاءِ ۽ ٻين لاءِ. مون اهو سڀڪجهه توکي ٻڌائڻ لئي چاهيو، پر تو مون کي مجبور ڪري ڇڏيو آهي. منهنجو خيال هو ته توکي سڀڪجهه ٻڌائڻ جي

ضرورت نہ آهي. هاڻي تہ مون وٽ ٻيو ڪو بہ چارو نہ آهي، ڏس هن اسڪرين ڏي." مسٽر فيلڊ ڪيترن ئي بٽڻن کي دٻايو، ڪيترن ئي نمبرن کي گهمايو. اونداهي ۽ تاريڪ اسڪرين ۾ جان پئجي وئي ۽ ان تي روشنيون ٽپڻ لڳيون. ڪمري جون روشنيون جهڪيون ٿينديون ويون ۽ اسڪرين تي رنگ چٽا ٿيڻ لڳا. ليڪون ظاهر ٿيڻ لڳيون. هاڻي اتي هڪ قبرستان جو منظر هو.

"تون ڇا پيو ڪرين؟" ٿامس وولف اڻ ڇاتل انديشي تحت چيو.

"مون کي پاڻ پسند ڪونهي، پر تو مون کي مجبور ڪري ڇڏيو آهي. ڏس هن پردي کي، غور سان ڏس." اهو هڪڙي قبرستان جو نظارو هو. ڪنهن منجهند جو وقت. پردي مان مٽيءَ جي خوشبوءِ اچڻ لڳي. ڪنهن وڻ تي ڪا جهرڪي چر چر ڪري رهي هئي. ٻاڙها ۽ ٽڪا گل قبرن تي هوا ۾ لڏي رهيا هئا. اسڪرين تي قبرون اڳتي وڌي رهيون هيون، جيئن ٽي-وي ڪيميرا ڪنهن خاص قبر جي تلاش ۾ هجي. پوءِ اها هڪ قبر تي بيهي رهي ۽ الهيءَ قبر جو ڪتبو اسڪرين تي وڏو ٿيڻ لڳو. مسٽر فيلڊ لڳاتار مشين کي هلائي رهيو هو. پوءِ ٿامس وولف جو ساهه جڻ تہ رڪجي ويو. هو ڪتبي تي لکيل تحرير پڙهي سگهيو ٿي.

ڪتبي تي سندس نالو، ڄم جي تاريخ ۽ الهيءَ سان گڏ وفات واري تاريخ بہ لکيل هئي.

"بند ڪر هن کي." ٿامس وولف اکيون ڪٿي بند ڪيون ۽ پنهنجو منهن پنهنجن پنهي هٿن ۾ لڪايو.

"مون کي افسوس آهي ٿامس."

"بند ڪر هن کي، بند ڪر. مان هن تي يقين ڪري نٿو سگهان. ڪڏهن بہ نہ."

"پر اهو صحيح آهي ٿامس. تون 15 سيپٽمبر 1938ع تي مري ويو هئين."

مسٽر فيلڊ نرم لهجي ۾ چيو ۽ هڪ بٽڻ کي زور ڏئي اسڪرين کي اونداهو ڪري ڇڏيائين.

ڪجهه دير تائين هو ٻيئي خاموش رهيا.

"تہ ڇا مان پنهنجو ڪتاب پورو ڪري نٿي سگهيس؟"

"نہ، الهيءَ کي توکان پوءِ ٻين هوشيار ۽ ذهين ماڻهن مرتب ڪيو هو."

"مان پنهنجو ڪتاب مڪمل ڪري نٿي سگهيس! اهو نامڪمل ئي رهيو."

"توکي ايترو غمگين ٿيڻ نہ گهرجي ٿامس. وبهي رهہ ٿامس، ٿامس."

"اهو ظلم آهي. اهو ظلم آهي." ٿامس وولف پنهنجو منهن پنهنجن هٿن ۾ لڪائي روئڻ لڳو.

"ٻڌ ٿامس، منهنجي ڳالهہ ٻڌ." مسٽر فيلڊ چيو، "تون اڃان تائين زنده آهين، هتي، هن وقت، ۽ تون هاڻي بہ محسوس ڪري سگهين ٿو. ڇا تو غلط چيو؟"

"ها." ڪجهہ دير ترسي ٿامس وولف جواب ڏنو.

”ٺيڪ آهي. مون توکي هتي گهرايو آهي. مون توکي هڪ وڏيڪ موقعو ڏنو آهي. هڪ مهينو يا انهيءَ کان به ڪجهه وڌيڪ. تنهنجو ڪهڙو خيال آهي ته مون کي تنهنجي موت جو افسوس نه هو؟ جڏهن مان تنهنجون لکيون پڙهندو هوس ۽ پوءِ انهيءَ قبرستان ۾ ٻي صديون پراڻي قبر کي ڏسندو هوس ته منهنجي دل ذرا ذرا ٿي پوندي هئي. انهيءَ ڪري آءٌ، مون توکي هتي گهرائڻ لاءِ دولت خرچ ڪئي ته جيئن توکي هڪ موقعو ٻيو به ملي سگهي ته جيئن تون پنهنجو شاهڪار تخليق ڪري سگهين. پروفيسر بولٽن جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن خوش قسمتيءَ سندس ساٿ ڏنو ته وقت جي وهڪري مان جيڪا هن شاخ ڪڍي آهي، انهيءَ کي هو اٺن هفتن تائين جاري رکي سگهندو. هو توکي هتي وڌ ۾ وڌ اٺ هفتا روڪي سگهي ٿو. هو توکي تنهنجي موت کان صرف پنج منٽ اڳ ۾ هتي وٺي آيو ۽ هو انهن پنجن منٽن کي صرف اٺن هفتن تائين روڪي سگهي ٿو. وقت جي وهڪري جي اها شاخ اٺن هفتن کان وڌيڪ هلي نٿي سگهي. انهيءَ وقفي ۾ توکي اهو ڪتاب لکڻو آهي، جيڪو تون لکڻ چاهين ٿو نه: اهو ڪتاب نه، جيڪو تون لکي رهيو هئين. اهو نه: ڇو ته اهو هاڻي ڪڏهن به لکجي نه سگهندو. اهو هميشه نامڪمل رهندو. توکي هڪڙو نئون ڪتاب لکڻو آهي. اسان جي لاءِ، هن زماني لاءِ. اهڙو ڪتاب جيڪو تو ڪڏهن به نه لکيو هجي ۽ جنهن کي ڪوبه لکي نه سگهي. مون سان وعدو ڪر ٿام، ته تون اهڙو ڪتاب لکندين. مون سان وعدو ڪر ته تون انهيءَ قبر کي ۽ انهيءَ اسپتال کي اٺن هفتن لاءِ بلڪل وساري ڇڏيندين. مون سان اهو به وعدو ڪر ته تون يڪدم پنهنجو ڪم شروع ڪندين؟“

ٿامس وولف دريءَ کان ٻاهر اڏامندڙ راڪيٽن کي ڏٺو.

”منهنجو خيال آهي ته مون کي توهان جو شڪرگذار ٿيڻ گهرجي مسٽر فيلڊ، هاڻي مون کي احساس ٿيو آهي ته توهان منهنجي لاءِ ڇا ڇا ڪيو آهي. توهان مون کي وقت ڏنو آهي ـ وقت ـ جنهن مان سان محبت ڪندو آهيان. ۽ جنهن جي مون کي هميشه ضرورت رهندي آهي. ۽ جنهن جي خلاف مون سڄي عمر جدوجهد ڪئي آهي. جنهن کان مان سخت نفرت ڪندو آهيان ۽ اهو ظاهر ڪرڻ لاءِ ته مان توهان جو ڪيترو ٿورائتو آهيان، مون فيصلو ڪيو آهي ته هاڻي اٺين ٿي ڪندس جيڪي توهان چاهيندؤ.“ هو ٿورو رهيو ۽ پوءِ هٻڪندي پڇيائين:

”اٺن هفتن کان پوءِ ڇا ٿيندو؟“

”ڪجهه به نه، تون 1938ع ۾ پنهنجي اسپتال واپس هليو ويندين.“

”ڇا اهو لازمي آهي؟“

”ها، اسان وقت کي بدلائي نٿا سگهون. اسان توکي وقت کان صرف پنج منٽ اڌارو ورتو آهي. ۽ اسان توکي اسپتال ۾ انهيءَ بستري تي واپس پهچائينداسين، صرف پنجن منٽن

کان پوءِ. جڏهن توکي اتان آندو ويو هو، ته اهڙيءَ طرح وقت جي وهڪري ۾ ڪو
خلل واقع نه ٿيندو. تون مستقبل ۾ رهين، اسان تي اثرانداز ٿي نٿو سگهين، پر جيڪڏهن تو
واپس ماضي ۾ وڃڻ کان انڪار ڪيو ته سڄي تاريخ بدلجي ويندي، جنهن جو اثر مستقبل
تي به پوندو ۽ خدا کي خبر ته اهو اثر ڪهڙو ٿئي. اثر جهڙو به ٿئي، پر اهو خوشگوار نه
هوندو، جو ته جيڪا شيءِ ٿيڻ واري آهي، اها اڳ ۾ ئي لکي وئي آهي، جيڪڏهن انهيءَ ۾
اسان پنهنجي ٽنگ اڙائي ته مستقبل جي ۽ خود اسان جي زماني جي ٻيڙي ٻڏي ويندي.
پوءِ خبر نه آهي ته ڪهڙي صورتحال پيدا ٿي وڃي."

"اٺ هفتا،" ٿامس وولف چيو.

"ها، اٺ هفتا."

"۽ مريخ ڏانهن راڪيٽ هڪ ڪلاڪ ۾ وڃڻ وارو آهي؟"

"ها."

"مون کي ڪاغذ ۽ پينسل جي ضرورت پوندي."

"سڀ تيار آهي- هيڏانهن ڏس."

"ته چڱو، هاڻي مون کي تياري ڪرڻ گهرجي. خدا حافظ مسٽر فيلڊ."

"خدا حافظ."

ڇهين بجي جڏهن سج لهي رهيو هو، آسمان تي سائي رنگ جي هڪ لهر پيدا ٿي ۽
اها بلند ٿيندي وئي. مسٽر فيلڊ پنهنجي اسٽڊي روم ۾ پروفيسر بولٽن سان گفتگو ڪرڻ ۾ محو هو.

"بولٽن، تون ان کي هتي اڻ ڄاتل مدت لاءِ روڪي نٿو سگهين؟"

"نه، مسٽر فيلڊ، توهان کي خبر آهي ته هو هن زماني سان تعلق نٿو رکي. جيڪڏهن
منهنجي مشين ۾ ڪا خرابي ٿي پئي يا ان جي طاقت ۾ ڪمي اچي وئي ته هو ازخود رٻڙ جي
ڇڪيل تار وانگر پنهنجي زماني ۾ واپس هليو ويندو. مان ڪوشش ڪندس ته منهنجي مشين
جي قوت جيئن گهٽ نه ٿئي، ۽ جيترو وڌيڪ ان کي روڪي سگهيس ته روڪيندس، پر مان
وعدو ڪري نٿو سگهان."

"توکي ڪجهه ڪرڻو پوندو بولٽن. ان کي روڪڻو پوندو، انهيءَ وقت تائين، جيستائين
هو پنهنجو ڪتاب ختم نه ڪري وٺي. توکي ڪجهه ڪرڻو پوندو."

اڌ رات گذرڻ کان پوءِ ٿامس وولف جي نئين ڪهاڻي اچڻ شروع ٿي وئي.

مسٽر هينري فيلڊ لئبرري ۾ ويٺو هو. سندس سامهون ميز تي هڪ مشين رکيل هئي،
جنهن مان آهستي آهستي هلڪو گوڙ اچي رهيو هو. پوءِ ان مان ڪاغذ جون شيٽون نڪرڻ
لڳيون، جن تي پينسل سان ڪجهه لکيل هو. جيئن جيئن ٿامس وولف چنڊ جي هُن پر ڪٿي
ڪاغذ تي ڪجهه لکيو ٿي ته اهو سڌيءَ طرح انهيءَ مشين تي مسٽر فيلڊ جي سامهون سندس

اصلي تحرير ۾ ظاهر ٿيو ٿي. مسٽر فيلڊ ايترو وقت انتظار ڪيو ته جيئن ڪاغذ جون ڪجهه شيٽون گڏ ٿين ته پوءِ هو انهن کي ڪيڏي ڏاڍيان پڙهڻ شروع ڪري. لائبريءَ ۾ ڪانئس علاوه پروفيسر بولٽن ۽ ملازم به گڏ ٿيا هئا.

”پولار آڪٽوبر مهيني وانگر آهي.“ ٿامس وولف لکيو هو، ”پولار جي تاريڪي، ان جي بي انتها وسعت ۽ ان جي اڪيلائي بلڪل آڪٽوبر جي مهيني وانگر آهن.“ مشين هلندي رهي، لکيل ڪاغذ نڪرندا رهيا ۽ مسٽر فيلڊ اهي پڙهندو رهيو. ڪڏهن اڪيلو نه ڪڏهن ٻين جي سامهون. روزانو مشين ڪڏهن ڏهه ڪلاڪ ۽ ڪڏهن ٻارهن ڪلاڪ هلندي رهندي هئي؛ ۽ پيلن ڪاغذن جا ڍير ٿيندا ويا، ايتري قدر جو هڪ مهيني ۾ انهن کي سنڀالڻ به مشڪل ٿي پيو. مسٽر فيلڊ ڏاڍو خوش هو، بي انتها خوش. هو انهن ڪاغذن کي هر هر پڙهندو هو. ٻين کي پڙهي ٻڌائيندو هو ۽ بي چينيءَ سان انهن جو انتظار ڪندو هو. سندس زندگيءَ جو دائرو لائبريريءَ تائين محدود ٿي ويو هو.

پوءِ هڪڙي ڏينهن مسٽر بولٽن ڊڄندي ڊڄندي چيو:

”مون کي افسوس آهي مسٽر فيلڊ، اسان کي وولف کي چوڻو پوندو ته هو پنهنجو ڪم تيزيءَ سان مڪمل ڪري، ڇو ته منهنجي مشين جي قوت گهٽجي رهي آهي ۽ اسان هن هفتي کنهن به ڏينهن تي بند ٿي سگهي ٿي.“

”پر اڃان ته صرف چار هفتا گذريا آهن؟“

”مون پنهنجي پوري ڪوشش ڪئي آهي مسٽر فيلڊ، ۽ اڃان به ڪري رهيو آهيان. اسان کي حقيقتن جي چشم پوشي ڪرڻ نه گهرجي.“

”جيڪڏهن تون پنهنجي مشين کي بند ٿيڻ کان بچائيندين ته مان توکي ڏهه لک ڊالر ڏيندس.“

”پئسن جو سوال نه آهي جناب، مان پنهنجي پوري ڪوشش ڪري رهيو آهيان، پر بهتر اهو آهي ته توهان وولف کي صحيح صورتحال کان واقف ڪري ڇڏيو.“

”پر تون هن موقعي تي هن کي مون کان جدا ڪري ڪو سگهين. هيڏانهن اچ ته مان توکي ڏيکاريان. اڃان هڪ ڪلاڪ مس ٿيو آهي ته هن پنهنجي لين ڪهاڻين جا خاڪا موڪليا آهن. هن کي اهي مڪمل ڪرڻا آهن. هن کي اڃان گهڻو ڪجهه لکڻو آهي.

”مون کي افسوس آهي، جناب.“

”جيڪڏهن هو هينئر هليو وڃي ته وري پلا اسان ان کي گهرائي سگهنداسون؟“

”مون کي ڊپ آهي، شايد ائين ممڪن ٿي نه سگهي.“

”چڱو.“ مسٽر فيلڊ مايوسيءَ سان چيو، ”رڳو هڪڙي ڳالهه رهجي وڃي ٿي. وولف کي چئو ته هو هٿ سان لکڻ جي بجاءِ ڪنهن کي زباني طور ڊڪٽيٽ ڪرائي ڇڏي، ته جيئن الهيءَ مختصر عرصي کي وڌ کان وڌ استعمال ڪري سگهي.“

۽ پوءِ سڄي رات مشين هلندي رهي. پيلا ڪاغذ اڪرندا رهيا. مسٽر فيلڊ مشين جي سامهون ويٺو رهيو، ڪنڌ ڪنهن ڪانئيندو، چرڪ پريندو. شايد ڪو معجزو ٿي پوي ۽ مشين بند ٿيڻ کان بچي وڃي، شايد ان جي قوت وري پيو پيرو وڌي وڃي، ۽ پوءِ ڪنهني وڃي.

اهو پروفيسر بولٽن هو.

"مسٽر فيلڊ، اسان مشين کي بند ٿيڻ کان بچائي نٿا سگهون. ڪنهن به وقت مشين بند ٿي سگهي ٿي."

"ڪجهه ڪر، خداجي واسطي ان کي بند ٿيڻ نه ڏي."

"مان ڪجهه به ڪري نٿو سگهان."

مسٽر فيلڊ جي سامهون رکيل مشين هلندي هلندي، اوچتو ئي اوچتو بيهي وئي.

"ٿام! ٿام!" مسٽر فيلڊ رڙ ڪري چيو، ۽ سامهون رکيل مشين کي پنهي هٿن سان ڌونڌاڙڻ لڳو.

"اجايو آهي مسٽر فيلڊ." پروفيسر جو آواز آيو، "هو وڃي چڪو آهي. مشين بند ٿي وئي آهي. مان ان جو سوئچ آف ڪري رهيو آهيان."

"نه، الهيءَ جو سوئچ بند نه ڪر." مسٽر فيلڊ دانهن ڪري چيو.

"پر."

"مان چوان ٿو ته سوئچ بند نه ڪر. مشين کي ائين ئي ڇڏي ڏي."

"ٺيڪ آهي، پر الهيءَ مان ڪهڙو فائدو؟ ٿي سگهي ٿو ته مشين کي ڪو نقصان پهچي."

"پهچڻ ڏي. مان سڀو نقصان پريندس، پر انهيءَ کي بند نه ڪر."

"ٺيڪ آهي." پروفيسر بولٽن جو آواز بند ٿي ويو.

"ٿام، تون تمام عظيم آهين، ٿام." مسٽر فيلڊ پيو پيرو سامهون رکيل مشين ڏانهن ڏيان ڏيندي چيو، "تون، وقت ۽ پولار مشينن کان بلند آهين. تون نهايت ئي عظيم آهين. الهن سڀني کان بلند، هر شيءِ کان بي نياز. تنهنجي قوت ارادي رڳو وانگر آهي ٿام، تون ثابت ڪري ڏيکار ـ ثابت ڪري ڏيکار."

مشين مان آواز آيو ۽ رڳو هڪڙو لفظ ان جي پردي تي اڀري آيو. مسٽر فيلڊ ناقابل يقين انداز ۾ مشين کي ڏٺو.

"ٿام، تون اڃان تائين موجود آهين. تون اڃان تائين موجود آهين. تون اڃان تائين لکي سگهين ٿو. لِکُ، لکندو رهه. جيستائين لکي سگهين ٿو. اِس نه ڪر، لکُ، اڃان به وڌيڪ لکُ، ٿام، ٿام.

مشين وري هلي ۽ وري به هڪڙو لفظ ان جي پردي تي اڀري آيو.

"اڃان به، ٿام، اڃان به، اڃان به لکُ."

مشين وري هلي ۽ اسڪرين تي ۽ لفظ آيريا. اها رڪجي رڪجي هلندي رهي، جڻ تہ پنهنجي زندگيءَ لاءِ جدوجهد ڪندي هجي. ۽ پوءِ تمام گهڻي دير کان پوءِ هڪڙو پيراگراف مڪمل ٿي ويو.

"ٿامر، تون اڃان تائين زنده آهين؟"

الهيءَ جو جواب مشين لڳاتار ڏهہ ڪلاڪ هلي ڏنو، جنهن ۾ ڪتاب جا ڇهہ نوان باب تحرير ٿيا هئا.

"اڄ ڇهہ هفتا پورا ٿي ويا آهن بولٽن."

"مان ڪجهہ بہ سمجهي نٿو سگهان مسٽر فيلڊ، آخر اهو ڪيئن ٿيو! منهنجي مشين جي طاقت ختم ٿي وئي هئي ۽ ان کي چارج ڪرڻ ۾ ٿي ڏينهن لڳا تہ جيئن هوءَ وقت جي هڪ مخصوص چينل تي پنهنجي گرفت قائم رکي سگهي. ليڪن انهن ٿن ڏينهن جي عرصي ۾ وولف موجود رهيو. منهنجي سمجهہ ۾ تہ ڪجهہ بہ نٿو اچي. منهنجو خيال آهي تہ انهيءَ ۾ وولف جي قوت ارادي جو دخل آهي. وولف هتي موجود آهي. هن صديءَ ۾ هن زماني ۾، ۽ وقت ان کي پوئتي وٺي وڃي نہ سگهيو، جيئن اسان جو انداز هو. انهيءَ جو مطلب اهو ٿيو تہ وقت جي متعلق اسان جو نظريو غلط هو. وقت ربڙ وانگر نہ آهي، جنهن کي ڇڪي سگهجي ۽ گرفت ڪمزور ٿيڻ تي هو پنهنجي اصلي وهڪري سان وڃي ملي، بلڪ هو پاڻيءَ وانگر آهي جنهن کي ماضيءَ مان ڪيدي مستقبل ۾ جذب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان ڪيي وولف کي واپس موڪلڻو پوندو. ان کي واپس وڃڻو پوندو. هو شايد پنهنجي قوت ارادي ۽ پنهنجي زبردست خواهش سبب ترسيل آهي. پنهنجو نئون ڪتاب مڪمل ڪرڻ جي خواهش."

اٺ هفتا پورا ٿيڻ کان پوءِ ٿامس وولف هڪ ڀيرو وري بہ مسٽر فيلڊ جي لئبرري ۾ ويٺو هو. هو سريخ تان واپس اچي چڪو هو.

"ڇا تون پنهنجو مسودو پڙهڻ چاهين ٿو، ٿامر؟" مسٽر فيلڊ پڇيو.

"نہ، جيڪڏهن اهو مون هڪڙو ڀيرو پڙهيو، تہ پوءِ مان ان کي پاڻ سان کڻي وڃڻ چاهيندس. جنهن جي اجازت مون کي شايد نہ ملي. ڇا توهان مون کي اهو پاڻ سان کڻي وڃڻ جي اجازت ڏيندو، مسٽر فيلڊ؟"

"نہ ٿامر، هرگز نہ. جو تہ هن سال تو ڪابہ بي تحرير نہ لکي هئي. جيڪي ڪجهہ هتي لکيو ويو آهي؛ اهو هتي ئي رهڻ گهرجي ۽ جيڪي ڪجهہ اتي لکيو ويو آهي، اهو اتي ئي رهڻ گهرجي. الهيءَ ۾ ڪابہ تبديلي ٿي نٿي سگهي."

ٿامس وولف هڪڙو ڏکيو ساهہ کڻي ويهي رهيو. "اڄ ڪهڙو ڏينهن آهي؟" هن پڇيو.

"اڄ تنهنجو آخري ڏينهن آهي."

"هاڻي مون کي قبرستان وڃڻو آهي- 1938ع ۾- واپس- مان اهو نٿو چاهيان. ڪاش، توهان مون کي اهو نه ٻڌايو ها، ڪاش!" سنڊس آواز جهيڻو ٿي ڪر ٿي ويو. هن پنهنجو منهن ٻنهي هٿن ۾ لڪائي ڇڏيو.

دروازو کليو ۽ پروفيسر بولٽن اندر داخل ٿيو. سنڊس هٿ ۾ هڪڙي سرنج هئي.
"هي ڇا آهي؟" مسٽر فيلڊ پڇيو.

"هن ۾ لمونيا جا جراثيم آهن. پراڻي زماني ۾ هڪڙي بيماري ٿيندي هئي، جنهن جو هو اهيءَ زماني ۾ ڪامياب علاج دريافت ڪري نه سگهيا هئا. گهٽ ۾ گهٽ مسٽر وولف جي زماني تائين. جڏهن مان ان کي هتي وٺي آيس ته هو اهيءَ بيماريءَ ۾ مبتلا هو. مون پهرين ان کي تندرست ڪيو، ته جيئن هو هتي ڪم ڪري سگهي، پر مون سنڊس جيوڙا محفوظ رکيا هئا. هاڻي جيئن ته هو واپس وڃي رهيو آهي، اهيءَ ڪري مون کي وري سنڊس جسم ۾ انهن جيوڙن کي داخل ڪرڻو پوندو." پروفيسر بولٽن جواب ڏنو.
"ڇا اهو ضروري آهي؟"
"ها، ورنه مسٽر وولف 1938ع ۾ هن بيماريءَ مان صحتمند ٿي ويندو ۽ پوءِ......"
پروفيسر پنهنجو جملو اڌ ۾ ڇڏي ڏنو.

"اهيءَ جو مطلب آهي ته پروفيسر، مان تندرست ٿي ويندس ۽ سيپٽمبر جي انهن تاريخ تي ڪولهه مرڻ بدران واپس وڃي پنهنجو ڪم ٻيهر شروع ڪري سگهندس؟" وولف چيو.
"ها، انهيءَ جو اهو ئي مطلب آهي." ٿامس وولف غور سان سرنج کي ڏٺو.
"جيڪڏهن مان اهيءَ سرنج کي ختم ڪري ڇڏيان، جيڪڏهن مان اها سرنج هٿائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيان؟"

"توهان ائين ڪري نٿا سگهو." پروفيسر مضبوط لهجي ۾ چيو.
"فرض ڪريو ته جيڪڏهن ائين ٿي پوي ته؟"
"ته هر شيءِ تباهه ٿي ويندي."
"ڪهڙيون شيون؟"

"تاريخ، زندگي، علم، حقيقتون، هر شيءِ بدلجي ويندي. خبر نه آهي ته پوءِ مستقبل ڪهڙي شڪل ۾ ظاهر ٿئي. ۽ اسان سڀ، جي هن زماني ۾ ويٺا آهيون، اسان جي ڪهڙي صورتحال ٿئي. خبر نه آهي ته هي زمانو اچي يا نه اچي، جيڪڏهن اچي ته اسان موجود هجون الائي نه هجون يا وري پي ڪا مخلوق هجي يا مان پروفيسر نه هجان بلڪ مزدور هجان يا وري مسٽر فيلڊ دولتمند نه هجي، پنو يا گداگر هجي. مطلب ته بيشمار ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون. اهيءَ ڪري مسٽر وولف توکي مرڻو پوندو. ۽ انهيءَ جي سڄي ذميداري منهنجي ڪلهن تي آهي."

”جيڪڏهن مان پنهنجي وڃان ۽ توهان کي هٿ اچي نه سگهان ۽ هن زماني ۾ ۽ هن نئين صديءَ ۾ زنده رهان؟“

”مون انهيءَ ڳالهه جو سڄو بندوبست ڪري ڇڏيو آهي، مسٽر وولف. مون کي الائي پتو هو، انهيءَ ڪري مان پوري تياريءَ کان پوءِ آيو آهيان. تون هن جڳهه کان ٻاهر نڪري نٿو سگهين، ڇو ته هن کي هڪ مشين جي ذريعي ڪنٽرول ڪيو ويندو آهي. انهيءَ کان سواءِ مون سان ڪيترائي مضبوط ۽ طاقتور ماڻهو آهن، جي توکي پيوس ڪري وجهندا ۽ مان تنهنجي جسم ۾ هيءُ جيوڙا داخل ڪري ڇڏيندس. تنهنجي لاءِ بهتر اهو ئي آهي ته منهنجي هدايتن تي عمل ڪر.“

ٿامس وولف ڪمري ۾ موجود ماڻهن تي نظر وڌي، ۽ پوءِ ٿوري دير غور ڪرڻ کان پوءِ چوڻ لڳو:

”ٺيڪ آهي، پروفيسر مان تيار آهيان.“ هن پنهنجي قميص جون ٻانهون مٿي ڪيون.
”تون انجيڪشن هڻي سگهين ٿو.“

۽ جڏهن پروفيسر جهڪي سندس ٻانهن ۾ سئي هڻي رهيو هو ته هن ٻئي هٿ سان پينسل جي ذريعي انهيءَ ضخيم مسودي تي لکيو:

”مان هن ڪتاب کي مسٽر هينري فيلڊ جي نالي منسوب ڪيان ٿو، پريت ۽ نورانتي سان.“ پوءِ هن پنهنجي صحيح ڪئي. پروفيسر پنهنجو ڪم ختم ڪري چڪو هو. ٿامس وولف انهيءَ مسودي کي مضبوطيءَ سان ڪڇ ۾ پڪڙيو.

”هي منهنجو آخري ڪتاب آهي، ڪاش! مان هن کي پاڻ سان کڻي وڃي سگهان ها. مون کي ائين محسوس ٿي رهيو آهي، جيئن مون ڪسي پنهنجي اولاد کان جدا ڪيو ويندو هجي.“ پوءِ هن مسودي کي چمي ڏئي، ان کي ميز تي کڻي رکيو. مسٽر فيلڊ سان گرمجوشيءَ سان هٿ ملايائين ۽ ان کان پوءِ هو پروفيسر بولٽن سان گڏجي ڪمري کان ٻاهر نڪري ويو.

”خدا حافظ، مسٽر فيلڊ، هميشه لاءِ خدا حافظ!“

”خدا حافظ، منهنجا ٻچا.“ مسٽر فيلڊ ڳوڙهن پريل اکين سان ان کي ڏٺو ۽ پوءِ منهن ڦيري ڇڏيائين.

هو الهن کي اسپتال ۾ چهل قدمي ڪندي مليو.
”مسٽر وولف!“ ڪنهن رڙ ڪري چيو.
”ڇا آهي؟“

”مسٽر وولف، خدا جو شڪر آهي، جو توهان ملي ويا. اسان سمجهيو پئي ته توهان اسان جي بي خبريءَ ۾ هليا ويا.“

"هيلو ويس؟"

"توهان ڪيڏانهن هليا ويا هئا مسٽر وولف؟"

"ڪاڏي؟ ڪاڏي؟" هو اسپتال ۾ پنهنجي ڪمري طرف وڃي رهيو هو، جتي سندس اچڻ ۽ نرم بسترو ڪيس آغوش ۾ وٺڻ لاءِ منتظر هو.

"مان ڪاڏي ويو هوس، جيڪڏهن اهو مان توهان کي ٻڌايان به ڪٿي، ته به توهان اعتبار ڪونه ڪندؤ."

"هي اٿوَ بسترو، توهان کي هتان وڃڻ نه کپندو هو. طبعيت ڏاڍي خراب اٿوَ ۽ توهان کي ڪنهن سان به ملڻ جلڻ جي منع ڪئي وئي آهي. هاڻي آرام ڪريو."

"مريخ، مريخ"! هن بستري تي ليٽندي، آهستگيءَ سان چيو، "منهنجو شاهڪار، جنهن کي اڃان لکڻو آهي، جنهن کي اڃان ڇپجڻو آهي، ٽن صدين کان پوءِ."

"توهان ڏاڍو ٿڪجي پيا آهيو، ۽ توهان جو بخار به ڏاڍو تيز ٿي ويو آهي. مسٽر وولف مان هينئر جو هينئر نرس کي موڪليان ٿو."

"ڇا سچ پچ؟" ٿامس وولف جي منهن تي هڪ پُراسرار مُرڪ پکڙجي وئي.

چند گهڙين بعد جڏهن نرس ڪمري ۾ داخل ٿي ته ٿامس وولف هميشه لاءِ سمهي چڪو هو.

ترجمو: غلام نبي ميمڻ.

Sindhi Translation of A. Bradbury's short-story 'The Return of Time'

هن ڪهاڻيءَ ۾ جنهن مکيه ڪردار اديب، ٿامس وولف Thomas wolfe جو ذڪر آيو آهي. اهو آمريڪا جو مشهور ناول نويس آهي جيڪو 1900ع ۾ پيدا ٿيو، 1938ع ۾ گذاري ويو. سندس لکيل ناول گهڻا ئي آهن ۾ ٻهراڙون ناول 'Look homeward Angel' (1929ع) آهي ۽ سندس آخري ناول 'You Cant Go Home Again' (1940ع) آهن، جيڪو سندس موت کان ٻه سال پوءِ شايع ٿيو. ناولن کان سواءِ هن ڪهاڻيون ۽ ڊراما به لکيا. سندس اڄ تائين جتنا ڪندڙ مقبوليت جو راز سندس لکڻين ۾ 'امريڪيت' آهي. هن آمريڪي زندگي، ماڻهو، ڏيک، وقت، شيون، ڪرت، تان جو پوءِ به اهڙي طرح پيش ڪئي آهي جو ان مان رڳو امريڪيت بکي ٿي. سندس ناول ۽ ڪهاڻيون جڻڪ هڪ ئي وڏي بي ربط ڪهاڻي يا ناول جا مختلف ٽيڙيل ڀڪڙيل ٽڪرا لڳن ٿيون. هر اهڙي طرح جو ان وڏي ناول يا وڏي ڪهاڻيءَ جي نه شروعات ٿيسي سگهجي نه پڄاڻي.

سندس لکڻيءَ ۾ جا بيپرواهي ۽ گهاڙيٽي کي نظرانداز ڪرڻ جو رخ آهي، سا ئي شايد سندس خوبي آهي. سندس موت 38 سالن جي عمر ۾ نمونيا وگهي ٿيو.

محمد صادق ميمڻ (آتم ڪهاڻي)

ٽان کي ڏونگر ڏوريان

[قسط -٢]

محمد صادق ميمڻ فيبروري 1895ع ۾ ڪنڊين تعلقو نوشهره فيروز نوابشاهه ضلع ۾ پيدا ٿيو. پرائمري تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ پرايائون. نوشهره فيروز مدرسي ۾ انگريزيءَ جي ڇهين درجي تائين پڙهيو ۽ ان کان پوءِ هو لند لـ هجرت ڪري انگريزي پڙهڻ ڇڏي ڪاميٽيءَ جو امتحان ڏنائين. ڪجهه ڏينهن پوليس ۾ نوڪري ڪيائون. پر پوءِ پوليس ڇڏي ماستري ڪيائون. پهرين مهاڀاري جنگ جي شروع وقت 1914ع ۾ ماستري ڇڏي ايريگيشن جي کاتي ۾ داروغو ٿيو. 1928ع ۾ آبدار ۽ 1932ع ۾ ڪئنال اسسٽنٽ جي عهدي تي ترقي ماڻائون ۽ 1949ع ۾ اتان رٽائرمينٽ ورتائون. پاڻ سنڌ جي اهڙي گهر جو وڏو آهي جنهن جي ڏيءَ سنڌ جي پهرين پڙهندڙ ڇوڪرين مان هڪ آهي. 1937-35 ۾ ڏيئن کي پڙهائڻ جي سوال تان مخالفن جي ڪري ڳوٺ ڇڏي اچي شهرواسي ٿيو.

ميمڻ صاحب جن انجمن حمايت الاسلام (سچل ڪاليج، حمايت الاسلام هاءِ اسڪول) جامع عربيه اسڪول ۽ سنڌ اورينٽل انجمن جي باني ڪارڪن ۽ عهديدارن مان هڪ آهن. سندن تعليم ڏي شوق جي نتيجي ۾ سندس ڏهه ئي ڏيئرون ۽ چار پٽ اعليٰ تعليم يافته آهن. جن مان چار ڏيئرون ۽ ٻه پٽ ڊاڪٽر آهن.

اڄڪلهه پاڻ حيدرآباد رهندا آهن، هي خود نوشت سوانح سندن جستجو ۽ محنت جي عڪاسي ڪري ٿي.

ادي حاجي صاحب روزنامچه جي ڪتاب تي ڪاتو يعني دوڪان جا قاعدا، نفي نقصان وغيره بابت لکايا پنهي صحيح ڪئي. خاص ڳالهه هئي ته دوڪان جو نفعو نقصان ٽن حصن ۾ ورهايو: هڪ پاڳي ٽيون حصو موڙيءَ واري جو، ٻه پاڳي ٽيون حصو ڪم ڪرڻ واري جو-

اوڌر جي جوابداري کڻ ڪرڻ واري ٿي. ان ريت سال کن دوڪان هليو پوءِ پوتاميل کيو ويو ته هڪ هزار رپيا کن نفعو ٿيو. اهو حساب صاف ڪري موڙي ۽ نفعي جو هڪ پاڱي ليون حصو ادا حاجي محمد حسين کي ادا ڪري، پوءِ لڄو دڪان پنهنجي حوالي ڪيم. سروس جا ته ڏهه-ٻارهن رپيا ماهوار هئا، پر دڪان مان پنجاهه کن رپيا ماهوار پئي مليا.

سال 1914ع مارچ جو پهريون هفتو هو، منهنجي دڪان کي ٻه-ٽي مهينا مس ٿيا هئا صبح جي مهل هئي ته پري کان سيٺ کيهي مل جنهن جي ڪپڙي جي ڪوٺي هئي-هن کان ڪپڙو ڪجهه روڪڙ ڪجهه اوڌر تي آڻيندو هوس-نوشهري وينديءَ منهنجي دوڪان تي آيو. چيائين "بابا، ڪجهه اٿئي؟"

"دڪان تي ترسو ته اڄ گهران ٿي ڏيو اچان". مون کيس چيو.

"اڄ شام جو موٽندس پوءِ اچي ڪٺندس، هٿ ڪري رکج". ائين چئي هو هليو ويو. بابا سائين به ان وقت حاضر هو، پڇيائين "ڪيترا پئسا سيٺ جا آهن ۽ ڇو رهيا آهن؟"

"گهوٽ ۾ اوڌر ٿي ويئي آهي ان ڪري رهجي ويا آهن." مون چيو.

ان ڪري ڪجهه ڪاوڙ مان چيائين ته

"لهڻي واري کي اوڌر تي ڏنل قرض ڏيڻي ڪونه سگهيو. اڄي اڌارو، وري اهو ڏجي ۽ اوڌر تي ته دڪان ڪيئن هلندو، ڪاريٽ ڪيئن رکي سگهبي!" هن پوري ڪاوڙ ۾ ڳالهيائين.

"هن بعد اوڌر ڪانه ڪندس. اها اوڌر وصول ڪري قرض لاهيندس." مون زبان ڏني.

سيٺ کيهي مل شام جو وري آيو، جيڪي ڏوڪڙ حاضر هئا ۽ ٻي جيڪا وصولي ڪيم، سا ڏنيماس. ان بعد لئين اوڌر بلڪل بند ڪيم ۽ وصولي کي لڳي ويس. جيڪا به دوڪان تي پيٺ هئي، سا 3 مارچ تائين ادا ڪري ڇڏيم، پر اوڌر سؤ سيڪڙو وصول ڪانه ٿي. خيال ڪيم ته دوڪان ته اوڌر کان سواءِ هلي نه سگهندو ۽ اوڌر وقت تي ملي نٿي سگهي. بابا سائينءَ جي نصيحت به ياد آيم. ان سوچ ويچار ۾ فيصلو ڪيم ته دوڪان مون کان ڪونه هلندو. سنڌي فائينل پاس ڪيل اٿم، وري ڪنهن ماستري يا ڪنهن ٻي نوڪريءَ جي ڪوشش ڪريان. اهو ارادو ڪري 12 اپريل 1914ع صبح جو سوبل دوڪان جون چاپيون گهر وارن جي حوالي ڪري، مون کي جيڪي ڪپڙا پيل هئا، انهن سان ۽ هڪ اجرڪ ڪٺي گهران روانو ٿيس. رڳو گهرواريءَ کي ٻڌايم ته هينئر فقير فتح محمد صاحب وٽ فجر جي نماز ادا ڪري ۽ دعا گهري، حيدرآباد ويندس ۽ ماستريءَ لاءِ ڪوشش ڪندس ۽ پوءِ احوال لکندس، بابا سائين کي ٻڌائجو ته ڪو به انتظار نه ڪن. بابا سائين دوڪان جي ڪم مان واقف هو. برادرم علي محمد چوٿون درجو پڙهندو هو، اهو به اسڪول جي ٽائيم کان پوءِ دوڪان ۾ ڪم ڪندو هو، ان ڪري دوڪان جو انتظار ڪونه هئم. پوءِ سڌو فقير صاحب جن وٽ پهتس.

فجر جي نماز جماعت سان ادا ڪيم. فقير صاحب جن کي عرض ڪيم ته "دعا فرمايو ته جنهن ارادي سان حيدرآباد وڃان ٿو، ان ۾ الله پاڪ ڪامياب فرمائي." پاڻ هٿ کڻي دعا فرمايائون ۽ ان بعد فرمايائون ته "بابا، ڀيرن ڪري، پوءِ وڃجو." جلدي ڀيرن آئي. ڀيرن ڪري، موڪلائي سڌو پڊعيدن پهتس. مڪس گاڏي 11 وڳي ڌاري آئي، ان ۾ روانو ٿي 2 وڳي ڌاري حيدرآباد ۾ پهتس. حيدرآباد هن کان اڳ هڪ ڀيرو فائينل جو امتحان ڏيڻ آيو هوس. وري سال 1911ع ۾ خان بهادر الهندي شاهه صاحب جو هڪ دستي خط کڻي مرحوم غلام محمد ڀرڳڙي وٽ آيو هوس. ان وقت ڀرڳڙي صاحب جي آفيس هن وقت جنهن بلڊنگ ۾ مرڪنٽائيل بئنڪ آهي، ان جي مٿان هئي. خط جو جواب وٺي ساڳئي ڏينهن رات واري مڪس ٽرين ۾ واپس آيو هوس. حيدرآباد پهچڻ تي، سڌو گاڏي کاتي ۾ مرحوم قاضي عبدالقيوم صاحب جي دواخاني تي آيس. مرحوم قاضي صاحب جن جڏهن نوشهري مدرسي ۾ ماستر هئا، آءٌ سندن شاگرد هوس. اسڪول ڇڏڻ کان پوءِ به سائن گهڻا ڀيرا ملاقات جو شرف نصيب ٿيو هو. هڪ ڀيري درٻيلي ۾ مولوي حڪيم فتح محمد صاحب سان ملڻ آيا هئا، اتي به ملاقات نصيب ٿي هئي. قاضي صاحب جن نهايت محبت سان مليا ۽ حال احوال ورتائون. مون کي خبر هئي ته مسٽر ميراڻي صاحب، جو ان وقت ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ضلع نواب شاهه جو هو، حڪيم صاحب جن جو خاص معتقد هو. ان ڪري قاضي صاحب جن کي عرض ڪيم ته "ميراڻي صاحب کي چئو ته مون کي ڪاهي راهو ۾ ماستريءَ جي جاءِ ڏئي."
قاضي صاحب فرمايو ته مسٽر ميراڻي شام جو مون وٽ ايندو پوءِ ڪيس روبرو چوندس. شام جو 7 وڳي ڌاري ميراڻي صاحب آيو، مون کي روبرو ڪري چيائين "هيءُ منهنجو شاگرد آهي، نوشهري سان هلي آيو آهي، ماستريءَ جي جاءِ کپيس. سنڌي فائينل ۾ سڄي حيدرآباد ۽ نواب شاهه ضلعي ۾ مسلمانن ۾ فرسٽ نمبر آيل آهي- ڪاهي راهو ۾ سندس ڳوٺ جي اسڪول جي جاءِ ڏيوس."

"حال في الحال "سنجهورو بينڪ" ۾ جاءِ خالي آهي اتي آرڊر ڏيانس ٿو، هڪواري وڃي ڊيوٽيءَ تي چڙهي، پوءِ مهيني کن اندر ڪيس ڪاهي بدلي ڪندس."

مون قبول ڪيو. ٻئي ڏينهن ٣- اپريل آرڊر ورتم ۽ ٤- اپريل صبح واري گاڏي ۾ سنجهوري جي ٽڪيٽ وٺي، ميرپورخاص واري گاڏيءَ ۾ روانو ٿي، سنجهوري پهتس. حيدرآباد جيڪو وقت هوس ٢- اپريل شام کان ٤- اپريل صبح تائين، قاضي صاحب جن پنهنجي دواخاني تي رهايو ۽ ان مون کي ٻئي هنڌ رهڻ نه ڏنو؛ ماني وغيره به پنهنجي دسترخاني تان موڪليندا هئا.

مان سنجهوري پهتس، سڌو سنجهورو اسڪول جي هيڊ ماسٽر صاحب وٽ حاضر ٿي ڊيوٽي تي چڙهڻ جي رپورٽ ڏنم ۽ ڪاپي سڌي صاحب کي موڪليم، ان کان پوءِ "سنجهوري

بنڪ“ تي ٻڌس. سنجهورو، بئنڪ کان ميل کن پنڌ تي هو. بئنڪ جتي حرن جو وڏل لوڙهو هو. جنهن ۾ ان مون کان مٿي حرن جا گهر هئا. دروازي کان ٻاهر پوليس جو ڪچو ٿاڻو هو، جنهن ۾ پنج-ڇهه پوليس وارا ۽ هڪ جمعدار ڊيوٽيءَ تي هئا. حُرصبح جو حاضري پرائي ٻاهر ويندا ۽ شام جو وري 8 بجي اندر اچي حاضري پرائيندا هئا. سنجهوري جو صوبيدار ٺهلرام هو؛ جنهن جو ڏاڍو دٻدٻو هو. جو پوءِ ايس- اي به ٿيو هو-ٿاڻي جي پرسان ڪچو اسڪول جنهن ۾ ويهارو کن شاگرد پڙهندا هئا. ماستر لاءِ به ٿاڻي لڳ هڪ ڪچي جهوپڙي هئي. پوليس وارن مون کي پنهنجي مالي ڪرڻ نه ڏني. رات جو ٻاهر ميدان ۾ سڀ گڏ رهندا ۽ سمهندا هئاسين، ڏينهن جو موڪل کان پوءِ جيڪو وقت بچندو هو سو سڀئي گڏ گهولداهئاسين.

ادا حاجي غلام نبي جيڪو ان وقت ڪئنال اسسٽنٽ هو ۽ ڪيس ڪنڊڙي سب ڊويزن جي چارج هئي، ڳوٺ موڪل تي ويو هو. مون لاءِ ڳوٺان هڪ ننڍي پيتي، هڪ وڏو ڪپڙن جو؛ اولهاري جي ڪري فراسي، هڪ رلي ۽ وهاڻو مليو هوس، اجرڪ مٽان لاءِ اڳئي مون وٽ هئي. جيئن سنجهوري لڳ راوتياڻي بنگلي تي منزل ڪيائين، تيئن مون کي اهو سامان موڪلي ڏنائين ۽ مون کي به گهرائڻ لاءِ وهٽ موڪليائين. آءٌ به ويس ۽ ڏينهن هتس پر پئي ڏينهن مون کي موڪل نه ڏنائين ۽ سندس صلاح سان داروغي جي ڪم سکڻ لاءِ انجنيئرصاحب جي نالي درخواست لکي ڏنيماس: ته مون کي داروغي سکڻ جي ڪنڊڙي سب ڊويزن ۾ اجازت ملي، ان موجب هفتي کن ۾ مون کي ڪم سکڻ لاءِ آرڊر مليو. حسابن ۾ آءٌ به فضل خدا اڳئي سنڌي فائينل ۾ سؤ سيڪڙو مارڪون کڻي چڪو هوس. ڪو خاص ڪم سکڻ لاءِ ڪونه هو.

مهيني ڏيڍ بعد ڪنڊڙي ويس، ايس- ڊي او ديوان پيسومل نالي هو. ادا حاجي غلام نبيءَ مون کي ديوان صاحب وٽ پيش ڪيو. مون کان ديوان صاحب خاص طرح پيمائشي حسابن جا سوال پڇيا ۽ ٽيپ ڏني ته هن روم جي وائيٽ واش ڪرڻي آهي ڇتن وغيره جي ماپ ڪر شايد اکهه ۱٫۲۵ سيڪڙو ٻڌايائين ته حساب ڪري پئسا ٻڌاءِ. مون ڪالٽس پٽيوالو وٺي ڇتن جي ماپ کڻي ۽ دروازن وغيره جي ڪٽ ڪري پوءِ حساب ڪري پئسا ٻڌايا جي بلڪل صحيح هئا. وري باغ ۾ هڪ ٻه ڪامان ماپ ڪرايائين. انهن جي ماپ ڪري ٻڌائيم، جا بلڪل صحيح هئي.

ادا حاجي صاحب کي چيائين ”هي ڇوڪرو سرويري جو لائق آهي، افسوس جو الڪريزي ڪانه ٿي اچيس.“

مون کي اهڙو سرٽيفڪيٽ ٽائيپ ڪرائي صحيح ڪري ڏنائين ۽ چيائين ”انجنيئرصاحب کي نالو رجسٽر ۾ داخل ڪرڻ لاءِ موڪليان ٿو، جاءِ خالي ٿيندي ته پهرين توکي ملندي، مون تنهنجي لاءِ تمام سٺو ريمارڪ ڏنو آهي.“

اپريل ۽ مئي مهينو گذريو، مون کي پنهنجي ماني کڏهن به ڪرڻي ڪانه پئي، گهڻو ڪري شاگرد واري وٽيءَ سان مالي گهران آڻيندا هئا. حرن کي شاديءَ وغيره ۾ وڃڻ لاءِ

موڪل ونئي ويندي هئي، جنهن لاءِ درخواستون لکائيون ويندڙيون هيون. اها بنا ڪنهن لکائي وٺڻ جي بلڪل مفت درخواست لکي ڏيندو هوس، جنهن جي اڄ ڪنها هئا ۽ مون ڪڏهن به نه ورتا، ان ڪري حر فقير به مون کي گهڻو پائيندا هئا. جون مهيني جي شروعات کان وٺي گهڻن حرن کي سڪرنڊ، جتي نئون لوڙهو حرن لاءِ ٺهيو هو- موڪليائون ۽ ڪن کي سنڌ کان ٻاهر بمبئيءَ جي طرف ويساپور موڪليائون، جنهنڪري اسڪول ۾ وڃي چار-پنج شاگرد بچيا. ان وقت حد جو ڊپٽي ڪليڪٽر شيخ محمد يعقوب هو-اهو به ان لڏپلاڻ جي وقت اتي منزل الداز هو. مون کيس عرض ڪيو ”هاڻي هن اسڪول جي ضرورت ڪانه رهي آهي چار-پنج شاگرد آهن، جي سنجهوري وڃي سکهن ٿا. مهرباني ڪري وزيٽرس بوڪ تي اهڙو نوٽ لکي ڏيو.“ صاحب وزيٽرس بوڪ تي اهڙو لوٽ لکي ڏاو، جنهن جي ڪاپي ڪرائي يڪدم ميراڻي صاحب ڊپٽي ايجوڪيشنل کي رجسٽر ڪري موڪليم، ٽئين يا چوٿين ڏينهن هيڊ ماسٽر سنجهوري جي معرفت ليٽر مليو ته اسڪول جو فرنيچر هيڊ ماسٽر سنجهوري جي حوالي ڪيو وڃي ۽ مون کي ڪاهي بدليءَ جو آرڊر مليو-صاحب جيئن وعدو ڪيو هو تيئن پورو ڪيو.

قدرت خدا جي ان ڏينهن ڳوٺان خط آيو ته بابا جن جي طبعيت ٺيڪ نه آهي خط ملڻ سان الهيءَ ڏينهن مون اسڪول جي چارج وغيره ڏني، تيستائين ڪڏڙي کان هلندڙ گاڏي ڇني ويئي، تنهنڪري سوچيم ته ساڻ سپائي لاءِ ترسان يا پنڌ ڪري شهدادپور وڃي، گاڏي ڪيچ ڪريان. بهرحال آرام نه آيو نندي پيتي ۽ بسترو کڻي حرن ۽ پوليس وارن کان موڪلائي نڪتس ته هڪ شاگرد، جو عمر ۾ وڏو هو ۽ پنجون ڇهون درجو پڙهندو هو، سندس نالو ننگر هو چيائين، ”اهو سامان کڻي جيستائين هلي سگهيس تيستائين اوهان سان گڏجي هلان ٿو.“ جون مهيني جي 14-تاريخ هئي گرمي به پنهنجي طاقت ۾ هئي، اٽڪل ٽين بجي ڏاري روانا ٿياسون واٽ تي ڪٿي ڪي گهر پرسان هئا ته پٺي پيرا واٽي گهري ٿي پيتوسين. اٽڪل ڇهين بجي جو ٽائيم هو-واچ مون وٽ ڪانه هئي اندازاً چوان ٿو. رستي سان لڳ ساڄي پاسي هڪ کوهي کنيل هئي، اتي ٿورو ترسي پاڻي پيتوسين، پوءِ مون ننگر کي موڪل ڏني ۽ اهو سامان کڻي روانو ٿيس. ٻه ميل کن پنڌ ڪيم ته اچي اڄ لڳي ڪوبه ڳوٺ ويجهو نه هو نڪو گهر، جتان پاڻي گهري پيئان. هلندي رستي جي ڏکڻ پاسي هڪڙو ننڍو مٽيءَ نهيل هو ۽ اتي ٻه چار ماڻهو هئا، هرلو پٺي چاڙهيائون. پيتي ۽ بسترو رستي جي پاسي تي رکي-ان منهن ڏانهن ويس سلام ورائي چيم: ”ادا، پاڻي پياريو وات سڪي ويو اٿم.“

”يار، پاڻي هيٺر اسان وٽ به ڪونه آهي، اسين به هيٺر ڪم لاهي گهر وڃڻ وارا آهيون.“

جهڙانو واهه اڌ ميل کن پنڌ تي آهي، اتي وڃي پاڻي پيءُ، وچ ۾ پيو ڪٿي به ڪونه ملندءِ.“

اَڄ سخت مانڊو ڪيو، هلڻ جي به طاقت نه هئي پر جيئن تيئن اچي جمڙائو تي ’ڪنگ-ڀني‘ موريءَ تي پهتس، خشڪيءَ ڪري چپ سڪي ويا هجن، وات ۾ خشڪيءَ سبب ڪرنگهه ٿي ويا هجن، ڪجهه وقت ته وات جي ڪرنگهه لاهڻ ۾ لڳو. پوءِ آهستي آهستي ٿورو ٿورو ڪري پاڻي پيتم، اڌ ڪلاڪ کن لڳو. سج به اچي لهڻ کي ويجهو ٿيو. پيتي ۽ بسترو کڻي روانو ٿيس، ڪجهه پنڌ ڪيم ته اوچتو رستي جي اتر طرف کان هڪڙو وڏو ڪتو رومڙ ڪري پهتو، جيئن ويجهو آيو الله مت ڏنيم، جو بچائو به هوس- پيتي ۽ بسترو کڻي ڪتي جي اڳيان اڇلايم: ڪتو ان تي چڙهي ويو ۽ پر ۾ هڪ ڪپڙ جو وڻ هو-آءٌ ان تي چڙهي ويس ۽ دانهن ڪيم همراهه ڪلاڻ ڪندو ڀڄندو آيو. چيائين.

”ادا، توکي خدا بچايو آهي، ائين نه ڪرين ها ته الاجي ڇا ٿئي ها!“

همراهه پنهنجي ٺڪي جو ور لاهي ڪتي کي ڀڄايو. مون کي اَڄ به ڏاڍي لڳي هئي، چيومانس ”ادا، ڪا لسي پيار!“

هو ويو ۽ وڏو وٽو لسي جو ڀري آيو. آهستي آهستي ڪري سڄو لسيءَ جو وٽو پيتم. پوءِ همراهه ڏس ڏنو. ”اها وات وٺيو وڃ ته ٻن ميلن تي شيرخان لغاريءَ جو ڳوٺ آهي، اتي وڃي ترس.“

ان موجب روانو ٿي ڪلاڪ ڏيڍ بعد شيرخان لغاريءَ جي ڳوٺ پهتس. وات سڌي هئي ۽ وڃي وڏيري صاحب جي اوطاق تي پهتس. رات جو وقت هو، اوطاق جي اڳ ۾ ٿلهو هو، ٿلهي تي پنج-ڇهه کٽون پيل هيون. هيٺ لڪ وڇايل هئي جنهن تي پنج-ڇهه همراهه ويٺل هئا. سامهون کٽ تي وڏيرو صاحب ويٺل هو، ڪچهري پئي هلي. مون سلام ورايو: جنهن تي وڏيري سلام جو جواب ڏنو ۽ مون کي هڪ کٽ تي ويهڻ لاءِ چيائين، ويهڻ بعد دستور موجب هن حال احوال ورتو. جنهن کي آءٌ اچڻ ۽ شهداد پور وڃڻ جو احوال ڏنم.

”بابا، رات جو وقت آهي هتان پنڌ به ڇڳو آهي. ميل به ٻڌايائين پر ياد نه اٿر هينئر رات هتي رهو ۽ آرام ڪيو صبح جو ڏينهن ڏئي وڃ.“ وڏيري صلاح ڏني.

مون سندس مهرباني مڃي، احوال ڪيم ۽ ٻڌايومانس ”منهنجو والد صاحب بي خوش آهي. هينئر ايترو پنڌ ڪري پهتو آهيان، آرام ڪري ايندو، ان ڪري ڪلاڪ کن ترسي روانو ٿيندس.“

وڏيري صاحب گهڻو چيو پر مون سندس مهرباني مڃي ۽ چيو ”دعا ڪريو ته آءٌ والد صاحب کي خير سان وڃي ملان!“ ان تي وڏيري صاحب نوڪر کي حڪم ڪيو ته مهمان کي جلد ماني کارائي وڃي. 15 منٽن جي اندر نوڪر ٻنيءَ جي ٿالهيءَ ۾ چانور، ڪير ۽ کنڊ جدا کڻي آيو. چانورن تي کنڊ وجهي کير سان کاڌم ۽ ضرورت مطابق کير پيتم، ان بعد اڌ ڪلاڪ ترسي، موٽ وڏيري صاحب کان اجازت ورتي. هڪ ماڻهو ڏنائين جنهن مون کي شهداد پور جو گس ڏيکاريو، جو وٺي روانو ٿيس.

سال جا ڪس هتا هلندي هلندي، شهداد پور وارو ڪس ڇڏائجي ويو ۽ پيو ڪس سال جو ولي وڃي هڪ پيرڻ جي هڙيءَ تي پهتس. لهايت حيران ٿيس ته ڪيڏانهن! وڃان ٿوري وقت بيهڻ بعد ٻريان هڪ لال ٽين جي روشنيءَ تي نظر پيم، پوءِ سڌو ان روشني تي روانو ٿيس ۽ آخر وڃي اتي پهتس جتي لالٽين سنهه جي وَري ۾ ٽنگيل هو، ڪرو هو جتي پنج-ڇهه همراهه ويٺا هئا، سلام ورائي حالي احوالي ٿيس، جڏهن مون پنهنجي ڳوٺ جو نالو ورتو ته هڪ همراهه يڪدم منهنجي والد صاحب جو نالو ورتو.

”اهو منهنجو والد صاحب آهي.“

مون ڪيس ٻڌايو:

”هن وقت هتي ڪيئن پهتو آهين شهداد پور ته گهڻو پري آهي!“

سچو احوال ڏنم ۽ چيومانس. ”ادا، مون کي مهرباني ڪري شهداد پور پهچايو. اهو همراهه ذات جو مري، اسان جي ڳوٺ پرسان پيرسخيرو جو ويٺل هو، الهه بخش نالو هوس، آئن تي بار کڻي ڪمائيندو هو. ڪري تي هڪ هندو سيٺ به هو، جنهن وٽ گهوڙو هو ان کي چيائين.

”مهمان کي پهچائڻو آهي مهرباني ڪري پهچائينس.“

چيائين ته ”آءٌ رئيس الهه بخش جي ڳوٺ تائين وڃي وينهه وسالس، جو مون کي اتي وڃڻو آهي. اتي شادي آهي ان ۾ شريڪ ٿيڻو آهي، پوءِ اتان شهداد پور ڏيڍ ميل پنڌ آهي.“ هندو سيٺ چيو.

”اها به مهرباني!“ مون چيو.

بهرحال گهوڙي تي سوار ٿي، پيتي ۽ بسترو وچ ۾ رکي روانا ٿياسين. ڏيڍ ڪلاڪ جو پنڌ هو، گهوڙي تي هنو ڪولهه هو. ٻئي هئي، جنهن سان سولائيءَ سان وڃي روانا ٿياسين. مون کي ان ڳوٺ وٽ ڇڏيائين، اتان روانو ٿي ڪلاڪ کن ۾ شهداد پور جي اسٽيشن تي پهتس. وچ ۾ ساگرو واهه هو، جو هاڻ ته پراڻو پڏو هولدو. ان ۾ اڃان پاڻي وهي ڪونه آيو هو. اسٽيشن اتر طرف هئي ۽ آءٌ ڏکڻ طرف کان آيس. ريل جي پٽڙيءَ تي آيس ته حيدرآباد کان ايندڙ ريل جي لائيٽ ڏسڻ ۾ آئي. ڊوڙندي پٽڙي ٽپندي پڊعيدن جي ٽڪيٽ ورتم. پڊعيدن پهتس، ته مڪس گاڏي ڪوٽ لالوءَ وٽ بيٺل هئي. الله پاڪ به ان جي مدد ڪري ٿو؛ جيڪو پنهنجي مدد پاڻ ڪري ٿو. منهنجي شهداد پور اچڻ جو هڪ معجزو هيءُ آهي ته الله پاڪ تي پروسو رکي روانو ٿيس ۽ ڪشالا ڪٽي گاڏيءَ تي عين ٽائيم تي پهتس. پنجين وڳي پريا روڊ پهتس، اتان آٽ تي روانو ٿي، سج اڀري ڏاري گهر پهتس.

جناب والد صاحب جن کي ڪالهه بخار ٿيو هو؛ سُڌي جو بخار ٿيو هوس، الله جو شڪر ڪيم، ۽ مون کي ٽين وڳي شام کان ٽين وڳي رات تائين، يعني 12 ڪلاڪن ماں به

ڪلاڪ پاڻي پيئڻ ۽ مالي ڪائڻ ۾ لڳا هوندا، باقي ١٠ ڪلاڪ پنهنجي ڪم ۽ ڪيترن هنڌن تي اوجهڙ ۾ اٽڪيو هوس، پير به سڄي پيا هئا، ان ڪري جيئن بدن ٺريو، آهستي آهستي مون کي بخار ٿيو ۽ اهڙو ٿيو، جو مون کي خبر نه رهي ۽ نه هوش هوم. ٻئي ڏينهن صبح تائين بيهوش پيو هوس. گهر ۾ ٻڌايائون ته ڪجهه به ڳالهائيندو هوئين، رڳو پاڻي ٿي گهرين ۽ رڳو پاڻي ٿي پيتم. ٻه ڏينهن بخار هليو، آهستي آهستي ٽئين ڏينهن بخار ڇڏيو. بابا سائين حڪيم حافظ احمدي نوشهري واري ڪان دوا آندي، شربت ۽ ڪو عرق هو، جو وٺندو رهيس. 18 جون تي اسڪول ويس. ماستر صاحب ساڳيو، منهنجو استاد ٽؤنرمل هو. مون کي ڏسي گهڻو خوش ٿيو. اڙدر جي ڪاهي ڪيس مليل هئي. مون کيس اچڻ ۽ بخار وغيره جو احوال ٻڌايو. چيو،

”فڪر نه آهي، ست ڏينهن تياريءَ جا پورا ڪري، 22 تاريخ اچي ڊيوٽي تي چڙهجانءِ.“

ان موجب 22 تاريخ صبح جو وجي ڊيوٽيءَ تي حاضر ٿيس. ٻيو درجو منهنجي حوالي ڪيو ويو. سيپٽمبر مهيني ۾ ديوان ڪرمچند، جيڪو ان وقت اسسٽنٽ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر هو، اسڪول جو معائنو ڪرڻ آيو؛ هرهڪ ڪلاس وارن کان زباني سوال به ڪيائين ۽ هڪ هڪ حساب ڪرايائين، خدا جي فضل سان منهنجي ڪلاس مان ڪنهن به شاگرد غلط جواب ڪونه ڏنو، جنهنڪري صاحب بيحد خوش ٿيو.

ماهوار 'تعليم' رسالو، جو ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد مان شايع ٿيندو هو، جو هرهڪ اسڪول ۾ مهيني مهيني اندر ايندو هو. جڏهن آءٌ سنجهوري پيڪ ۾ هوس تڏهن جيڪي به پراڻا رسالا هئا، اهي پڙهندو هوس ۽ ماهوار رسالا به چڱيءَ طرح پڙهندو هوس. هڪ رسالي ۾ هڪ مضمون پڙهيو هوم ته دنيا ۾ عورتن جي ديم ۾ ٻين ملڪن جي ڀيٽ ۾ هندستان ۾ تمام گهڻا موت ٿا ٿين، اهڙيءَ ريت ننڍن ٻارن جو موت به هندستان ۾ تمام گهڻو ٿئي ٿو، نسبت ٻين ملڪن جي ڀيٽ ۾. ان مضمون پڙهڻ تي منهنجي ذهن ۾ اهڙا خيال پيدا ٿيا ته ڇا خداوند ڪريم هندستان جي مخلوق تي ناراض آهي! ائين ڇو ٿو ٿئي؟ جڏهن ته چوڻ ۾ اچي ٿو ته هرهڪ انسان جي موت جو وقت مقرر آهي، پوءِ هندستان جي زالن ۽ ٻارن جي عمر ڇو گهٽائي وئي آهي؟ الله پاڪ وٽ ته سڀ انسان هڪجهڙا آهن، پوءِ هندستان جي ٻارن ۽ زالن ڪهڙو گناهه ڪيو آهي؟ وري جڏهن سال 1917ع ۾ سڄي دنيا ۾ انفلوئنزا پکڙي، ته هڪ اخبار ۾ پڙهيم، ته سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ موتن جي سراسري تمام گهٽي هئي؛ پر حيدرآباد جي آدمشماريءَ جي حساب مطابق موتن جي سراسري تمام گهڻي هئي. انهي به مون کي ساڳيا خيال دل ۾ پيدا ٿيا، ته غريب ۽ ٻهراڙيءَ جي ماڻهن، خدا پاڪ جو ڪهڙو گناهه ڪيو آهي، جو انهن کي اها سزا ملي ٿي. انهن ٻنهي حالتن جو جائزو ٿي ورتم، ته ٻين سڌريل ملڪن ۾ تعليم آهي، اتي هرهڪ ماڻهو صحت جي اصول تي عمل ڪري ٿو ۽ ڊاڪٽر وغيره به

ڪِٺا آهن، جنهنڪري مريضن کي علاج جي سهوليت ملي ٿي، ان ڪري ماڻهو ٻه گهٽ ٿا مرن. ساڳي حالت ۾ حيدرآباد ۾ حقي تعليم به آهي ۽ صحت وغيره جو به خيال آهي، ڊاڪٽر ڪِٺا آهن، جنهنڪري موت گهٽ ٿا ٿين ۽ اهو ته 'مرڻ جو وقت مقرر آهي'، انهيءَ جي تسلا نٿي ٿئي. ڪيترن عالمن سڳورن سان ان بنسبت بحث ڪيم، پر مطمئن نه ٿي سگهيس. ان کان سواءِ وري سون کي اسان جون ريتون رسمون، شادي وغيره ڏسي، خاص ڪري مرڻ وقت ڪانڌيو ڪرڻ ۽ طهر ڪرڻ تي قرض کڻي به 'پٽ' ڪرڻ جو ڪوبه جواز ڏسڻ ۾ نه آيو ۽ نه وري انهيءَ اسلامي ڪتاب قرآن پاڪ خواهه حديث مان اهڙو ڪو ثبوت ٿي مليو ٿي. بابا سائينءَ ٻڌايو هو: ته ڏاڏا سائينءَ وفات ڪئي هئي، ان وقت اسان وٽ ڏاندن جو جوڙو ۽ ٻـ-ٽي ڍڪيون ڳئون هيون، ان ڪري ٻن ڏاندن سان هڪ ڏاند، جو وڏيڪ متارو هو، سو ڪَٺي، چالور اٺي ڪانڌين کي کارايو ويو هو ۽ وري ڏاندن جو جوڙو پورو ڪرڻ لاءِ ٻيو ڏاند واڻين کان وياج تي قرض وٺي خريد ڪيو ويو هو، انهن سڀني ڳالهين جي سوچ ويچار ڪندو هوس. آخر هڪ ڏينهن ادا حاجي محمد الياس، ماستر غلام محمد ۽ محمد قاسم سان ذڪر ڪيم جيئن الهن پاڙن سان گڏجي، اهاڻن رسمن وغيره ڪيڻ جو ڪو تدارڪ ڪيو وڃي. نيٺ سندن صلاح سان سڀني پاڙن جي ميٽنگ ڪيسون ۽ اتي اهو فيصلو ڪيو ويو ته اڄ کان پوءِ ڪوبه ڪانڌين جو پٽ نه ڪندو ۽ نه طهر جو وهانءُ ڪيو ويندو، باقي مرڻ وقت ڪانڌي جڏهن مقام کان ٻاهر ختمون ڏين ته کجور، ڪارڪون يا پتاشا، جيڪي حاضر هجن، ڪاڌين ۾ ورهائجن ۽ طهر جو پٽ ڪير نه ڪري. پٽ جي جڳهه کان پوءِ جڏهن به دل چاهي، ٻنا ڪنهن کي ٻڌائڻ جي، طهر ڪرائي ڇڏي. ان کان پوءِ ڪانڌين جو ته پٽ بلڪل بند ٿي ويو ۽ طهر جو پٽ به 90 سيڪڙو بند ٿي ويو. جيئن ته ادا حاجي محمد الياس جي فيصلي موجب ان ڏينهن کان (سال 1913ع کان) اڄ تائين طهر جو پٽ نه ٿيو آهي ۽ نه اسان جي ڪٽنب ۾ طهر جو پٽ ٿيندو آهي. ڪانڌين جو پٽ به اسان جي ڳوٺ ۾ اسان جي برادريءَ ۾ ڪونه ٿو ٿئي، البت حيدرآباد اچڻ بعد مهاجر پاڙن جي اچڻ کان پوءِ سندن ريتن رسمن موجب ڪانڌين کي کارايو وڃي ٿو، ٻاڪ هاڻي ته ٽيجهو به ڪرڻ ۾ اچي ٿو، جو اڳي ٽيجهي جو ٽالو به ڪونه ٻڌوسين، البت اڳي اهرين جمعي اچڻ تي جمعي رات قرآن پاڪ جو ختمو پڙهائي بخشيو ويندو هو، جنهن لاءِ ٻه-چار قرآن پڙهندڙ عزيز ايندا هئا ۽ ٻيا گهر جا ڀاتي قرآن پاڪ جو ختمو پورو ڪندا هئا. الهن لاءِ هڪ ديڳڙو چانورن جو رڌايو ويندو هو، جو سڀ کائيندا هئا، عزيزن جي گهرن ۾ هڪ هڪ ٿالهو موڪليو ويندو هو. 12-6-1922ع کان ڪاهي اسڪول ۾ ماستر هئس، ان جي وچ ۾ سنهنجي ڪوشش سان ڪانڌين ۽ طهر جي رسم بند ٿي وئي.

سون کي سال 1912ع ڊسمبر مهيني ۾ الله ايائي عطا ڪئي هئي، جنهن کي ڇٺيءَ رات سندس ٽاليءَ ڪير جي سٽي ٻياري هئي، ۽ هڪ سٽي سوڻ جي بدران ڪڪيءَ کي کهٽيون

سُپيون ڪير جون پياري ويئي. ان ڪري ڪڪيءَ جو پيٽ جلدي ڦوڪجي ويو ۽ پيٽ ۾ سور ٿي پيو. بهرحال ٽن - چئن ڪلاڪن بعد ننڍڙي وفات ڪري ويئي. وري الله پاڪ جي فضل سان فيبروري 1914ع ۾ فرزند عطا ٿيو، جنهن جو نالو عبدالسميع رکيو ويو هو. جولاءِ مهيني ۾ ڪنهن جي پڌائڻ ڪان سواءِ صاحبءَ حجام کي سڏي سنت طهر ڪرايو ويو، هفتي کن اندر چڱي ويو. انهيءَ ريت طهر جي پٽ بند ڪرڻ جو پهريون قدم مون کنيو. سيپٽمبر جي پهرئين هفتي ۾ نورچشم عبدالسميع کي مليريا جو بخار ٿي پيو، پر ڏينهن بعد بخار وڌي ويو ۽ مغز تي چڙهي ويو. ڳوٺ ۾ جيڪي وڏيون مايون هيون، ٻارن جي علاج وغيره جون ماهر هيون. انهن ننڍڙي جي حالت ڏسي چيو ته ڪڪي کي سرسام ٿي ويو آهي. پيو ڪو به حڪيم وغيره ويجهو ڪونه هو ان ڪري الهيءَ جي صلاح موجب گرم دوائون ڏنيون ويون ۽ مالش وغيره مغز جي ڪئي ويئي، بجا ان جي سر تي ٿڌي پاڻيءَ جي پٽي رکجي جيئن بخار مٿي کان گهٽجي؛ پوءِ ائين چئبو ته ٻچڙي جي عمر پوري ٿي خداوندڪريم گهرائي ورتو. دل جي سوز ۽ ڏک سان نورچشم کي الله جي حوالي ڪري آياسون، 20 تاريخ ايگزيڪيوٽو انجنيئر جو آرڊر پهتو جنهن ۾ مون کي دولت پور پاويهون ميل ويسٽ برانچ ڊگهڙي سب ڊويزن ۾ 25 رپين پگهار سان داروغو مقرر ڪيو ويوهو. آرڊر ۾ لکيل هو ته ٽن مهينن جي ڪم ڏسڻ بعد ڪنفرم ڪري 30 رپيا پگهار ڪيو وينهو، گهوڙي جو الائونس ان کان سواءِ ملندو. ماستريءَ ۾ سنجهوري ۾ پارهن رپيا پگهار هو؛ 10 رپيا پگهار ۽ 2 رپيا، هيڊماستري الائونس هو ۽ هتي ڪاهي ۾ ڏهه رپيا پگهار هو. آءٌ 25 آڪٽوبر تي ماستريءَ جي چارج ڇڏي رات واري گاڏيءَ ۾ سوار ٿي صبح جو انجڻ وڳي حيدرآباد پهتس اتان بلغار اسٽيشن، جا هاڻي سلطان آباد جي نالي سان آهي ٽڪيٽ وٺي ستين وڳي صبح واري گاڏيءَ ۾ روانو ٿي، اٺين وڳي بلغار پهتس پتو وڌ پيتي، اسٽيشن ماسٽر وٽ رکي پيادل پاويهه ميل ويسٽ برانچ روانو ٿيس! اسٽيشن تي آٺ وغيره جي ڪابه سواري ڪونه هئي، اسٽيشن کان ميل کن تي ويسٽ برانچ جي سترهن ميل جي موري آئي، موري لنگهي ويسٽ برانچ جو ڪاپو طرف ڏئي پاويهه ميل ويسٽ برانچ پهتس. پهچڻ تي ڪئنال واٽر رستي حد جي اوورسيئر کي 32 ميل ويسٽ برانچ ۽ سب ڊويزنل آفيسر ڊگهڙيءَ کي خبر ڏنم ته حڪم نمبر سان پهتو آهيان ۽ داروغي کان چارج وٺي اڄ 10-26 تي ڪم تي لڳو آهيان، اهڙيءَ طرح وري لکيل رپورٽ چارج فرد سميت اوورسيئر کي موڪليم. اهو سڄو ڪم ادا حاجي غلام النبي صاحب جن جي هدايت تي ڪيم. ادا حاجي صاحب کي جيئن منهنجي آرڊر جي خبر پئي هئي تيئن مون کي احوال ڏنو هئائين. سامان کڻڻ لاءِ هڪ بيلدار کي موڪليم، جو کڻي آيو. اهڙيءَ ريت آءٌ تعليم کاتو ڇڏي پئي انجنيري کاتي ۾ اچي لڳس. 22 ميلن تي ڪيترن ورهين کان مسلمان داروغو نه آيل هو. ان ڪري جيئن پروارن ڳوٺن ۾ خبر پئي ته مسلمان داروغو آيو آهي، تيئن مون کي ملڻ لاءِ آيا. ڇيائون ته ورهين کان پوءِ

اسان جو مسلمان ڀاءُ آيو آهين ڪو، ڪم پوئي ته اسان حاضر آهيون. داروغي جي ڊيوٽيءَ ۾ گهوڙو ضروري گهرجي، جنهن جو الائونس به ملندو آهي. فقير حاجي قادربخش لغاري دولت جي ڳوٺ وارو مليل آيو ۽ پوءِ سواءِ پڇائڻ جي گهوڙي سنجن سميت ڏياري موڪليائين ۽ چوائي موڪليائين ته جيستائين پنهنجي سواري وٺو تيستائين ٻئي ڪنهن کي سوال نه ڪجو. اهڙيءَ ريت گل فقير ٽيپو جنهن جو ويسٽ برانچ جي الهندي طرف سمن شاهه جي مقام لڳ ڳوٺ هو اهو به مليل آيو. اهايت عزت وارو ۽ بيحد مقبول ۽ چڱو زميندار هو. ان سان گڏ وڏو مالدار هو: وٽس مينهون، ڍڳيون، ٻڪريون انهن جا وڳ هئا، مهمانواز به حد درجي جو هو پر پاسي ۾ ڪا چوري چڪاري ٿيندي هئي ته پوءِ پوليس جي رپورٽ ڏيڻ بجاءِ سيڪو ٻوڙي وٽس ايندو هو. ڪاٿي چوري ان کان ڳجهي نه هوندي هئي! پاڳين سان گڏ پيرا کڻي وڃي چوري هٿ ڪندو هو. ان ڪري سدائين وٽس ڪچهريون لڳيون پيون هونديون هيون. گل فقير جيئن مليل آيو تيئن پنهنجي ڳوٺ اچڻ جي دعوت ڏنائين ۽ چيائين ته سواري لاءِ وهٽ کپي ته ٻئي ڪنهن کي سوال نه ڪجو. مون کيس چيو ته اوهان جي مهرباني، في الحال ته فقير قادربخش گهوڙي موڪلي آهي، ضرورت پئي ته اوهان به پري نه آهيو- پر مهيني ڏيڍ بعد مون پنهنجي گهوڙي ورتي. پاويهين ميل ويسٽ برانچ جي الهندي طرف فرلانگ ڪن پنڌ تي 'حافظ مانڌائي' جي نالي سان وڏو مقام آهي. حافظ صاحب جي تربت زمين جي ليول کان ڏهه ٻارهن فوٽ مٿي آهي- ماهه پهرين سومر تي عقيدتمند تمام گهڻا ماڻهو سڪائون باسڻ، دعائن گهرڻ ۽ ختمي ڏيڻ لاءِ، ڏالون خواهه مرد موريءَ تان لنگهندا هئا. چون ٿا اچي لو ته بزرگ تمام ڪرامت وارو ۽ پهتل شخص هو. الهيءَ ڪري آءٌ گهڻو ڪري فجر جي نماز وڃي بزرگ جي مزار پران پڙهندو هوس ۽ گهٽ ۾ گهٽ قرآن شريف جو هڪ سيپارو دور ڪندو هوس. پاويهه ميل موريءَ وٽ ويسٽ برانچ کي ٿورو ڦيرو (وڪڙ) ڏنل آهي؛ ٻڌڻ ۾ آيو ته ويسٽ برانچ جي کوٽائيءَ جا ڪَٽَ سدائيءَ سان بزرگ جي مقام تي ٿي آيا. سڄو ڏينهن شام تائين ڪٽ هڻي ويندا هئا ته صبح جو نشان ڪونه هوندو هو. ان ڪري ويسٽ برانچ کي ٿورو وڪڙ ڏئي مقام کان پري آپرالدي طرف فرلانگ پري ويسٽ برانچ جي کوٽائي ٿي- چون ٿا اچي ٿو ته بزرگ جي اها ڪرامت هئي. و الله اعلم بالصواب.

دولتپور پاويهه ميل جي رهڻ جي عرصي ۾ منهنجي جن بزرگن ۽ دوستن سان ملاقات ٿيندي هئي انهن ۾ فقير قادربخش، دولت لغاري جي ڳوٺ جو ۽ مولوي صاحب جو نالو (جهڪو ياد نٿو اچيم) جنهن جو دولت لغاريءَ ۾ اسلامي مدرسو هو، جتي تعليم ڏيندو هو ۽ پيش امام جا فرائض ادا ڪندو هو. آءٌ جمعي نماز هميشه اتي وڃي ادا ڪندو هوس ۽ مولوي صاحب سان ملاقات ٿيندي هئي. جمعي نماز تي ڪنهن نه ڪنهن موضوع تي تقرير فرمائيندا هئا، جنهن مان بيحد لطف ايندو هو. جمعي نماز بعد شام تائين مولوي صاحب جي

صحبت ۾ گذاريندو هوس. سندس شاگردن مان هڪ مولوي لبي بخش ولد رئيس سنگهڻ خان ۽ پيو صاحب خان لغاري، جنهن پوءِ سنڌي فائينل ڏئي ٽريننگ ڪاليج مان تعليم پوري ڪري، پنهنجي ڳوٺ ۾ سنڌي ماستر ٿيو هو ۽ هاڻي شايد پينشن تي آهي. مولوي لبي بخش تحصيل ڪري دستاربنديءَ بعد وري به تعليم ۾ رهيو هو ۽ پنهنجي زمين به سنڀاليندو هو. مولوي صاحب جا ٻيا به شاگرد هئا، پر تن جا نالا ياد نه اٿم. دولت لغاريءَ جي ڳوٺ ۾ جن دوستن سان گهڻي صحبت هئي: انهن ۾ فقير قادربخش کان سواءِ مولوي صاحب ۽ رئيس اميربخش لغاري ۽ سندس فرزند رئيس بجرخان هئا. دولت جو ڳوٺ ويسٽ برانچ 22 ميل کان ٽن ميلن تي آهي. ويسٽ برانچ جي الهندي طرف پير جو ڳوٺ هو، جنهن جو گادي نشين پير محمد شاهه هو، جنهن جي آءٌ ڪهڙي تعريف ڪري ڪهڙي تعريف ڪريان! جهڙو هو صورت جو سهڻو تهڙو هو مجلس جو سور: سندس عام ماڻهن ۾ بيحد عزت هئي آسپاس مريد به تمام گهڻا هئس. سندس صحبت مون سان ته ايتري هئي جو ٻئي ٽئين ڏينهن پنهنجي گهوڙي موڪلي مون کي گهرائيندو هو. رات جو ڪچهري، مولودن جي مجلس، ڳجهارتون، ٽڙ بيت مطلب ته رهاڻ ڪندي اڌ رات گذري ويندي هئي. رهاڻ ۾ ڳوٺ جا سڀ ماڻهو ڪيترا اوسي پاسي جا مريد به گهڻا شريڪ ٿيندا هئا. سندس صحبت ۽ قرب جو آءٌ ڪهڙو بيان ڪري ڪريان! ويسٽ برانچ جي الهندي طرف ٻيو ڳوٺ سيد غلام حيدر شاهه جو هو، سيد غلام حيدر صاحب به مهرباني ڪري مون وٽ ايندو هو ۽ دعوت ڏئي پاڻ وٽ وٺي ويندو هو. نماز ۽ روزي جو بيحد پابند هو. سندس ڳوٺ پراڻي ميرواهه جي ڪپ تي هو ۽ پرسان ميرواهه تي هرلا چڙهيل هوندا هئا. هرلن ۾ گهڻو ڪري اُٺ وهندا هئا. فصل ٿورو: سنڌي ولٽي، ٻاجهري، جوئر، تر، مڱ، سائون وغيره هوندا هئا. ان کان سواءِ محمد قاسم ٿيبو، جنهن جو ڳوٺ به ميرواهه جي ڪپ تي هو. گهڻو پائيندو هو، سندس صحبت ۾ بيحد مزو ايندو هو. مون وٽ گهڻو ايندو هو، آءٌ به ٻه-ٽي ڀيرا سندس ڳوٺ ويندو هوس. دولتپور شاخ جا پاويهه ميل ويسٽ برانچ وٽان لڪتل آهي، سندس ڏکڻ ست ميل ڪن آهي: ٻڙيءَ تي ميرپورخاص-ميرواهه روڊ پڻ آهي. جنهن تي موري پڌل آهي- موريءَ ۾ لوهي دروازو آهي. جڏهن پاڻي ٻڙيءَ ۾ مقرر ماپ کان گهٽ ٿي وڃي ته دروازو مٿي ڪيو ويندو آهي، ۽ برسات وغيره ۾ به دروازو مٿي ڪيو ويندو آهي. اتان اسڪيپ (چنبڙ آهي) جا ٻن-ٽن ميلن بعد جوڙ وڃي ڍوري پراڻي ۾ ڪندي آهي. ان وقت سکر بئراج اڃا ڪوله ڪونيل هو، اڪو ڪو خواب خيال ۾ هو. چنبڙ جي ٻڙيءَ کان، ٿورو پري سيد غلام حيدر شاهه جو ڳوٺ آهي.

مرحوم شاهه صاحب جن وٽ اسان جي ڳوٺ جو محمد رمضان چنو، جو پنج-ڇهه درجا انگريزي پڙهيل هو، سو خانگي ماستر هو. سائين غلام حيدر صاحب جن جي فرزندن مرحوم شجاع محمد شاهه ۽ قائم محمد شاهه. جن کي پڙهائيندو هو ۽ زمينداريءَ جو هارين وغيره جو حساب

به رکندو هو. وڏو فرزنه سائين وڏل شاهه زميـنداري ڪم ۽ راڄوڻي فيصلن ۾ مشغول هوندو هو. اتي الهن ڪي منهنجي ڄالي جي خبر پئي هئي ته آترادي محمد صادق ميمڻ دولت پور تي داروغو مقرر ٿي آيو آهي. ان تي محمد رمضان کي شڪ ٿيو تـه محمد صادق منهنجو ڳوٺائي آهي ـــ متان اهو داروغو هجي ان ڪري خبر پوڻ سان هو مون وٽ آيو. مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو، حال احوال ڏيندي چيائين ته چنبڻ جي ڀڄڙيءَ ويجهو شاهه صاحبن جو ڳوٺ ۽ زمين آهي، جيترو وڏيڪ پاڻي چڙهي سگهو اوترو چڙهيو، اسان کي گهڻي مدد ٿيندي. مون چيس ته جيڪو وڏيڪ پاڻي ٿئي ٿو سو اسين ازخود چڙهيون ٿا نه ته شاخ ۾ گهارا پون ٿا. هاڻ آءٌ وڏيڪ خيال رکندس. مون وٽ پهرو ڪري روانو ٿيو ۽ مون کي دعوت ڏنائين ته شاهه صاحب جن سان ملاقات ڪجو. آفيسرن ۾ منهنجو ان وقت اوورسيئر مسٽر چراغ الدين، جو پنجاب جو هو، سندس پاءِ ڪرم الاهي ڪنٽال اسسٽنٽ هو. شيخ بشير احمد، جو تعليم کاتي ۾ سنڌ جو ڊائريڪٽر هو رٽائر ٿيو هو. سندس فرزند ۽ شيخ بشيراحمد جو فرزند شيخ نصير ڊاڪٽر آهي، جنهن جي ڪراچيءَ ۾ اسپتال آهي. ٻه ربون سب ڊويزنل آفيسر مسٽر ٽيڪچند هو، جو مهيني اندر بدلي ٿي ويو. ان جي جاءِ تي مسٽر آر. بي. ڪليگ اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر ڏکڙي سب ڊويزن جي چارج ۾ آيو. ولايت کان سڌو اچي چارج ورتي هئائين. امپيريل سروس جو هو، بيحد محنتي ۽ رحمدل آفيسر هو. آهستي آهستي، سنڌي به سکي ويو؛ ٿوري گهڻي ڳالهائيندو به هو؛ دوائون وغيره به هميشه پاڻ سان کڻندو هو. ڪنهن به بيمار کي يا ماتحت کي ڪابه تڪليف يا بيماري ٿي تـه يڪدم روبرو ڏسندو هو ۽ دوا ڏيندو هو. بلا ڪاڌل لاءِ انجيڪشن هوندي هيس، خبر پوڻ تي يڪدم اچي انجيڪشن لڳائيندو هو، جنهنڪري سندس وقت ۾ سب آرڊينيٽ ته نهيو پر ڪير ڌاريو ماڻهو ٿي آهو ته بلا ڪاڌل موت جو شڪار ڪونه ٿي ٿيو. منهنجي بيلدارن مان هڪ کي هڪڙي وقت، ٻئي کي ٻي منزل وقت بلا ڪاڌو، يڪدم روبرو اچي انجيڪشن هنيائين جنهنڪري هو چاق ٿي ويا. اهڙي همدردي مون ڪنهن سنڌي آفيسر ۾ ڪانه ڏٺي. ڪليگ صاحب کي ١٩١٤ع واري مهاڀاري لڙائي سبب گهرايو ويو هو؛ سروس اٺ مهينا ڪن مس ڪئي هئائين. پوءِ معلوم ٿيو ته هو لڙائيءَ ۾ مارجي ويو. ان کان پوءِ مسٽر ڪي. ايس. مسند (مسٽر کيمچند سکرامداس مسند)، جو ان وقت سب انجنيئر هو، ڏکڙي سب ڊويزن جي چارج ورتي. مسٽر مسند صاحب بيحد آزمودگار، محنتي ۽ ايماندار هو ۽ ان سان گڏ وري ويشنو هو، جنهنڪري ڪاڌي جو سامان سڀ پاڻ سان آڻيندو هو. فقط کير، ڪيهه ۽ ڀاڄيءَ جو بندوبست ڪرڻو پوندو هو. جنهن جا به پورا پئسا ادا ڪندو هو. چارج وٺڻ کان پوءِ پهريون پيرو دولت پور بنگلي تي منزل ڪئي هئائين، مقدمن ۽ بيلدارن کي به پگهار ڏيندو هئس ۽ مسٽرول به پيمنٽ ڪرڻو هوس، ان ڪري مون کي ٽن هزارن جو چيڪ ڏنائين ته ڏکڙيءَ مان مٽائي اچان؛ جنهنڪري مون فقير قادربخش لغاريءَ جي پلي گهوڙي گهرائي، صبح جو ڇهين وڳي روانو ٿيس. دولت پور بنگلو ۽ ڏکڙي ٽيويهه ميل پنڌ پري آهي، گهوڙي تمام

ٻڌي هئي. لائين وٺي ڊگهڙيءَ پهتس. ڊگهڙي خزاني آفيس سان چيڪ مٽائي، تڏهن نوٽ ڪونه هئا- چانديءَ جا روڪ رپيا مليا. مسند صاحب جي گهران، صاحب لاءِ ڪجهه ڪپڙا به مليا، جن کي ٻه حصا ڪري چادر ۾ ٻڌم ۽ پيسا ڏيڍ هزار هڪ پاسي ڏيڍ هزار ٻئي پاسي ڪهڙن ۾ وجهي ڊگهڙي کان وڃڻ لاءِ 7 بجي روانو ٿيس، روڊ سان وڃڻ ڪري هڪ ميل وڌيڪ هو، ان ڪري بنگلي جي ويجهو ديهه 380 سان سڌو رستو ڏيئي ويس، وچ ۾ ٻه واٽرڪورس هئا ديهه 380 جا. هڪڙي واٽرڪورس سان سولو هلي آيس. ٻئي واٽرڪورس ۾ ٻه-ٽي فوٽ گپ هئي، جنهنڪري گهوڙي لڪري نه سگهي، ان ڪري آءٌ گهوڙيءَ تان ٽپ ڏيئي ٻاهر لٿس. منهنجي لهڻ بعد گهوڙي به زور ڏئي نڪري آئي، پر لغام منهنجي هٿن سان ڇڏائي ويو، گهوڙي وٺي ڀڳي. الله پاڪ رحم فرمايو جو پوءِ جيئن آءٌ پٺيان ويس، گهوڙي بيهي رهي ۽ آهستي آهستي وڃي لغام ۾ هٿ وڌم. الله پاڪ جا شڪرانا بجا آندم نه ته الائي ڇا ٿئي ها! جيڪڏهن ڀڄي ها ته ڪٿي پئسا ڪرن ها ته ڪٿي ڪپڙا ڪرن ها! بهرحال خداوند ذوالجلال رحم فرمايو ۽ آءٌ اچي بنگلي تي پهتس؛ ڪپڙا ۽ پئسا صاحب کي ڏنم. ٻئي ڏينهن صبح جو صاحب مسٽرول جو ڪم ڏسڻ هليو. دولتپور شاخ جي ڪاٽي ٿيل هئي، جنهن جون ماپون ڪري اڳئين صاحب پيمنٽ ڪري ڇڏي هئي؛ باقي مٽي، جيڪا ڪاٽيءَ جي ٻاهر لڪتل هئي سا مزورن کان چنڊائي وٺي هئي، جنهن جو مسٽرول تپاسڻو هو. صاحب ڪم ڏسي مون کي چيو ته هي مسٽرول سچو آهي يا ڪوڙو؟ مون دل ۾ سوچيو ته صاحب سان ڪوڙ ڇاجي لاءِ ڪيان. مون ٻڌايس ته سائين ڪم سچو ٿيل آهي جو ڏسو ٿا؛ پر مسٽرول ڪوڙو آهي. چيائين ڪيئن؟ مون چيس: جن ٺيڪيدارن ڪاٽي ڪٽائي هئي ۽ مٽي ڪنارن جي شاخ تي ڇڏي هئي. انهن سان اسان جو فيصلو ٿيل هو ته مٽي دريشي ڪري ڏيندا. هنن ڪاٽي سان گڏ مٽي دريش ڪري ڏني، جن جو اسٽيميٽ کان به گهٽ مسٽرول ناهيو ويو آهي. جنهن تي صاحب فرمايو ته هيءَ پيمنٽ سان ڪريان ٿو جو تو سچ ڳالهايو آهي؛ پيهر اهڙو ڪم نه ڪج.

شام جو مقدمن، بيلدارن ۽ مزورن جي پيمينٽ ٿي. ٻن-ٽن مهينن بعد وري صاحب دولتپور منزل ڪئي. هڪ ڏينهن ويهڻ بعد ويسٽ برانچ 22 ميل کان مٿي 17 ميل تائين انسپيڪشن ڪري بلغار اسٽيشن تي منزل ڪيائين. شام واري گاڏيءَ ۾ موڪل تي روانو ٿيو. مون به ڪانئس هفتي جي موڪل ورتي. ساڳيءَ گاڏيءَ ۾ روانو ٿي حيدرآباد آيس. صاحب لاهور ميل ۾ ويٺو هو- ان ڪري مون به ساڳيءَ گاڏيءَ ۾ پڊعيدن جي ٽڪيٽ ورتي. صاحب ۽ سندس ٻارن کي گاڏيءَ ۾ ويهاري، آءٌ به ساڳيءَ گاڏيءَ ۾ پڊعيدن آيس. اتان پريا روڊ جي ٽڪيٽ وٺي، مڪس گاڏيءَ ۾ پريا روڊ کان ڳوٺ آيس. پوءِ موڪل پوري ڪري آءٌ به حيدرآباد پهتس ۽ لاهور ميل آئي، گاڏيءَ تي سائنس مليس- مون ڪانئس اچڻ جو ٽائيم اڳي

ڇڏيو هو ۽ ڪيس سامان وغيره ڪٺائي ميرپورخاص واري گاڏيءَ ۾ رکائي، ساڳي گاڏيءَ ۾ روانو ٿي بلغار اسٽيشن تي صاحب کان موڪلائي، خير سان پاڙيهن ميلن تي پهتس، منهنجي لاءِ گهوڙو آيل هو. صاحب جو الله جي مهربانيءَ سان مون تي بيحد اعتبار هو. منهنجي حد جي بيلدارن جون پگهارون مون کي ڏيندو هو، ڇاڪاڻ ته ڊگهوڙيءَ کان دولت پور هر مهيني اچي نه سگهندو هو. ۽ وري سنڌ ۾ ڏسڻ لائق ڪو خاص ڪم به نه هو. ان وقت پگهارن ۾ مقدم ۽ بيلدارن جون صحيحون ڪونه وٺندا هئا: فقط مسترول والڪر پيڊ ڪري ڇڏيندا هئا. آءٌ مقدمن ۽ بيلدارن کي پگهار ڏئي، هرهڪ کان رسيد وٺي ڇڏيندو هوس.

آخر سال ١٩١٦ع اپريل مهيني منهنجي بدلي چوراسي ميل جمڙائو جيمس آباد سب ڊويزن ۾ ٿي. حد جي ماڻهن کي جيئن منهنجي بدلي جي خبر پئي ته ڪيترا ماڻهو ملڻ آيا ۽ گهڻن دعوتون ڏنيون، پر آءٌ ڪٿي به دعوت لاءِ وڃي ڪونه سگهيس، البت پير صاحب ميرمحمد شاهه موڪلائڻ آيو ۽ آءٌ به وري سنڌ ۾ ڳوٺ وڃي موڪلائي آيس. چوراسي ميل جمڙائو اوورسيئر جو هيڊڪوارٽر هو. منهنجي چارج وٺڻ کان مهيني اڳ پرين جو ويٺل مسٽر هريرام لچناڻي اوورسيئر ٿي آيو، جيڪو بي- اي گريجوئيٽ هو ۽ ايس- ڊي- او مسٽر ٽهلرام ٽڏاڻي هو. ٻئي صاحب تمام محنتي بي راهه ڪم ڪندڙ، ڪم ڪندڙ جا دوست، هندو-مسلم ۾ ڪوبه فرق نه رکندا هئا. انجنيئر صاحب لٽون آيو هو، جو سدرن جمڙائو ڊويزن لئين سر ڪاهي هئائون. اڳ جمڙائو ڊويزن هڪ هئي: سدرن ۽ ناردرن سيڪشن هئا. اسپيڪٽنگ اسسٽنٽ انجنيئر چارج ۾ هئا. انجنيئر مسٽر ميگ ڊولين صاحبلوڪ هو، جو نهايت محنتي هو ۽ قابل هو، ميرپورخاص کان جڏهن ايندو هو ته 78 ميل کان بگيءَ تان لهي، چوراسي ميل تائين پنڌ ايندو هو. جمڙائو جي بند پرسان وڻ پوکيا ويا هئا. انهن جا ڪڏا انهن سان گڏ پاڻي وغيره جو بندوبست ڪيل هو. هرهڪ وڻ ۽ ڪڏو ۽ پاڻي ڏسندو، ڇهه-ست ميل پنڌ ڪري چوراسي ميل پهچندو هو ۽ وري واهه سان انسپيڪشن ڪرڻ ويندو هو: ساڳيءَ طرح ڇهه-ست ميل پنڌ ڪندو هو. ايس- ڊي- او، داروغو، اوورسيئر ساڻس گڏ پنڌ ڪندا هئا. ان وقت داروغي جي نوڪري ورڪ چارج هئي. سدرن جمڙائو ڊويزن ۾ هڪ جاءِ فرسٽ گريڊ داروغي جي هئي، جنهن جو ٥٥ رپيا پگهار هو. وڌيڪ ٻه جايون چاليهه رپين جي پگهار سان، ۽ ٻه پنجٽيهن رپين جي پگهار سان، باقي ٽيهن رپين جي پگهار سان هيون. ساڳئي سال 1916ع ۾ هڪ جاءِ پنجٽيهن رپين واري خالي ٿي، جا انجنيئر صاحب مون کي ڏني، جيتوڻيڪ مون کان گهڻا سينئر ويٺا هئا. اهڙيءَ طرح 1917ع ۾ چاليهن واري جاءِ خالي ٿي، سا به انجنيئر صاحب مون کي ڏني. انجنيئر صاحب منهنجي ڪم مان بيحد خوش هو، هڪ ڀيري مون کي چيائين ته انگريزي سکي وٺ ته اوورسيئر جي جاءِ ڏيئين. تڏهن پنج سؤ رپين جا بل ميئرمينٽ بوڪ ۾ داخل ڪرڻ جي اجازت هوندي هئي. ڪڏهن ٻئي سب ڊويزن جا مسترول ماپ ڪرڻ لاءِ به مون کي موڪليو ويندو هو. اهڙي اجازت ٻئي هڪ داروغي مسٽر آلو مل کي به ملي هئي، جو مون کان گهڻو سينئر هو.

سال 1917ع ۾ الوحيد اخبار جاري ٿي ۽ جاري ٿيڻ سان مون گهرائڻ شروع ڪئي. ان وقت الوحيد جو ايڊيٽر قاضي عبدالرحمان هو، جنهن کي سنڌ جو گانڌي ڪوٺيو ويندو هو، ۽ وري حيدرآباد مان هفتيوار الامين اخبار نڪتي، جنهن جو سرپرست رئيس غلام محمد ڀرڳڙي ۽ ايڊيٽر شيخ عبدالمجيد سنڌي هو. جيئن اخبار نڪتي آءٌ ان جو خريدار بڻيو هوس. ان وقت سکر مان الحق اخبار هفتيوار شايع ٿيندي هئي، اها به گهرائيندو هوس.

سدرن جهڙائو 78 ميل جهڙائو کان ۽ ويسٽ برانچ جي سترهين ميل کان شروع ٿيندي هئي. ان ڪري جهڙائو جي اٺتر ميل وٽ جهڙائو جي ڊسچارج وٺي پوندي هئي. ساڳئي ريت ويسٽ برانچ جي ڇاويهين ميل جي ماپ پڻ يا سب ڊويزنل آفيسر يا اوورسيئر کي وٺي پوندي هئي، پر اٺتر ميل جي ڊسچارج وٺڻ لاءِ مون کي اختياري هئي. جيئن ته هڪ ڀيرو انجنيئر صاحب ۽ ايس. ڊي. او صاحب پنهنجي روبرو مون کان ڊسچارج وٺرائي هئي. مون ڊسچارج وٺي حساب ڪري ماپ جا انگ ٻڌايا هئا. جي بلڪل صحيح هئا. ان بعد اٺتر ميل جون ڊسچارجون آءٌ وٺي تيار ڪندو هوس. وري سال 1919ع ۾ فرسٽ گريڊ 45 روپين جي جاءِ خالي ٿي، جا به مهرباني ڪري انجنيئر صاحب مون کي ڏني. 21-1920ع ۾ سڄي سنڌ جي داروغن کي آبدارن وانگر ٽيمپرري لسٽ تي آندو ويو. پگهار جي اسڪيل 30 روپيا تائين مقرر ٿي. جنهن موجب جنوري 1922ع کان 1 روپيو انڪريمنٽ ڏئي منهنجو چاليتاليهه روپيا پگهار ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت جيڪي داروغا 30 روپيا ڪڍندا هئا تن کي 32 روپيا، جيڪي 35 روپيا ڪڍندا هئا، تن کي 1 روپيو ڏئي 36 روپيا، جيڪي 40 روپيا ڪڍندا هئا، انهن کي 2 روپيا ڏئي ٻائيتاليهه روپيا ڪيو. 1918ع آگسٽ جي شروعات ۾ هڪ هفتي جي موڪل تي ڳوٺ آيس، چنڊ جي 13-14 تاريخ هئي. اسان جي پراڻي جاءِ جنهن کي سرن جي ڏاڪڻ مٿي وڃڻ لاءِ هوندي هئي، اونهاري جي گرميءَ سبب مٿي وڃي سمهبو هو - آءٌ موڪل وارو هفتو مٿي سمهندو هوس، موڪل اچي پوري ٿيڻ تي هئي، اڄاڙيءَ جي رات هئي، سڀاڻي شام جو مون کي ڊيوٽي تي وڃڻو هو. ان رات منهنجي گهر واريءَ جا الفاظ جي اڄا تائين مون کي ياد آهن - چيائين ته "خبر نه آهي الائي ڇو منهنجي دل ڪالهه کان وٺي پريشان آهي ۽ ڌڪ ڌڪ ڪري رهي آهي. ائين پئي دل چوي ته وري الائي جيئري ملڻ ٿيندو يا نه! هن ڀيري منهنجي طبيعت ٺيڪ نه آهي. اوهان جي وڃڻ جو جيئن وقت ويجهو ٿو ٿئي، تيئن منهنجي دل منهنجي هٿن سان جهلجي نٿي ۽ بيحد روئڻ لڳي. مون ڪلي دلجاءِ ڏني چيومانس ته الله پاڪ تي ڀروسو رک! پر ننڊ ڪانه آيس ۽ مون کي به ٿوري ننڊ آئي. روئندي رات گذاريائين. ٻئي ڏينهن جيئن مون ڪانئس موڪلايو تيئن بيحد ڳوڙها ڳاڙيائين ۽ مون کي به روواڙي ڇڏيائين - مون کيس روئندي دلداري ڏني ۽ چيم - "ائين دل نه لاهه الله تي رک! اهڙيءَ طرح کيس روئندو ڏسي آءٌ به روئندو نڪتس ۽ سيني کان

موڪلائي آئون تي چڙهي پيريا روڊ ٽان اسٽيشن ڏي روانو ٿيس. هلڻ وقت امڙ ۽ بابا کي چيم ته هوءَ روئي رهي آهي، کيس تسلي ۽ دلداري ڏجو. ٻئي ڏينهن 10 وڳي چوراسي سيل پهتس، ان ڏينهن ته منهنجي طبعيت بلڪل اداس هئي ۽ سندس روئڻ ۽ موڪلائڻ وارا آواز بار بار ٻئي ڪنن تي گونجيا. ان ڪان پوءِ هفتي ۾ هڪ پيرو خط ايندو هو. بابا سائين لکندو هو ته سڀ خوش آهيون، شاهل به خوش آهي. سيپٽمبر مهيني جي پڇاڙي هئي، هڪ خط آيو، بابا لکيو ته تنهنجي گهرواريءَ جي طبعيت ڪجهه ناخوش آهي: ٿورو بخار اٿس، قاضي احمد صاحب نوشهري واري جو علاج ڪيون ٿا. خداوند رحم ڪندو، تون ڪو انتظار نه ڪجانءِ. ان ڪان پوءِ چوٿين - پنجين ڏينهن لعل خان لغاريءَ جي ڳوٺ جي وڏيري قائم خان لغاريءَ پنهنجي پٽ حسين بخش جي طهر جي دعوت ڏني هئي، جنهن ۾ شريڪ ٿيس. جيتوڻيڪ طهر جي پٽ ۾ شريڪ ٿيڻ منهنجي طبعيت جي بلڪل برخلاف هو. پر قائم خان تمام گهڻو ستايو هو، ان ڪري بادل ناخواسته شريڪ ٿيس. 30-2 وڳي ڏاري مالي آئي، خدا ڄاڻي، اڃا ان سان ڀريون ڪراهه ڪنيم. ائين شاهل جي يادگيري آئي ۽ منهنجي اهڙي حالت ٿي، جو اڄ مالي ڪاني نه سگهيس، سيني وٺي مالي ڪاڏي، مون الهن ڪان موڪل گهري. شاهه صاحب وڏل ۽ سندس پاءُ شجاع محمد شاهه به آيل هئا، جن به مون کي چيو ته اهڙي تڪڙ؟ بهرحال مون سيني کي منٿ ڪري ڪنهن ضروري ڪم جو بهانو ڪري موڪل ورتي ۽ گهوڙي کي تکو ڪري اسٽيشن (هالوڪي شهر جهلوريءَ جي سامهون جمڙائو جي ڪپ تي هئي) آيس. دريءَ سان گهوڙيءَ چڙهي ٿي اسٽيشن ماسٽر کان پڇيم ته گاڏيءَ ۾ ڪيتري دير آهي؟ چيائين ته هينئر جيمس آباد سان چٽي آهي. پوءِ سڌو پوسٽ آفيس ۾ آيس. مسٽر عبدالرئوف پٺاڻ ان وقت سنگلر به هو ۽ پوسٽ جي چارج به هئس. چڙهي گهوڙي چيومانس ته ڪو خط پٽ آهي؟ چيائين ته هان هڪ ڪارڊ آهي. ڪارڊ پڙهيم. بابا سائينءَ لکرايو هو ته 'اوهان جي جام تي ڪو اڃا فائدو نه ٿيو آهي علاج هلندڙ آهي. الله رحم ڪندو! ٻئي پاسي برادرم محمد قاسم جملو پنهنجي طرفان لکيو هو ته 'اوهان جي گهرواري اوهان کي گهڻو ياد ٿي ڪري. خط ڏسڻ سان اچو، جو طبعيت نيڪ نه آهي. اتي جو اتي گهوڙي خلاصي جي حوالي ڪيم. مسٽر ٽهل رام ٿڏاني ايس- ڊي- او به بنگلي تي سنزل انداز هو، ان وٽ وڃي ڪيس حقيقت ڏنم جنهن چيو ته 'هڪ هفتي جي موڪل اٿئي، پلي وڃ. انهن ٿي ڪپڙن سان ڊوڙندو اسٽيشن تي پهتس ۽ گاڏيءَ ۾ روانو ٿي، حيدرآباد سان پدعيدن جي ٽڪيٽ وٺي لاهور ميل ۾ روانو ٿيس، چئين بجي ڏاري پدعيدن پهتس. پيريا روڊ واري مڪس گاڏي پانڌي اسٽيشن تي چڏي هئيسون، جنهنڪري ان ۾ دير هئي. پليٽ فارم کان ٻاهر اچي سواريءَ جي جاچ ڪيم، آئون هو جنهن هلڻ قبول ڪيو. ان تي چڙهي روانو ٿي، نوشهري وارو رستو وٺي، مراد واهه جي موريءَ وٽان، وري مراد واهه جو ڪپ وٺي، ڳوٺ واري رستي تي پهتس ته منهنجو ننڍو سالو احمد مليو، پڇيومانس ڳوٺ سڀ خير آهي؟ چيائين ته 'ادي، تنهنجي گهرواري هينئر گذاري ويئي'. پڇاڙيءَ تائين رکو توکي ٻئي

ياد ڪيائين. آءٌ نوشهري پيڻ فاطمه کي پڙائڻ ويان ٿو. منهنجو جيڪو ان وقت حال ٿيو اُن جو ذڪر قلم سان ڪري نٿو سگهان! گهر پهتس: ڪٽ، جنهن تي شاهل جو روح پرواز ڪري ويو هو. ان جي چوڌاري ڳالن جو ميڙ هو. ماٺس، پيٺس، ادي، امڙ، چاچي ۽ ٻيون زالون مون کي ڏسڻ سان اچي روئڻ راڙي ۾ پيون ۽ دانهون ڪرڻ لڳيون. هرهڪ جي واتان هي اکر اکتا هئا: ته توکي ياد ڪندي ۽ ساريندي ساهه ڏنائين. ٻن-ٽن ڏينهن کان دانهون ڪندي رهي ته 'مون کي منهنجو گهر وارو گهرائي ڏيو ته آءٌ ڏسان، آءٌ ڪانه بچندس، موت مون کي سڏي رهيو آهي!' مون بي‌اختيار ڪيس گلي لاتو ۽ چپن تي چمي ڏئي چيو ته 'تو سچ چيو هو ته جيئري وري ملاقات ٿيندي، يا الائي نه! جيڪي تو چيو تيئن ٿيو. الله کي ائين منظور هو، جو جيئري ملاقات نه ٿي سگهي! هاڻ الله کي پرتين، الله سائين توکي جنت ۾ جاءِ ڏئي! تو مون کي ڪڏهن به اهڙو موقعو نه ڏنو جو آءٌ هڪ منٽ لاءِ به پاڻ کي تنها محسوس ڪيان.
اي منهنجا مولا سائين! تون شاهد آهين، تون ڪيس بخش ڪر ۽ بهشت ۾ جاءِ ڏينس! پوءِ ٻارهين وڳي تائين هن ڪنوار کي غسل ڏني، لئين ڪنوار بنائي ابدي زندگي بسر ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو ويو. ظهر جي نماز کان پوءِ، مسجد شريف ۾ جنازي نماز ادا ڪري، ڪيس هميشه رهڻ واري مڪان، بابل فقير جي مقام ۾، چاچي نبهندي مرحوم جي پرسان سپردخاڪ ڪري آياسون-سندس وفات، منهنجي جيئري ملاقات نه ٿيڻ ۽ سندس پوئين وقت مون کي ياد ڪرڻ جا واقعا، منهنجي دل کي جهوري رهيا هئا.

موڪل جا ڏينهن بيحد ڏکيا گذريا. امڙ-بابا سمجهائيندا هئا. پر جيئن هو تسليون ڏيندا هئا تيئن مون کان روئڻ بند نه ٿيندو هو. جيئن تيئن هفتو گذريو ۽ موڪل پوري ڪري اچي ڊيوٽيءَ تي چڙهيس. انسان نرجو آهي! وقت گذرڻ سان ۽ دنيا ئي ڪاروباري مشغوليءَ ۾ آهستي آهستي ڏک به لهندا ويا. پر سچو سال آءٌ ڳوٺ وڃي نه سگهيس. سال 19،9ع ۾ آل انڊيا مسلم ايجوڪيشن ڪانفرنس خيرپور رياست ۾، رياست جي وزير شيخ محمد ابراهيم جي زيرنگرانيءَ ۾ ٿي؛ جنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ سڏو خيرپور ويس. ٻه ڏينهن تعليمي ڪانفرنس جا اجلاس ٿيا، جنهن ۾ شرڪت ڪيم: ڳوٺ کان آخوند صاحب، حاجي محمد حسين شاهه صاحب، مرادعلي شاهه پرين وارو ۽ يوسف شاهه دربيلي کان آيل هئا. آءٌ به ادا حاجي محمد حسين وارن سان گڏ وڃي رهيس. مهمانن لاءِ تنبو راوٽيون لڳل هيون. اعليٰ درجي جو بندوبست ٿيل هو. ڪاڌي لاءِ وڏو پنڊال تيار ٿيل هو. اجلاس لاءِ به نهايت وڏو بندوبست هو. ٻن-ٽن هزارن ماڻهن جي ويهڻ لاءِ بندوبست هو. آخري اجلاس جي صدارت والي رياست مير فيض محمد ڪئي

ان ڪانفرنس ۾ ٻه ڏينهن گذاري پوءِ ڳوٺ آيس. بابا جن شاديءَ جو ذڪر ڪيو. پر مون صاف انڪار ڪيو ته آءٌ ٻي شادي ڪونه ڪندس، شادي جنهن سان ٿي، سا وئي، منهنجي ٻي شادي ڪرڻ تي دل نه آهي. اهڙيءَ طرح موڪل جا ڏينهن پورا ڪري واپس ڊيوٽيءَ

تي آيس. چوراسي ميل موريءَ لڳ وڏو انسپيڪشن بنگلو آهي، جنهن جو ٻن ـ ٽن چوڪرين ۾ باغ
بہ آهي. بنگلي جي ڪري سڀني ڪاتن جا آفيسر منزل ڪندا هئا: انجنيئر، سپرنٽينڊنٽ انجنيئر،
ڪليڪٽر، اسسٽنٽ ڪليڪٽر مطلب تہ سڀني ڪاتن جا آفيسر منزل ڪندا هئا. آفيسرن جي منزل
ڪرڻ ڪري آسپاس جا زميندار پنهنجن ڪمن ڪارين لاءِ آفيسرن سان ملاقات لاءِ ايندا هئا.
ان ڪري منهنجي زميندارن سان گهڻي واقفيت ٿي وئي. روينيو ڪاتي ۾ محمد بچل ميمڻ
(مسٽر محمد صالح ميمڻ جو ڀاءُ)، مسٽر محمد يوسف وسٽڙو تپيدار، ٿٽي لوشهري تعلقي جا ۽
مسٽر محمد طيب سمون سيڪات جو تعلقي هالا جو وينل، پيا ميرپور تعلقي ۽ جهلوري تڪ جا
تپيدار هئا. جڏهن بہ ڪنهن آفيسر جي منزل ٿيندي هئي تہ سون وٽ اچي رهندا هئا. منزلن
جي ڪري هنن وٽ زميندار ايندا هئا، جنهنڪري بہ گهڻن زميندارن سان واقفيت ٿيندي هئي.
خانبهادر عظيم خان، جو ان وقت ڪوآپريٽو سوسائٽيز سنڌ جو رجسٽرار هو. جنهن سان اڳيئي
مرحوم خانصاحب دوست محمد جي ڪري واقفيت ٿي هئي، جڏهن بہ ويجهين سوسائٽين جي تپاس لاءِ
دوري تي ايندو هو تہ اڄ ڪيس بنگلي تي ترسائي، چانهہ وغيره پيارڻ کان سواءِ نہ ڇڏيندو
هوس. ان ڪري جيڪو وقت اڄ چوراسي ميل تي رهيس، سو بلڪل سٺو گذريو. چوراسي ميل
جمڙائو جي پرسان خانصاحب شيرشاهہ صاحب جو ڳوٺ، ديهہ 279 ۾ هو. شاهہ صاحب 1915ع
۾ ويسٽ برانچ جي ڊاڪن جي پوريءَ ۽ پاڙن جو انجنيئري ڪاتي سان مقاطعو ڪنيو هو. ان
ڪري 22 ميل ويسٽ برانچ تي آيو هو. سائين ڪڏ سندس ڀاءُ سيد محمد حسين شاهہ بہ هو.
ٽي ـ چار ڏينهن سون وٽ رهيا، جو ويسٽ برانچ ۽ دولتپور جي لڳ وارا ٺيڪا ليڪال ڪرنا
هئا. سون سڀ مهاڳي وارا ساٿهو ڳهرائي ڏنا هئا، سندن مرضي موجب سڀ ٺيڪا ليڪال ٿيا هئا.
ڪوبہ ٽڪرو رهجي ڪونہ ويو هو. اڄ جڏهن 1916ع ۾ بدلي ٿي چوراسي ميل آيس تہ پاڻ
قرب ڪري سون وٽ آيا ۽ دعوت ڏئي پاڻ وٽ وٺي ويا. اهڙيءَ ريت سائن وڌيڪ رستو
ٿيندو ويو.

مسٽر محمد يوسف وسٽڙي جو هڪ دوست، ٽالي حافظ شاهہ محمد جنهن سان لاڙڪاڻي
ضلعي ۾ سروي ڪرڻ وقت ملاقات ٿي هيس. ان جا عزيز چوراسي ميل لڳ رهندا هئا.
اهو بہ مسٽر محمد يوسف سان ملڻ آيو. حافظ قرآن هو ۽ نهايت خوش الحان قرآن تلاوت
ڪندو هو. ان سان ملاقات ٿي؛ سائين محمد يوسف کان بہ وڌيڪ منهنجي دوستي ۽ قرب ٿيو،
جنهنڪري گهڻو وقت اچي سون وٽ رهندو هو. سندس هڪ ننڍو ڀاءُ عبدالحق طبي ڪاليج
پاس ڪري، سائين ڪڏ آيو هو. ان سان ملاقات ٿي. مسٽر عبدالحق کي دواخاني کيڻ جو ارادو هو،
ٻر موڙيءَ جي نہ هجڻ ڪري مجبور هو. حافظ صاحب جي ڪري سون ڪيس مدد ڪئي، جنهن
موجب ان دواخانو شروع ڪيو. ٿوري وقت کان پوءِ مسٽر محمد يوسف ۽ محمد يعقوب جي
صلاح سان، ديهہ 227 ۾ پريجي شاخ جي پڇ تي، 1300 ايڪڙ زمين جا ـ جيڪا شادي پليءَ
جي هڪ زميندار جي هئي، سٺن سالن جي لاءِ مقاطعي تي بابا سائينءَ جي ٽالي تي رجسٽر ڪري

ڪنهن وٽ. ٻر خالڪي طرح چار آنا محمد يوسف جا، چار آنا مسٽر محمد يعقوب جا، آٺ آنا اسان جا ٿيل هئا. وري اسان جي اٺ آنن ۾ چار آنا حافظ شاهه محمد کي ڏنا ويا، جو اتي سنڌ عزيز شر هاري گهڻا هئا. مسٽر عبدالحق پوءِ اتي دواخانو شفٽ ڪيو. جناب والد صاحب کي سنڀاليندو هو. سال بعد مسٽر محمد يوسف ۽ محمد يعقوب بدلي ٿي ويا، جنهن ڪري سال جو حساب ڪري ورتائون ۽ پنهنجو حساب اسان کي ڏنائون. هيٺر ٻارهن آنا اسان جا ۽ چار آنا حافظ شاهه محمد صاحب جا هئا. نهايت خوش اسلوبيءَ سان مقاطعي جو وقت پورو ٿيو ۽ والد صاحب جن کي سنڌ محنت جو پورو فائدو مليو. جيئن ته سال 1921ع جي پڇاڙيءَ ۾ آءٌ به بدلي ٿي 57 ميل ويسٽ برانچ ڍڳهڙي سب ڊويزن ۾ ويس، حافظ شاهه محمد صاحب منهنجي غير حاضريءَ ۾ جناب والد صاحب سان گڏ گهڻو ٻهرو ورتو. ڪڏهن ڪڏهن آءٌ به ويندو هوس، بابا سائين ته خاص طرح مقاطعي جي هيٺ وقت اتي رهندو هو. حافظ شاهه محمد نهايت ايمانداريءَ سان ڪم ڪيو. ست سال مقاطعي جا پورا ڪرڻ کان پوءِ، مسٽر عبدالحق ۽ حافظ صاحب وڃي شهدادپور وسايو؛ جو سنڌ همشيرا صاحب جو رشتو ٻر جهنڊي واري سان هو. انهن جي صلاح سان شهدادپور ۾ دواخانو کوليائين. مسٽر عبدالحق شهدادپور ۾ چڱو نالو ڪڍيو. دواخاني لڳ مدرسو، مسجد شريف ۽ پنهنجي رهڻ جو مڪان ٺهرايو اٿس. 84 ميل جيڪو وقت رهيس سو بيحد سٺو گذريو. زميندار نهايت گهڻا ملڻ آيا، غريبن کي ته منهنجي بدلي جو ٻڌي ڏاڍو ڏک ٿيو. آءٌ جيئن 84 ميل کان گاڏيءَ ۾ روانو ٿيس ته اسٽيشن تي تمام گهڻا زميندار، غريب عوام مون کي الوداع ڪرڻ آيا.

بابا سائين جن منهنجي شاديءَ لاءِ مون تي گهڻو زور رکيو: ٻه-ٽي رشتا ته منهنجي انڪار تي موٽائجي ويا، آخر والدين جي چوڻ تي مون هائو ڪئي ۽ منهنجو رشتو منهنجي مامي جي گهران قبول ڪيو ويو. منهنجو ايس. ڊي. او مسٽر هريرام لچناڻي هو. جو 84 ميل تي منهنجو اوورسيئر ٿي رهيو هو، جو اڳي ئي گهڻو مهربان هو. وري پيو ته سڀڪنهن آفيسر کي ڪم ٿو وڻي، ان سان گڏ ڳوٺ جو پڻ هو. 57 ميل ويسٽ برانچ جو هيڊڪوارٽر هو. اتي هڪ آبدار جو به هيڊڪوارٽر هو ۽ بنگلي ۾ تار آفيس به هئي، تنهنڪري هڪ سنگلر به رهندو هو، جو ساپون وغيره به ڏيندو هو ۽ پيا ڪم به ان هٿان تار جي رستي ٿيندا هئا. آبدار مسٽر گهنشامداس نارو شاهه جو وڻل هو. حڪيم آتم چند جنهن جو ان وقت ڪراچيءَ ۾ دواخانو به هو ۽ آتم شڪتي نالي هڪ دوا ۽ پيون ڪيتريون دوائون رجسٽر ڪيل هيس، ان جو ڀاءُ هو. سنگلر مسٽر چاچي مل، جو نوشهري تعلقي جو وڻل هو. سڀ ٻرديسي ۽ وري هڪ تعلقي جا، ان ڪري ٽئي گڏ رهندا هئاسين، ۽ ماني به هڪ ٿيندي هئي. مسٽر چاچي مل وشنو هو، جنهنڪري ٽئي وشنو کاڌو کائيندا هئاسين. هڪ ڀيرو برادرم علي محمد اتي آيو هفتو ڪن رهيو. ان لاءِ هڪ ٻه ڀيرا ڪڪڙ ۽ گوشت گهرايو ويو ۽ جدا رڌايو ويو. سنگت جي لحاظ کان مون ان سان گڏ ڪڪڙ ۽ گوشت ڪونه کاڌو. لاڳيتو ٻارهن مهنيا گوشت وغيره

لاءِ ڪانئڻ ڪري مون کي هڪ فائدو ٿيو، جو مون کي خوني بواسير جي شڪايت هوندي هئي
۽ هڪ ٻه موڪا به هوندا هئا، اهو خون بلڪل بند ٿي ويو ۽ موڪا به ختم ٿي ويا، ٻوري
خارش ٿيندي هئي اها به ويندي رهي. بواسير جي شڪايت ورڻي پنجيتاليهن ورهين جي ڄمار
کان پوءِ ظاهر ٿي، جنهن ڪري سال ١٩٧٢ع ۾ آپريشن ڪرائڻو پيو. اخبارن جو مون کي گهڻو
شوق هو ڪي اردو رسالا به ايندا هئا، الوحيد اخبار به ايندي هئي، سنگت جي صلاح سان
”هندو“ روزانو به گهرائيسون. ٽپال ٽنڊي جان محمد کان ايندي هئي، ٽپال جي وقت، روزانو
ماڻهو ويندو هو ۽ ٽپال پوري وقت تي ملندي هئي. ٽنڊو جان محمد ستونجاهه ميل ويسٽ
برانچ کان ٻن-اڍائي ميلن تي هو، ديهه 194 ۾ پنجابين جو ڳوٺ هو، جنهن ۾ سڀ پنجابي
رهندا هئا. لمبردار چوڌري حاڪم علي ۽ سندس فرزند فضل الله نهايت مهمانواز ۽ قربدار
هوندا هئا. ڳوٺ ۾ عاليشان مسجد هئي، پر ۾ مڪتب هو. پيش امام مولوي محمد حسين صاحب
هو، جو نهايت قربدار ۽ عالم باعمل هو. ستونجاهه ميل جي پرسان ڏيڍ ميل ڪن پنڌ تي اهوئي
ڳوٺ هو، جتي جمعي نماز ادا ڪرڻ ٿي ويس. پيش امام جي قرب ۽ سڪ، جماعت جي سڪ ۽ پيار
سبب هر جمعي جي نماز تي ويندو هوس. مولوي صاحب جي شخصيت ۽ سندس وعظ ۽ نصيحت
اثر ڪيو، جو روزانو شام جو خاص طرح عصر ۽ سانجهيءَ جي نماز باجماعت وڃي پڙهندو هوس.
سندس صحبت ۾ مون کي فارسي پڙهڻ جو شوق ٿيو، جنهن موجب مولوي صاحب پهرئين
’ڪريما‘ شروع ڪرائي، ان جي پوري ڪرڻ کان پوءِ پندنامو شروع ڪيم، ان سان گڏ مولوي صاحب
ديني رسالا وغيره ڏيندو هو، جن جو مطالعو ڪندو هوس. مولوي محمد حسين وڏو عالم ۽
مقرر هو، خوش الحان ۽ پرهيزگار هوندو هو، سندس تقرير نهايت اثر واري هوندي هئي؛ سندس
صحبت مون تي اهڙو اثر ڪيو، جو سرڪاري ڪم کان جيڪا به فرصت ملندي هئي، سا مولوي صاحب
جي صحبت ۾ گذاريندو هوس. ’پندنامو‘ اڃا پورو ئي ڪونه ڪيو هوم ته سال ١٩٢٣ع ۾
منهنجي بدلي ڏگهڙيءَ ٿي، جتان به وقت ملڻ تي مولوي صاحب جي ملاقات لاءِ ايندو هوس.
ستونجاهه ميل جي سروس ۾ ٽنڊي جان محمد ۾ به وڃڻ ٿيندو هو، جو منهنجي حد ۾ هو.
مير احمد خان ۽ مير قادربخش وڏا زميندار، هن بزرگ جا مريد هئا. انهن سان به ملاقات ٿيندي
رهندي هئي، ٻئي صاحب نهايت قربدار مهمانواز ۽ بيحد حليم طبعيت جا هئا، جنهنڪري وٽن
ماڻهن جا ميلا لڳا پيا هوندا هئا. جيئن منهنجو ٽنڊي جان محمد ۾ وڃڻ ٿيندو هو ته سندن
ملاقات ضرور ٿيندي هئي. ستونجاهه ميل جي آسپاس سندن زمين هئي، جڏهن به زمين گهمڻ
ايندا هئا ته مهرباني ڪري خاص مون وٽ ضرور ايندا هئا ۽ ڪلاڪ اڌ مون وٽ ضرور
ترسندا هئا. موسم مطابق چانهه يا پيو ڪوبه مشروب نوش فرمائڻ جي عزت ڏيندا هئا.
ٽنڊي جان محمد ۾ ڊاڪٽر مسٽر لنڊلال اصل پنجاب جو هو، پر ٽنڊي جان محمد لڳ زمين هيس
۽ ان ۾ عاليشان باغ رکيل هئس ۽ باغ ۾ هڪڙو ننڍو بنگلو به هئس، جتي ڪڏهن ڪڏهن
يارن سان اچي سڄو ڏينهن گذاريندا هئا. ڊاڪٽريءَ ۾ سندس ڏاڍو نالو هو، غريبن کي ته
مفت دوائون ڏيندو هو پر عام ماڻهن ۾ به بيحد مقبول هو.

حڪومت ٿائين ۾ سندس گهڻي دسترسي هئي، لوڪل بورڊ جو ميمبر پڻ هو. آفيسر ۾ سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. هڪ پيرو زميندار ڪم سان مون وٽ 57 ميل تي آيو. آءُ ۾ جڏهن ٽنڊي جان محمد ويندو هئس ته سندس ملاقات ضرور ڪندو هئس. سندس محبت ۾ ڏاڍو لطف ايندو هو. منهنجي شادي نومبر 1922ع ۾ ٿي، هڪ مهيني جي موڪل ورتي هير، جيئن موڪل پوري ڪري ٽنڊي جان محمد اسٽيشن تي پهتس، ته مسٽر چاچي مل سڪندار، مسٽر گهنشامداس ۽ منهنجا زيردست ۽ پيرو ڪيترا زميندار جن ۾ ديهه 194 جو چوڌري فضل الاهي ۽ سندس فرزند ۽ بيا دهلن ۽ شرنائين سان منهنجي استقبال ڪرڻ ۽ مبارڪون ڏيڻ لاءِ حاضر هئا. وڏي جلوس سان 57 ميل تي وٺي آيا، رستي لڳ ديهه 194 تي اُجو ڳوٺ هو، جتي مولوي صاحب جن جي خدمت ۾ آيس ۽ سندن حاضري ڀريم، جماعتي سڀ مبارڪون ڏيڻ لاءِ آيا، ڪن مٺايون ورهايون. پوءِ اجازت وٺي موريءَ تي آيس.

شادي ٿيڻ کان پوءِ ڪوشش ڪيم ته ڏکڙيءَ يا ٻئي شهر ۾ بدلي ٿئي، جتي فيمليءَ سان رهان. ان وقت مسٽر هربرام بدلي ٿي ويو هو. ’مسٽر ڪرسٽيج جي‘ آءِ. سي. ايس. اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر ڏکڙي سب ڊويزن جي چارج ۾ هو. شاديءَ جي موڪل موصوف صاحب ڏني هئي. پر مهربانين مائٽن کي موڪل ڏيڻ لاءِ استدعا ڪيم. بابا سائين ۽ امڙ خوشيءَ سان موڪل ڏني، پر بڍي صاحب، ادا حاجي محمد حسين جي والده صاحب مرڪو ڪاوڙجي پئي ته زال کي ٻاهر وٺي وڃڻ جي موڪل ڪانه ملندي. پيا به نوڪرين ۾ آهن. بهرحال موڪل ڪانه ملي، مون بدليءَ لاءِ وري ڪوشش ڪانه ڪئي. قدرت جي ڳالهه. الله پاڪ جي قدرت جو بڍي صاحب 1923ع اپريل مهيني ۾ وفات ڪئي. انا لله و انا اليه راجعون. ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ بابا جن جي مرضيءَ سان بدليءَ جي ڪوشش ڪيم. مسٽر ڪرسيتج جي تمام سخت آفيسر هو. پر واجبي ڳالهين ۾ بلڪل فراخدل هو، منهنجي ڪم سان بلڪل خوش هو. مون ڪيس عرض ڪيو ته مون کي مهرباني ڪري ڏکڙيءَ بدلي ڪيو ته آءُ فيمليءَ سان اچي رهان. مهرباني ڪري ايس. اي. اين. کي منهنجي ڏکڙيءَ جي بدلي ڪرڻ جو پروپوزل موڪليو. انجنيئر صاحب مسٽر لوئيز، جو ڪرسٽيج جي آفيسر جو دوست هو، تنهن يڪدم منهنجي بدلي ڏکڙيءَ ڪئي. آرڊر ۾ هو ته جون جا ڪم ختم ڪرڻ بعد بدليون عمل ۾ اچن.

پهرين هفتي جولاءِ ۾ 57 ميل جي چارج ڇڏي ڏکڙيءَ چارج وٺڻ بعد گهر جي رهڻ لاءِ جاءِ جي ڪوشش ڪيم، جاءِ ٻه تمام سٺي ۽ وڏي مسواڙ تي ملي ويئي، جنهن کي صفا ۽ مرمت ڪرائي سامان وغيره رکي، ٽن ڏينهن جي موڪل تي ڳوٺ ويس. موڪل پوري ڪري تياري ڪري گهر واريءَ ۽ همشيره صاحبه ۽ سندس ڪڪيءَ کي وٺي ڏکڙيءَ پهتس. جولاءِ 1922ع کان فيبروري 1924ع تائين ڏکڙيءَ ۾ رهيس. ڏکڙيءَ ۾ مير غلام حيدر وڏو

جاگيردار ۽ زميندار هو. سندس رهائش بہ ڍگهڙيءَ ۾ هئي، پاڻ باقاعدي پنج ئي وقت نماز جا مسجد ۾ باجماعت ادا ڪندو هو. سون ڪان بہ جيترو ٿي سگهندو هو، اوترو نماز جماعت سان ادا ڪندو هوس: خاص طرح سانجهي، سوسهائي ۽ فجر. جنهنڪري ميرصاحب سان صحبت ڪرڻ جو گهڻو موقعو ملندو هو. اوورسيئر مسٽر تاج محمد سکر جو ويٺل هو. اهو بہ پارن سان رهندو هو. مسٽر چوهڙمل سب ڊويزن ڪلارڪ ۽ مسٽر سيتلداس سگنلر بہ پارن سان رهندا هئا، جنهنڪري پار بہ هڪبئي وٽ ايندا ويندا هئا. انهن ڪري بہ اڪيلائي ڪانہ محسوس ٿيندي هئي. ڍگهڙي سب ڊويزن ۾ جن زميندارن سان منهنجو رستو هو، انهن ۾ مير غلام حيدر ڪان سواءِ وڏيرو خاڪوخان مهر ۽ سندس فرزند ديهہ 187 ميل جا بہ هئا.

ديهہ 170 جا چوڌري فتح محمد ۽ چوڌري محمد افضل ۽ ديهہ 181 جا حافظ علي محمد ۽ سندس پياءُ ڊاڪٽر نورمحمد ۽ رئيس حاجي جلال خان اڙلگ انهن زميندارن سان بہ چڱو رستو هو، جنهنڪري ڍگهڙيءَ ۾ رهڻ وارو وقت تمام سٺو ۽ آرام سان گذريو.

جنوري 1924ع ۾ 22 ميل جو اوورسيئر بيمار ٿي موڪل تي ويو، ان ڪري ڊسچارج وٺڻ لاءِ 22 ميل تي يا اوورسيئر ڍگهڙي يا سون ڪي موڪليو ويندو هو. مسٽر ڪرسٽيج جي صاحب، الجنيئر صاحب ڪي لکي موڪليو تہ 32 ميل جو اوورسيئر موڪل تي آهي، هفتي هفتي 22 ميل جي ڊسچارج لاءِ اوورسيئر ٿو وڃي يا ڍگهڙيءَ جو داروغو، جو بہ ڊسچارج وٺندڙ آهي. ان ڪري ڍگهڙيءَ جي داروغي کي 22 ميل بدلي ڪيو وڃي. ان موجب انجنيئر صاحب منهنجي بدلي 22 ميل ويسٽ برانچ تي ڪئي. آءٌ 22 ميل وڃڻ تي خوش هوس، ان ڪري جو اڳي ئي اتي رهي آيو هوس. صاحب سان بغير شڪايت ڪرڻ جي چارج ڇڏي ۽ پارن ڪي ڳوٺ ڇڏي، مارچ جي مهيني ۾ 22 ميل جي چارج ورتيم. اتي اچڻ تي حد جا زميندار ۽ پيا ماڻهو ۽ غريب پير وارا سون ڪي ملڻ آيا ۽ پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيائون. پيرصاحب ميرمحمد سائين کي جڏهن خبر پئي تہ آءٌ 22 ميل تي آيو آهيان تہ مهرباني ڪري يڪدم ملڻ آيو ۽ شام جو سون ڪي پاڻ سان ولي پنهنجي ڳوٺ آيو. 22 ميل تان وري آءٌ ساڳيءَ ريت فجر جي نماز وڃي حافظ صاحب جي مزار تي پڙهندو هوس ۽ قرآن پاڪ جو دور بہ اتي ڪري ايندو هوس. الله جي فضل سان آءٌ روز جي نماز جو بلڪل پابند هوس. فائينل جي تياريءَ وقت حاجي شفيع محمد جي صحبت ۾ 1910ع ڪان تهجد بہ بلاناغي پڙهندو هوس. 22 ميل موريءَ تي ان وقت ڪائين هڪ ڪوارٽر هو. جنهن ۾ داروغو رهندو هو. هڪ تنديل هڪ خلاصي ۽ ٽن مقدمن جو هيڊڪوارٽر 22 ميل هو، جن لاءِ ڪابہ پڪي جاءِ نہ هئي، ڪڪائن جهوپڙين يا چونرن ۾ رهندا هئا. الجنيئر صاحب هڪ پيري ويسٽ برانچ جي انسپيڪشن ڪندي 22 ميل تي آيو. ڪيس عرض ڪيم تہ هڪ ڪوارٽر آهي، جنهن ۾ آءٌ رهان ٿو. پنجن سب آرڊيننٽن جو هيڊڪوارٽر آهي، جن جي رهڻ لاءِ ڪابہ جاءِ نہ آهي،

وٺني اوورسيئر صاحب منزل ڪري ويو. ان تي انجنيئر صاحب حڪم فرمايو ته پنج ڇهه ڪوارٽر لاڳيتا ٺهرايا وڃن ۽ هڪ سيڪنڊ ڪلاس بنگلو به اوورسيئر يا ٻئي آفيسر جي منزل جي لاءِ رکيو وڃي. سب ڊويزن جي چارج مسٽر منگهارام اسسٽنٽ انجنيئر کي هئي، جو اسان جي ڳوٺ ڪاهيءَ ۾ رهندو هو. ڏاڍو خوبين جو مالڪ، قابل انجنيئر ۽ هر فن مولا هو. ٿن مهينن اندر سوريءَ وٽ سرن جو ڪورو پچرائڻ بعد ڪم شروع ٿيو ۽ ترت ڪم ڪيو ويو. سوريءَ تي اهي ڪوارٽر منهنجي 1924ع جي اتي رهڻ تي ٺهيا. 22 ميل ويسٽ برانچ منهنجي لاءِ چڱو پنهنجو گهر هو. آس پاس جا زميندار، غريب هاري، ڳوناڻا سون کي ملڻ، دعوتون ڏيڻ ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. لاڙ ڪان گلڻ فقير جي ڳوٺ سان مولوي حبيب الله صاحب ٽيپو آيل هو. گلڻ فقير جي دعوت تي سنڌس ڳوٺ ويس. اتي مولوي صاحب سان ملاقات ٿي، مولوي صاحب پورو موحد، بدعتن جو ويري، قبر پرستن جو دشمن، شيرين زبان هو. سندس صحبت مون تي اهڙو اثر ڪيو. جو ڪانئس وڃڻ واري ملاقات بعد وعدو ورتم ته مهرباني ڪري منهنجي غريب خاني تي پيا اچجو. ان موجب هڪ ڏينهن وهٽ موڪلي گهرايو مانس، پوءِ هڪ ٻه ٻئي ڏينهن وري به گهرائيندو رهندو هئو مانس. شام جو ايندو هو ته رات جو نه ڇڏيندو هو مانس، اهڙيءَ ريت جيڪو وقت اتي رهيس. مولوي صاحب جي صحبت ۾ گهڻو وقت صرف ڪندو هوس. سندس صحبت مان ڏاڍو سرور ۽ خوشي حاصل ٿيندي هئي. پورو پورو عامل باعمل هو، ڪي ماڻهو چوندا هئا ته اهو مولوي وهابي آهي.

پير علي محمد راشدي

محمد اسماعيل زونر

سون سان ته مولا سائين هميشه ٻاجهارو رهيو آهي. ساري ڄمار ڪنهن به ٻي جي ڪوشش، ٻي محنت، ٻي لياقت، ليڪ مان لعل لڀندو رهيو آهيان. انهن ڏينهن ۾ عام چوڻي هوندي هئي ته ”ميان جيئن ٻوهه تيئن سڀ شئي ڪهڻ آهي“، پر سون کي ته انهن ڏينهن ۾ به ڪهڙين ڪهڙين نه ڪهان، نه ڪمان، پاڻهرتو ماڻهن جا ساٿ ميسر ٿيندا رهيا.

مثلاً:

اڄ کان پنجيتاليهه سال اڳ آءٌ هڪ ڏينهن صبح ويلي کهاڙي واهه جي پڪ واري چونڪ وٽان لنگهي رهيو هوس، هڪ ڳوٺاڻو سهالدو سامهون اچي ويو. قد وچولو، پٽ هاڪو، شهپر ايترقدر وڏا جو ڪيس غيرمعمولي ماڻهو سمجهي آءٌ خود بخود ڏانهنس ڇڪجي ويس. هٿ ملاياسين، خوش خيرعافيت اوئين ڪئيسين جيئن ورهين جا واقف هئاسين. خوش خيرعافيت کان پوءِ ٿي هڪٻئي جا نالا ۽ نشان پتا پڇياسين. سندس نالو محمد اسماعيل ۽ ذات زونر هئس. دادو اسٽيشن جي ڀرَ ۾ زونرن جي ڳوٺ جو رهندڙ هو. ڳوٺ جي وڏيري بلاول خان جو پٽ هو. معمولي سنڌي ليکڻ پڙهڻ ڄاڻندو هو. ڪيرت پوک ۽ معمولي ڪاتيداري هئس.

آءٌ سائنس ساڻ پوءِ آفيس ڏانهن روانو ٿيس. هي به پنهنجي پنهنجي سون سان گڏ اوڏانهن هلندو رهيو. جيترو وقت آءٌ آفيس ۾ رهيس هيءُ به ويٺو رهيو. ساڳيءَ طرح واپسيءَ ۾ به سنگت ڪيو آياسين. بس ان ملاقات کان پوءِ مرلدي گهڙيءَ تائين محمد اسماعيل گهرٻار وساري سون سان گڏ رهيو. هر مصيبت ۾ منهنجو ساٿي، هر ڪم ۾ منهنجو پاڻهن ٻيلي، خطري جي گهڙي آئي ته سير ترِيءَ تي. نه غرض نه مطلب، نه پگهار، نه ڏيڻ وٺڻ، محض محبت، جنهن ۾ ويهن سالن گذري وڃڻ پوءِ به ماٺائي ڪانه آئي. جيڪڏهن ڪو فڪر رهيس ته اهو ته سون ساڻ گڏ رهي، هر وقت سامهون هجي، دم ڌار نه ٿئي. حقيقت هيءَ هئي ته:

محبت وڏو هوس ماسري، اهو ته ڪير ڪشالا ڪري؟

سون جهڙي زود رنج ۽ زبان جي تکي انسان سان ويهه سال گڏ رهڻ ۽ آخري دم تائين پال پاسي نه ٿيڻ واقعي وڏو ڪشالو هو. اهو ڪشالو ڪيڏو ڪنهن معمولي ماڻهوءَ لاءِ

محال جا ناممڪن هو، پر محمد اسماعيل معمولي انسان نه هو. هو اهو ڪشٽ ڪٽي وڃي پار پيو ۽ ڪڏهن پيڙ نه ظاهر ڪيائين.

جيڏانهن آءٌ ويندو هوس، مون سان ساڻ هوندو هو. سفر هجي يا حضر، حضر ۾ ته لازمي طرح. هڪ اهڙو زمانو هو جنهن ۾ منهنجي جان خطري ۾ هوندي هئي. اهو زمانو پندرهن سال هليو. محمد اسماعيل منهنجو چوڪيدار هوندو هو. چوويهه ئي ڪلاڪ آءٌ سمهي رهندو هوس ته هي بندوق ڀريو در جي ٻاهران ويٺو هوندو هو. گاڏيءَ يا موٽر ۾ ويهندو هوس ته به پر ۾ ڀريل بندوق آڏي ڪيو هيڏي هوڏي نهاريندو هلندو هو. هڪ دفعي هٿياربند مقابلي جو امڪان پيدا ٿي پيو. ٻئي طرف کان گولين وسڻ شروع ٿيون. پوليس پارٽيءَ وارا، جيڪي محمد اسماعيل سان گڏ ويل هئا، سي سڀ ناهٽ ۾ ليٽي پيا. محمد اسماعيل ناهٽ جي پڪ کان مٿي مٿو ڪيو جوابي فائرنگ ڪندو رهيو. سندس هٿ، ٻارهن بور جي ڇرن جي بندوق تي هريل هو. ان ڏينهن فاصلي سبب رائفلن جو معاملو هو. رائفل جو تجربو ڪونه هوس. ڪوشش گهڻي ڪيائين پر سندس ڏڪ ڪنهن کي ڪونه لڳو. مقابلي ختم ٿيڻ کان پوءِ پيءَ ڏرڪي گاريون ڪڍندو رهيو ۽ چوندو رهيو ”هٿ سڌو ڪونه هون نه ته اڄ شهيدان ڪربلا جي ميڙن ۾ حورن جي هنج ۾ ويٺا هجون ها.“

حورن جي هنج ۾ هيئنر ضرور هوندو، پر آن ڏينهن ڪيس آن سفر تي سڌارڻ جو موقعو ڪونه مليس.

شڪار جو ڏاڍو خفتي هو ۽ شينهن جي سڱهن ۾ به وبندي اصل ڪونه ڊڄندو هو. مون سان گڏ وڏي شڪار جي گولا ۾ تقريباً هر سال هندستان هلندو هو. ڪڏهن يو. پي، ڪڏهن سي. پي، ڪڏهن بهار ڪڏهن ميسور. شينهن سان مقابلي ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوس. هڪ دفعي اسان ٻئي هاٿين تي سوار ٿي يو. پي. جي جهنگن ۾، وڏي گاهه جي هڪ دڙيءَ سان لنگهي رهيا هئاسون. شينهن آن گاهه ۾ ليڪل هو. محمد اسماعيل کي هدايت ڪيل هئي ته ٻارهين بور جي ڇرن جي بندوق شينهن تي نه هلائي. هاٿي، گاهه چيريندا اڳتي وڌندا رهيا. اوچتو محمد اسماعيل جي نظر شينهن تي ٻنجي وئي. نه ڪيائين هر نه ترِ، ڇرن جي بندوق شينهن تي وهائي ڪيائين. گاهه وڏو هو، اسان شينهن ڏسي نه ٿي سگهياسين. بندوق چلڻ کان پوءِ شينهن سامهون گاهه جي جهڳٽي ۾ گهڙي ويو ۽ محمد اسماعيل هاٿيءَ جي انڌيءَ تي آيو بيهي نعرا هڻڻ لڳو ”قادر قلندر مست! مست! قادر قلندر مست“. ”ڪاڏي ٿو ڀڳو وڃين گاهه ۾.“ گاريون ڏيندي للڪاريندو رهيس ته ”ڊڄ آهين ته قلندر جي پالڊيڙي جو مقابلو ڪر.“ هاٿيءَ جي مهاوت کي تجربو هو، تنهن پنهنجو هاٿي ڪري پوئتي هٽايو ۽ ٻاسي وارڻ هاٿين کي اشارو ڏنائين ته ”اڏو شينهن اٿو“. محمد اسماعيل ڪاوڙ منجهان مهاوت جي پڳ لاهي ورتي ۽ کيس گاريون ڏيندو رهيو ته هاٿي پوئتي ڇو ٿو موٽائي. سندس هڪ هٿ ۾ بندوق ۽ ٻئي ۾ مهاوت جو پٽڪو. هاٿيءَ جي پٺيءَ تان لڙ بغاغو سوائيندي جهنگ مٿي تي کڻي ڇڏائين.

اسان جا باقي ٻه هاٿي (جنهن مان هڪ تي آءٌ سوار هوس ۽ ٻئي تي منهنجو ميزبان) محمداسماعيل واري هاٿيءَ جنهن جهنگ جي ٻوٽي ۾ شينهن وڏي وجهي ڇڏيو هو، تنهن جي وچ ۾ ڪاهي پيا. منٽن جو معاملو هو، شينهن هاٿي ويجها ايندا ڏسي رنڀ ڪئي ۽ ٽپ ڏئي محمداسماعيل واري هاٿيءَ تي حملي ڪرڻ لاءِ سڌو اوڏانهن جو رخ ڪيو. پهرين شينهن جي رنڀ ايتريقدر خوفناڪ ٿئي ٿي جو ائين سمجهجي ٿو تہ زمين ۽ آسمان لرزش ۾ اچي ويا. جهنگ جا ٻيا جانور خواه پکي پرنپ جيت بہ هوادا شينهن جي رڙ ٻڌي دهلجي دالهون ڪري هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ ۽ لڪڻ لڳندا آهن ۽ اها رڙ ميلن تائين ٻڌڻ ۾ ايندي آهي(1). شينهن ڪاهه مان نڪري اڃا ٻہ ٽپ مس ڏنا هئا تہ ان وچ ۾ اسان جي ساٿي شڪارين منجهان ڪنهن جي گولي ڇٽي جيڪا وڃي شينهن جي ڳچيءَ ۾ لڳي ۽ ڪنڌ ٽوڙي وڌائينس. شينهن الهن ٿي پيرن تي ڪري پيو(۲)، پر محمداسماعيل جو ٻغاغو ان وچ ۾ بہ جاري رهيو. مون چيس: ”هڪ ٻند ڪرا اڄ پاڻ ڪي بہ مارايو هئي ۽ اسان ڪي بہ. هي ڪو موقعو هو قلندر جي دنبهن هڻڻ جو.“

ورائي ڏنائين: ”يار، ٻڌسڪز (مغز) آهين. شينهن ڪي قلندر ماريو يا تو ماريو؟“

ان ڏينهن ڪان پوءِ جڏهن بہ شڪار تي ويندا هئاسين تہ مان محمد اسماعيل ڪي پاڻ سان گڏ هاٿيءَ تي ويهاريندو هوس ۽ ڪيس چئي ڇڏيو هوم تہ جيڪڏهن وري ڪا مستي ڪيائين تہ سندس مڇ ڏي خير ڪونہ رهندو (يعني مان مڇ پٽي وٺندومانس). مڇن جي دفاع جو مرحوم کي گهڻو خيال هوندو هو ۽ اهوئي دڙڪو سندس حالت ۾ ڪارگر ٿيندو هو.

اهو تہ هو پهرئين شينهن جو واقعو، هاڻي چيتي شينهن جو قصو ٻڌو. شڪار جي خاطر اسان جهنگ ۾ جنهن ڳوٺ ۾ رهندا هئاسين، آت رات وڪڙي ۾ چيتا شينهن لنگهي ايندا هئا. چيتو شينهن ڪتن کي مارڻ ۽ ڪتن جي گوشت کائڻ جو ڏاڍو شوقين ٿئي ٿو. ڪتن جي ڳولها ۾ اڪثر رات جو ڳوٺن جي گهٽين ۽ گهرن ۾ رُلندو، ٺوسيندو رهي ٿو. محمداسماعيل مرحوم کي نمائي ٻوتيءَ ٻيڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو، تنهنڪري رات جو ٻہ-ٽي ڀيرا ڪيس (مڪتبن جي اصطلاح موجب) ”هڪ“ جي خيال سان آٿي ٻاهر وڃڻو پوندو هو. عرض ڪيل هوس تہ هميشه ٽارچ ۽ بندوق پاڻ سان ڪڻي ٻاهر نڪري، پر هڪ رات جو ٽارچ تہ ڪڻي ويو پر بندوق ڇڏي ويو. مشڪل سان ”هڪ“ جي خيال پوري ڪرڻ لاءِ ويٺو هو تہ صحن جي هڪ ڪنڊ مان ڪيس سُرڪات ٻڌڻ ۾ آيو. ويٺي ويٺي ٽارچ هنيائين تہ چيتي شينهن جون ٽمڪندڙ اکيون نظر آيس. شينهن ٽپو ڏيئي ديوار تي چڙهي موٽي ڏانهس پٺي واجهايو. محمداسماعيل کي اڳٺ

---

(1) آها رات منهنجي اک ڪانہ لڳي. اڃا سمهان تہ ائين پيو سمجهان تہ شينهن مون تي حملو ڪري رهيو آهي. سندس رڙ ساري رات منهنجن ڪنن ۾ گونجندي ۽ ڪجندي رهي.
(2) شينهن جي حالت ۾ ڪنڌ جي گولي ٿي فوراً ڪارائتي ٿئي ٿي.

ٻڌل جو ٺاٺر ڪونہ مليو. بندوق ڪڻي لاهہ پڇندو اندر آيو. سڀني پيرن ۾ لٽڪندي رهيس. تڪڙ ۾ بندوق ڪڻي ٻاهر پڳو، پڇندي منهنجي پير ڪي اوڏو ڏهندو ويو. آءٌ سمجهي ويس تہ چيٺي جو معاملو هولندو، تنهنڪري رائفل ڪڻي سندس ڪيڏ لڳس. ان وچ ۾ شينهن تہ پڇي ويو. محمد اسماعيل چيو "آءٌ شينهن جي ڳولا ۾ ويندس، تون هيءُ بندوق جهل تہ مان سڀني مٿي ڪري اڳڀ پڌي وٺان." ان وقت تہ مون زوريءَ کهلي آٿي سمهاريس، ٻر سڄي رات لنڊ ڪال ڪيائين. هر ڪلاڪ ڪان پوءِ ٽارچ ۽ بندوق ڪڻي ٻاهر نڪري شينهن لاءِ چئني طرف واجهائيندو ٿي رهيو.

مون مٿي لکيو آهي تہ مرحوم جي امانيءَ ٻوٽيءَ سان ڏاڍي دلچسپي هئي. آءٌ ڪيس منع ڪري ڪونہ سگهندو هوس، ڇو تہ امانيءَ ٻوٽي لہ ملندي هئس تہ چرس جا سوٽا هٿي پنهنجن ڦڙن ڪي ڦٽيندو هو. ٻو-ٻي ۾ ڀنگ عام ٿئي ٿي، جيئن سنڌ ۾ جهنگلي گاهہ. اُت جا ماڻهو ڀنگ ڪولہ پيئندا هئا. محمد اسماعيل مرحوم ڀنگ جا جهنگ ڏسي مُرڪندو ٿي رهيو. مون کي پڙ ٿيو تہ سپادا ٻو-ٻيءَ مان موٽندي هيءُ صاحب ڀنگ جي پري ٻڌي ڪراچي لہ هلي، جو تہ سنڌ ۾ ڀنگ تي بندش هئي ۽ ڀنگ رکڻ اڪاريءَ جو ڏوهہ هو. مان ڪيس تنبيهہ ڪندو رهس تہ ڀنگ ڳوٺ ڪڻي لاهي هلئي. هو "ها-ها" چولدو رهيو. ٻر جڏهن ڪراچيءَ پهتاسين تہ ڀنگ جي کهنبڊين جي پري ڪيڏي آٿي منهنجي اڳيان رکيائين. مون پڇيس تہ "هيءَ لڏوري ڪيئن آندئي؟" چيائين تہ "تو تہ پنهنجي ٻچڙائي ڪئي، ٻر قلندر اسان جو پردو رکي ورتو." "سو وري ڪيئن؟" مون سوال ڪيس. جواب ڏنائين: "ٻند رهن دوالليون بندوقون ٻاڻ سان ساڻ هيون. ڀنگ جون کهنبڙيون ڪيڏي بندوقن جي نالين ڪي ساڻن پري چڙبوسين. ڪير بندوقان کولي نالين ۾ نظر ڪري ها؟ هاڻي ڇهن مهينن جو راشن سولا هڪ ئي وقت ڏياري ڇڏيو. پيا پيئنداسين ۽ جيئنداسين ـ قادر قلندر مست..."

سندس لطيفا بيشمار آهن. ڪهڙا ٻڌائي، ڪهڙا ٻڌايان؟

هڪ ڀيرو جواهر لال نهرو اليڪشن جي سلسليٰ ۾ ڪراچي آيو. کيس سنڌ ۾ گشت ڪرڻو هو. ٻر خبر پئي هئي تہ مسلمان ڪانگريس جي خلاف آهن ۽ وڌو امڪان آهي تہ ڪنهن لہ ڪنهن جاءِ تي مٿس خولي حملو ٿي پوي. اسان جا ڪانگريسين سان سخت اختلاف هئا. آءٌ ٻاڻ مسلم ليگ جو جنرل سيڪريٽري هوس. ان هولدي بہ جواهرلال طرفان هڪ مقامي هندو ليڊر مون وٽ لنگهي آيو ۽ اچي چيائين تہ "توهان مسلمانن ۾ ايتري فراخدلي آهي تہ اوهان سنڌ اندر جواهرلال جي سلامتيءَ جو ذمو کڻو، آخر هو سنڌ جو مهمان آهي." مون اختلافن جي باوجود اهو ذمو کنيو ۽ محمد اسماعيل کي بندوق ڏئي تيار ڪيم تہ هو جواهرلال سان گڏ موٽر ۾ ويهي ۽ جيڪڏهن جواهرلال تي حملو ٿئي تہ ان جي حفاظت ڪري. محمد اسماعيل بندوق ڪڻي ڪراچيءَ ڪان ڪشمور تائين جوهرلال سان گڏ سفر ڪيو ۽ رستي ۾ کيس ٽوٽڪا ٻڌائي کلائيندو رهيو. ڏينهن جو سالم موٽر ۾ هلندو هو ۽ رات جو سندس سمهڻ

واري ڪمري جي در جي ٻاهران ويهي پهرو ڏيندو هو. ڪنڊڪوٽ يا ڪشمور ۾ جواهرلال کي لوڻن جي ڳوٿري ڏنائون. جواهرلال آها ڳوٿري تحفي طور محمد اسماعيل کي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. محمد اسماعيل ڳوٿري وٺڻ کان صفا انڪار ڪيو. چيو: "هم ڳوٿري ڪے واسطے جان جوکم ۾ نهين ڈالتا. هم کو سائين راشدي کا حڪم هے." جواهرلال ڏاڍو متاثر ٿيو. سنڌ مان سنڌ جو سفر سلامتيءَ سان ختم ٿيو.

1949-50ع ۾ جڏهن پاڻ هندستان جو وزير اعظم هو، تڏهن اُتي اخبار نويسن جو وفد وٺي دهلي ويس. پاڻ اسان جي اعزاز ۾ ڊنر ڏنائين. اتي سنڌ پير ۾ وهنل هوس. مون سان محمد اسماعيل جون ڳالهيون ڪندو رهيو ۽ چوندو رهيو "بڙا بهت بهادر هے، جسم کا ڪمزور مگر دل کا مضبوط." موڪلائيندي به محمد اسماعيل لاءِ سلام ڏنائين.

خانبهادر محمد ايوب خان کهڙي تي الله بخش مرحوم جي خون جو ڪوڙو مقدمو ٺهيو. سياسي دشمنيءَ سببان، هو آخر بي ڏوهي ثابت ٿيو. پر هڪ وقت اهڙو به اچي ويو جو خانبهادر جي خلاف متل ٻاهر ڏسي ڪانٺس هرڪو پاسو ڪرڻ لڳو. خانبهادر جي طرفان هڪ قسم نامو پيش ڪرڻو هو، پر قسم نامي ڏيڻ کان ٻيا ته خير سنڌ ذاتي اوڪر به لاڙي واري ويهي رهيا هئا. مون کي چيائون، "هاڻي ته هرڪو ڇڏي ويو. هڪ معمولي قسم نامي ڏيڻ لاءِ به ماڻهو نه ٿو ملي!" مون چيومانس: "اوهان قسم نامو لکرايو، ماڻهو اُتي ٿو پيش ڪريان. سياسي دشمنيءَ جي حقيقت هوڻ ۽ سچي آهي. فقط دل کپرجي. اوهان جي دوستي وڏن ماڻهن سان رهي، جيڪي پنهنجن غرض جا غلام ٿين ٿا. ڪنهن غريب سان ياراڻي رکو ها ته هو هوڙي ويل ڪالر وجائي ها." مون فورا گهر پهچي محمد اسماعيل سان ڳالهه ڪئي، جيڪو چئلينج جهڙي ڳالهه ٻڌي هڪدم شهپرن تي هٿ هڻي تيار ٿي بيٺو. فقط تيل گهربائين ته هو مڇن کي لائي ڪين ڇمڪائي، جيئن انگريز مئجسٽريٽ تي به رعب پئجي وڃي.

خانبهادر کهڙو قسم نامو لکرائي، فريٽر هال وٽ پهتو ته اُتي ۽ محمد اسماعيل اڳ ۾ موجود هئاسين. ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي ڪورٽ پير ۾ هئي. ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ هڪ انگريز مسٽر بڊ هو، جنهن جي سخت گيريءَ جون ڳالهيون مشهور هيون.

محمد اسماعيل سنڌ جي اڳيان وڏيءَ خنڪيءَ سان بيان ڏنو. بيان ۾ ڪنهن نامور وزير جي دشمنيءَ جو به ذڪر هو. مئجسٽريٽ پڇيس: "توهان الهيءَ وزير کي سڃاڻين؟" "هائو - مان ٻئس کي به سڃاڻندو هوس. فلاڻي شهر ۾ درزڪو ڪم ڪندو هو. پوءِ پريان وائيو هو ۽ پوءِ مسلمان ٿيو هو." مئجسٽريٽ کلي ڪئي بيان جي تصديق ڪئي.

1943ع ۾ محمد اسماعيل چوڻ لڳو ته: "پيرا اسان جي حياتي هاڻي ٿوري آهي. مون کان پوءِ دادوءَ سان تنهنجو واهپو ڪونه رهندو. اها ڳالهه مون کي ناپسند آهي. توهان دادوءَ ۾ زمين جو ٽڪر وٺ."

سندس دل رکڻ لاءِ سون زمين جو ٽڪرو خريد ڪيو ۽ ان زمين سبب ٽي اڄ تائين داد وءِ سان پيو لڙڪان.

1950ع جي وچ ڌاري ٻاڻ وفات ڪيائين. ٽي انهن ڏينهن ۾ لنڊن ويل هوس. منهنجي ٽپال بالبڊ اسٽريٽ ۾ ايندي هئي. سندس قضيه جي اطلاع جو خط پڙهي منهنجون وايون وڃي بند ٿي ويون. موٽندي ڪهر جي خبر ڪانه رهي. لنڊن جي رستي تي ساري رات پنڌ ڪندي وڃي شيپرڊبش لڳس. هوش حواس گم هئا. پوليس واري سون کي وائڙو ڏسي پڇيو: ”ڪيڏانهن پيو وڃين؟“ سون جاءِ جو پتو ٻڌايس. چيائين: ”آها ته پنڌ رهن ميل پوئتي ڇڏي آيو آهين.“ سون کي هٿ ڪان وٺي ٽيڪسي ۾ ويهاريائين ۽ ٽيڪسي واري کي منهنجي جاءِ جو پتو اشان ڏنائين. ڪهر پهچڻ بعد ڏنو ويو ته سخت بخار چڙهيل هو، جنهن پندرهن ڏينهن نه ڇڏيو. شاهي محل جي ڊاڪٽر کي اٺ پائونڊ ڏئي مشوري لاءِ سڏايو ويو، جنهن راءِ ڏني ته ڪنهن صدمي (Shock) سبب منهنجي اعصابن کي نقصان پهتو آهي. سون کي لنڊن کان ٻاهر برائٽن ۾ وڃي ڪجهه ڏينهن رهڻ گهرجي ۽ غم غلط ڪرڻ لاءِ هلڪو شراب (Red Wine) واپرائڻ گهرجي. برائٽن ته ويس، پر ريڊ وائن پيئڻ جي همت ڪانه ٿير. تشنه ڪامي جي حالت ۾ ٻهينو ڪڄ رهي موٽيس.

منهنجي ڪراچيءِ واري گهر جي صحن ۾ محمد اسماعيل مرحوم پنهنجي ويهڻ لاءِ سيمنٽ جي هڪ بينچ ٺهرائي ڇڏي هئي، جت ويهي سون ڏانهن لهاريندو رهندو هو. اها بينچ اڄ تائين سلامت آهي، محمد اسماعيل ڪونه آهي.

سامونڊي سنپوڙا منهنجا ويراڳي ويا،
لڪا ٻاهر بندر تي، لکي ڏسجن ڏيا،
جالي جنهن جهاز ۾، سي پيڙا ٿيي پيا.

[ڇپائي هيٺ ”آهي ڏينهن آهي شينهن“ (ڀاڱو 2) مان کنيل.]

ممتاز مرزا راشدي

من موهين جي سنڌ

مون کي معزز حاضرين اڳيان سنڌ تي ڳالهائڻ جو موقعو ڏيئي جيڪا عزت بخشي وئي آهي، اها مون کي نه رڳو الهيءَ ڪري ڏاڍي ڳوري ٿي لڳي جو منهنجي تياري ڪيل ناهي ۽ هتي ڪڏ تيل حاضرين جي واقفيت ۾ واڌارو نه ڪرڻ جو احساس اٿم، پر الهيءَ ڪري ته هيءُ مضمون لکڻ لاءِ چيئرمين مون کي رڳا ست ڏينهن ڏنا هئا ۽ هن ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ محترم مظهر يوسف جو دعوت نامو مون کي ڇهين اپريل تي مليو.

ائين ناهي ته مان ڪو سمجهان ٿي ته ستن ڏينهن بدران سترهن ڏينهن ملن ها ته شاهڪار مضمون لکڻ ۾ مدد ملي ها، جو مون کي پنهنجي علميت جو ايمان ناهي ۽ فقط وقت اهو ڪجهه لئو ڏيئي سگهي، جيڪو پيدائشي طور تي ناپيد آهي. تڏهن به جيڪڏهن مون کي وقت ملي ها ته پنهنجي دل پرپل ڪيڻ مان ڪي ڪتاب چنڊي ڪيدان ها ۽ پنهنجي سوچ فڪر جي حمايت ۾ انهن جا ورق ورايان ها، جيڪي هن مضمون کي مالا مال ڪرڻ ۾ مون کي حوالا ڏيڻ ۾ مدد ڪن ها. اهو مضمون نڪرالڪيز لڳي ها، ۽ مون کي احساس ڏهاري ها ته مان سنڌ سان، هن سوسائٽيءَ جي چيئرمن ۽ جنرل سيڪريٽريءَ سان انصاف ڪري رهي آهيان، جن مون تي ڀروسو ڪري هن مجلس ۾ شموليت جو شرف بخشيو آهي.

بهرحال، مون کي هن دور جي عالمن ۽ فاضلن کي مداخلت لاءِ عرض ڪرڻ ۾ هٻڪ لڳي ٿي. هڪ سنڌيءَ جي بنيادي ۽ امتيازي خصوصيت سهپ آهي ۽ گهٽ ۾ گهٽ الهيءَ حالت ۾ مون کي پڪ آهي ته مون کي پنهنجي تيار ڪيل سٽاڦري ۽ غيرعلمي مضمونڙي لاءِ معاف ڪري برداشت ڪيو ويندو.

اڄ مان اوهان کي سنڌ ۽ سنڌين بابت جيڪا مون کي ٿورڙي ڄاڻ آهي، ٻڌائيندس. مان سيڪريٽري جنرل جي تيار ڪيل موضوعن جي فهرست کان موثر طور تي ڊڄڻ کان انڪار ڪريان ٿي جو مون سنڌ جي جلوبهار بيابانن ۽ ٻيلن، ترائيل ٽڪرين، ميدانن ۽ ٽپنڊڙ سج کان ڊڄڻ کان انڪار ڪيو هو. مان پنهنجي قلم سان ڪن ٿورڙن مذڪور موضوعن تي آهستگيءَ سان اڳيرو ٿيندس.

مونکي ڪنهن پوسٽنس (Postans) يا ڪنهن ايسٽوِڪ (Eastwick) جونڪ اکيون ۽ ڪن آهن، ڪنهن ائٽڪن (Aitken)، ڪنهن برٽن (Burton) يا برنس (Burns) جي دلچسپي ۽ خارجيت جي قوت آهي ۽ ڪنهن لئمبرڪ (Lambrick) يا ڪنهن سورلي (Sorley) جي شفقت ۽ دلچسپي آهي، جيتوڻيڪ مون ۾ انهن جهڙي علميت ناهي.

بينگال جي هڪ 'ممتاز' سنڌ ۾ انهن جٺو آهي ۽ سنڌين ۾ سنڌن سڀني طريقن ۽ انهن جٺن رهي. انهيءَ ڪان سواءِ ڪيس انهن سڀني متشرقين ۽ محققين ڪان وڌيڪ بن سنڌين جي ماءُ بنجڻ جو شرف حاصل ٿيو. توهان ڏسندؤ ته مون هڪ سنڌيءَ جي زال هئڻ جي شرف جو اِ ٻڌايو آهي. اهو ڪو شرف حاصل ٿيڻ اٿو ڏسجي ڇو جو سڀني قسمن جون عورتون سنڌين جون زالون ٿين پيون (منهنجو مطلب جارحانه ٿيڻ ناهي، اپياس ڪان پوءِ پوسٽنس (Postans) جي رواج ڪان پوءِ، مون جيڪي جيو آهي، اها حقيقت آهي.) منهنجي پارن مون کي اهو احساس ڏياريو آهي ته ڪين سنڌ لاءِ چڪ ڀرين ٿئي ٿي ۽ اهڙي طرح ڪنهن اختياري تحت اهي مونکي سنڌ تي ۽ سنڌ بابت ڳالهائڻ جو حق ڏين ٿا، جنهن لاءِ مان سنڌن قدر ڪريان ٿي. مونکي موضوع ڪان هٽڻ لاءِ افسوس آهي پر سنڌن پاڪستان جي هن خطي مان بيخوديءَ جو مثال ڏيڻ چاهينديس. سن 1971ع ۾، اٽليءَ ۾، مان ۽ منهنجا ٻار سوئر ۾ سمنڊ جي ڪناري پرسان اوستا (Ostia) ڪان نيتونو (Nettuno) ڏانهن اڪثر پنهنجي دوست پرنس اسٽيفانو بورگهيز (Prince Stefano Borghese) سان ملڻ لاءِ سنڌس سورهين صديءَ دوران جڙيل دلڪش رهائشگاهه تي ويندا هئاسين. هر ڀيري منهنجو پٽ مون ڪان روڊ پرسان بيٺل ڪجين جي وڻن لاءِ پڇندو هو ته منجهن سنڌ جي ڪجين جٺن ڪجيون لڳل ڇو ناهن. هو بنا ناغي بلڪل ائين ورجائيندو هو جيئن طوطو ڪندو آهي. پوءِ مون کي لڳو ته انهيءَ سموري سولهن جي عجيب دنيا ۾ هو سنڌ جي ڪجين کي وساري نه سگهيو هو. هو اهڙي ئي قسم جي ڳالهه ڪندو آهي، پوءِ پل ڪٿي اسان ڪهڙي به ملڪ ۾ هجون، يا پنهنجي ملڪ جي ڪهڙي به خطي ۾ هجون. جيڪڏهن هو پشاور ۾ سڌو پوئو ڏسي ٿو ته ڪيس سنڌ جي اڪيءَ جبلن جو خيال اچي ٿو، اٽڪ تي سنڌوءَ جو نظارو ڪيس سنڌوءَ جي انهيءَ نظاري جي ياد ڏياري ٿو جيڪو اسان سيوهڻ پرسان لڪرين تان ڏسندا آهيون. 'ڪرڙ' جا بوٽا پنجاب ۽ سرحد ۾ ڪٽل ڪوند جهلين پر سنڌ ۾ منجهن گل ڪڙندا آهن.

جيڪڏهن اهي حقيقتون ڪنهن به قسم جي ڪسوٽي آهن ته مون کي اميد آهي ته اهي قبول ڪيون وينديون. مون وٽ فقط اهي ئي تجربا آهن جي مون سنڌ ۾ سنڌين بابت حاصل ڪيا آهن جن مان مواد حاصل ڪري سنڌ بابت ڳالهائيندس. بدقسمتيءَ سان اهو منهنجو آواز نه هوندو جيڪو منهنجي سوچ کي جهولڪاري ٿو. ڪنهن به لکڻيءَ جو دارومدار احساس تي آهي ۽ جڏهن اها انهيءَ ئي احساس سان پڙهبي تڏهن ئي اٿين سمجهه ۾ ايندي جيئن مان چاهينديس.

موضوعن جي فهرست ۾ ستون نمبر موضوع آهي: ”سنڌي ثقافت ۾ ڪهڙي خوبي ۽ خوبصورتي آهي؟“

سڀ کان پهريائين اسان کي سمجهڻو پوندو ته ثقافت آهي ڇا؟

ان لاءِ مون ٽي. ايس. ايليٽ (T. S. Eliot) جي سمجهاڻي تمام موزون لڳي ٿي. هو چوي ٿو: ”مجموعي طور تي سماج جي تخليق کي ثقافت چئجي ٿو؛ اهي رخ ڪان، اهو ڪجهه جيڪي سماج جوڙي“. تنهنڪري جڏهن لفظ ’ثقافت‘ انسان جي ذهني ۽ روحاني اوسر لاءِ استعمال ڪجي ٿو ته انهيءَ لفظ جو لاڳاپو فرد، گروهه يا طبقي ۽ اهڙي طرح سڄي سماج سان ٿئي ٿو. جڏهن اسان سنڌيءَ جي باري ۾ ڳالهايون ٿا ته اسان ثقافت تي پنهنجي بنيادي طرح سان سنڌي سماج جي اوسر تي ڳالهايون ٿا.

اسين جڏهن سنڌي معاشري جي ثقافتي ظهور ڪي ڏسون ٿا ته اسان کي سڀ کان پهريائين انهيءَ جي آفاقيت ۽ مثبت روي نظر اچي ٿي. ذهن ۾ خيال اچي ٿو ته اهو ائين ڪيئن ٿيو؟

صاف ظاهر آهي ته سنڌ جي جاگرافيائي صورت انهيءَ ارتقا ۾ حصو ورتو آهي. هتي عظيم مشرقي ثقافتن مثال طور ايراني، عربي، وچ ايشيائي ۽ هندوستاني ثقافتن جا ريلا ميلا ٿيا آهن. (سنڌين جي مثبت روي کي ڏيان ۾ رکندي مان انهيءَ ڳالهه کي بنياد نه بنائيندس ته اهي ثقافتون فاتح ٿي داخل ٿيون هيون ۽ پوءِ خونخرابو، موسيقيءَ، فن ۽ رهڻي ڪهڻي پاڻ ۾ گڏجي ويا.) نتيجو اهو نڪتو جو انهن خطن جا عظيم عالم هتي اچي گڏيا ۽ پنهنجي قلم جي قوت سان مقامي ثقافت کي گل و گلزار ڪيو. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته هتي سنڌي ثقافت ۾ اڳ ۾ ئي گهڻو ڪجهه هو جنهن ٻاهرين ثقافتن کي تازو رت ڏنو. سنڌي ثقافت جي اها خصوصيت رهي آهي ته هن واپارين ۽ فاتحن وسيلي ڏارين ثقافتن جي بهترين ڳالهين کي پاڻ ۾ جذب ڪيو آهي ۽ اهڙي طرح نئين سنڌي تهذيب و تمدن جنم ورتو؛ جنهنڪري سنڌين ۾ هڪ مخصوص مثبت روي وڌي ۽ ويجهي. پاڪستان ۾ به اسان کي سنڌي ثقافت جو وڌڻ ويجهڻ، پکڙجڻ ۽ ٻين علائقن جي ثقافتن جي همت افزائي ڪرڻ واري خصوصيت نمايان نظر اچي ٿي. اها حقيقت اسان کي مختلف اهم تقريبن مثال طور شادين مرادين، عيد ميلادالنبي يا رهڻي ڪهڻيءَ مان صاف معلوم ٿئي ٿي.

سنڌي زبان پاڻ انهيءَ مٿي ڏنل نقطهءِ نظر جو زندهه ثبوت آهي. سنڌي زبان هاڻي ايتري ته وسيع ٿي ويئي آهي جو دنيا جي ڪيتري زبانن جا اُچار ۽ آواز اسين هاڻي سنڌيءَ ۾ لکي سگهون ٿا. سنڌ جي شاعريءَ انساني دل کي زبان ڏني آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ ايمان، پيار ۽ امن جو پيغام آهي. شاهه لطيف جي شاعري مختلف ڪنڊن جي ڏار ڏار دل جي تارن سان متوازن ميلاپ حاصل ڪيو آهي، جنهن جو مثال سورلي (Sorley) جهڙو انگريز، ڊاڪٽر ٽرمپ

مرحوم ۽ (Dr. Trumpp)، ڊاڪٽر اين مئري شمل (Dr. Ann Marie Schimmel) ايلسا قاضي (Elsa kazi) جهڙا جرمن ۽ ڪاساسين نسل جو محقق مرزا قليچ بيگ آهن.

انهيءَ ڪان پوءِ مذهب پڻ سنڌي ثقافت تي اثرانداز ٿيو آهي، جنهنڪري اسان ڏسون ٿا ته سنڌي ايڪ سماجها ۽ ڪهڻ سنهنو آهن. ٽي - ايس - ايليٽ چوي ٿو ته ثقافت ۽ مذهب جو پاڻ ۾ رت جو رشتو آهي. ۽ اسلام جي بنيادي اصول صبر ۽ تحمل کي سنڌ جي سرزمين تي نهايت ئي موزون فضا ملي آهي. ۽ پاڙون پختيون ٿيل آهن ۽ زمين تي گل و گلزار ڇانيل آهي. لئمبرڪ چوي ٿو ته اسلام سنڌ جي ثقافت جي اخلاقي تشڪيل ڪئي آهي ۽ تنهنڪري سياويڪ طرح سنڌي زندگيءَ جي سموري طورطريقي تي اهو جذباتي رنگ چڙهيل آهي. سنڌ ۾ سنڌي ذهن تي اسلام جذباتي محرڪ جو ڪردار ادا ڪيو آهي ۽ اهائي ثقافت جي معنيٰ آهي. سنڌ ۾ هر سنڌي جمڻ کان مرڻ تائين اسلام جي رنگ ۾ رتل آهي. سنڌ جو ادب، شاعري، فن خطاطي ۽ بيان، مطلب ته ثقافت جي هر روپ ۾ اسلامي رنگ ڇانيل آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته اسلام جي ڪن عظيم صوفين کي سنڌ ۾ پنهنجي طبعيت جهڙو ماحول مليو. اهڙن عظيم صوفين جهڙوڪ سائين عبدالله شاهه نتي وارو ۽ سنهن هر نام جيڪو ڪراچي جي ڪلفٽن ۾ آرامي آهي، لکيءَ وارو حضرت شاهه صدر، ڊرگ روڊ وارو پير بخاري يا حضرت لال شهباز قلندر پنهنجي مذهبي تجربن ۽ تعليم سان سنڌ کي انسانيت ۽ آزاديءَ جو هڪ نئون سبق ڏنو ۽ ڪن صوفين ته پنهنجي تعليم کي شاعري جو روپ ڏيکاريو. سنڌ رزميه شاعري ۽ بيت انسانيت جي آفاقي روايتن ۽ روحاني رنگ واري آزاد سوچ سان ڀريا پيا آهن. سامونڊي، قاضي قاضن، شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جو پيغام زمانن جي پابنديءَ کان مٿاهون ۽ سموري دنيا لاءِ آهي.

اهڙي طرح، هڪ عام پورهيت جي زندگيءَ مان اسان کي آفاقي انسانيت، شرافت، قرب جي جهلڪ نظر اچي ٿي. جڏهن هو پنهنجو ڪم ڪار سيڙائي ڪنهن درگاهه جي حاضري ڏي ٿو، ۽ واپس اچي اوهان کي ٻڌائي ٿو ته هن درگاهه تي اوهان جي خير و برڪت لاءِ پڻ دعا گهري هئي ۽ پوءِ هو اوهان کي درگاهه تان آندل نذرانو پيش ڪري ٿو جيڪو هن پنهنجي ٻچڙن کي هڪ ويلو بکيو رکي، پنهنجي پگهر جي پورهئي مان ڪمايل آجوري مان ورتو هو.

منهنجو پڻ اهو ايمان آهي ته سنڌ جي جاگرافيائي حالتن جو سنڌ جي ثقافت تي وڏو اثر آهي. سنڌ جا قدرتي نظارا سنڌ جي ماڻهو جي ذهن تي پنهنجو عڪس ڇڏين ٿا. اوهان پنهنجي چوڌاري ڏسو ته اوهان کي ڪشادا ۽ صاف بيابان، خوبصورت ٻيلا، هماليا جبل کان پراڻا پهاڙ ۽ رات جو الهن مٿان صاف آسمان نظر ايندو. انهيءَ قدرتي فضا جو هر سنڌيءَ تي اثر آهي تنهنڪري هڪ سنڌيءَ کي ڄاڻڻ مشڪل ناهي پوءِ ڀل ڪٿي مٿس ڪنهن ڌاري ثقافت جو اثر ڇو نه هجي. هڪ سنڌي جي دوستي ۽ دشمني بلڪل صاف آهي. ڪنهن اوپري ماڻهوءَ کي هڪ سنڌيءَ متعلق ڪنهن به قسم جي گمراهي نٿي ٿئي. سنڌي ثقافت جي هر پهلوءَ ۾ قدرتي

ماحول جو نمايان اثر آهي. سنڌي ثقافت هڪ اهڙي خوبصورت تصوير آهي جنهن ۾ ڪوبہ ڌار ناهي ۽ هر ليڪ توڙي هر رنگ بلڪل چٽو آهي.

زندگيءَ جي حقيقتن کي ميڙڻ ۽ انهن ساڳين جاگرافيائي حالتن جي آندل مصيبتن کي منهن ڏيڻ پڻ سنڌي ثقافت جو هڪ جزو آهي. سنڌ جو دارومدار سدائين سيلابي سنڌو نديءَ تي رهيو آهي. لئمبرڪ انهنءَ کي هيٺين خوبصورت لفظن (بيشڪ سنڌي اثر) ۾ ذڪر ڪري ٿو. هو چوي ٿو تہ، ”اهو بلڪل سونهين ٿو تہ هن سرزمين جو نالو سنڌو نديءَ جي نالي سان منسوب هجي، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ نديءَ ئي کيس جنم ڏنو آهي ۽ سندس پرورش ڪئي آهي.

هي سڄو خطو جيڪو ڪيترا سؤ ميل ڊگهو ۽ انڪل سؤ ميل ويڪرو آهي، تنهن جو ذرو ذرو ۽ تهہ سنڌو نديءَ تشڪيل ڏنو آهي.“ سنڌو ندي سنڌيءَ جي پرائمري استاد هئي، تنهنڪري کيس زندگيءَ جي باوقار ۽ عملي قدرن جي تعليم حاصل ٿي. بيابانن بہ کيس ڏکن ۽ ڪشالن واري زندگيءَ گذارڻ جو سبق ڏنو، تنهنڪري فطرتي طور تي سنڌي بلڪل سنئون سڌو آهي ۽ جڏهن ارتقا ڪري ٿو تہ صوفي ٿيو وڃي.

سنڌي موسيقيءَ تي بہ پڻ قدرتي فضا جو اثر آهي. سنڌي موسيقي بنيادي طرح سان بھراڙيءَ واري آهي، جيڪا روح سان لڪري ٿي ۽ روح لاءِ آهي، پر تنهن هوندي بہ ڪلاسيڪي بلندين کي ڇهي ٿي. سنڌي راڳ مثال طور ”سنڌي ڀيروي“ يا ”سنڌورا“ اهڙا تائين خارجي اثرن کان پاڪ آهي ۽ سنڌ جي سرزمين جو پڙاڏو آهي، جنهن جو ميڙاج آسمان ڏانهن کوجندو آهي. شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست بہ پنهنجو شعر انهيءَ اعليٰ موسيقيءَ ۾ چيو. نہ رڳو ايترو پر سنڌي موسيقي دنيا جي ٻين ڪنڊن، مثال طور شام، عراق ۽ آتان اسپين ڏانهن بہ پڻ سفر ڪيو آهي. اسان کي اهو چڱيءَ طرح سان معلوم آهي تہ اٺين صديءَ ۾ ڪجهہ سنڌي بغداد ۾ وڃي مستقل طور رهائش پذير ٿيا هئا. عراق ۾ نہ صرف اهي هوشيار سونارا ۽ هُنرمدار هئا پر ان سان گڏ موسيقيءَ جي فن ۾ پڻ پنهنجو منفرد مقام هئن ۽ سندن موسيقيءَ جي فن کي مقامي ماڻهن تمام گهڻو پسند ڪيو. جڏهن زرياب نائين صدينءَ ۾ بغداد ڇڏي اسپين ويو، تہ هتي هن سنڌي موسيقيءَ جو بہ تعارف ڪرايو. اڄ بہ اسين ڏسون ٿا تہ اسپين ۾ اندلسي موسيقي ۾ سنڌي موسيقيءَ جو ميڙاج موجود آهي، خاص ڪري ڪولني جوليو ۾.

اسان کي تاريخدان بہ ٻڌائين ٿا تہ اٺين، نائين ۽ ڏهين صديءَ ۾، بغداد جي خليفن جي محلاتن ۾ سنڌ جا بورچي هوندا هئا ۽ سندن گهرج شام ۽ ايران ۾ پڻ هئي. اڄ ڪالهہ بہ اسين ڏسون ٿا تہ مڇيءَ (خاص ڪري پلي) جا قسمين قسمين طعام ٺاهيا وڃن ٿا، جنهن سان سنڌين ۾ کاڌي جي اعليٰ ذوق جي عڪاسي ٿئي ٿي. تنهن کان سواءِ گوشت سان اعليٰ قسمن جي طعامن جو نهڻ يا تترن کي مختلف نمونن ۾ پچائڻ سان سنڌي اعليٰ ثقافت جي نشاندهي ٿئي ٿي.

هن زماني جي هڪ اهم ڳالهہ، جيڪا ڌيان جوڳي آهي، سا هيءَ آهي تہ سنڌ جي ثقافت هڪ عام ماڻهوءَ مان ڦٽي آهي. هن ويهين صديءَ ۾ اسان صدين جي جدوجهد کان پوءِ عام ماڻهوءَ جي حيثيت سڃاڻي سگهيا آهيون ۽ کيس اها حيثيت ڏيئي سگهيا آهيون، جنهن جو هو سدائين حقدار رهيو آهي. سنڌ جي ثقافت جو دارومدار عام ماڻهوءَ تي الهيءَ ڪري نہ رهيو هو جو سنڌ گهڻ ترقي يافتہ هئي. اهو الهيءَ ڪري هو جو سنڌ جي ثقافت جي ارتقا تمام اعليٰ هئي ۽ اها عام ماڻهن لاءِ هئي ۽ نہ ڪي مٿين درجي وارن ماڻهن لاءِ. اهو ئي سبب آهي جو جڏهن هڪ عام هاري يا ڪو اديب جڏهن ڪو محاورو يا ڪا اصطلاحي ٻولي استعمال ڪري ٿو تہ سنڌي زبان جي اوچائي ۽ سهڻائپ ساڳي رهي ٿي (يعني ٻنهين جي زبان ۾ ڪو فرق نہ آهي). جڏهن تہ دنيا جي ٻين وڏين ٻولين ۾ زبان جي لب و لهجي ۽ اصطلاح جي استعمال جو طريقو مختلف طبقن جي عڪاسي ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح سان عالمن جو چوڻ آهي تہ ترقيءَ جا سڀ مرحلا هڪ ئي وقت شروع ٿا ٿي سگهن، يعني تهذيب هڪ ئي وقت ۾ لوڪ گيت ۽ پيراڊائيز لاسٽ (Paradise Lost) کي جنم نٿي ڏيئي سگهي. پر سنڌ ۾ اسين ڏسون ٿا تہ معاشي سڌاري کان سواءِ ٻيا سڀ سڌارا ۽ ترقيون هڪ ئي وقت ۾ ٿيا آهن. مثال طور شاهہ لطيف ۽ ٻين لوڪ شاعرن هڪ ئي وقت لوڪ شعر ۽ اتهاس لکيو. پرٽ جو معاملو ئي ڏسو. هي هڪ عام ماڻهوءَ جو فن آهي، جيڪو جڏهن هڪ اعليٰ مقام تي پهتو تہ مٿين طبقي الهيءَ کي استعمال ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪيو. اهڙيءَ طرح سان هنرن ۾ فن ڪوزه گري (Ceremics)، ٽائيل ريشمي ڪپڙي ۾ لونگي ۽ گربي، سوٽي ڪپڙي ۾ سوسي (لوڪ فن باٽڪ Batik) ۽ پردن جي ڇَپَر ذڪر جوڳا آهن. نتيجو اهو نڪتو جو، پوشاڪ، ڪاڏي ۽ زيورن جي ثقافتي پهلوءَ جي نشو و نما هڪ جمهوري ترقي ڪيترو وقت اڳ ٿي چڪي آهي، جڏهن تہ الهيءَ جي برعڪس يورپ ثقافتون صرف ڪن هنڌن يا پهراڙين ۾ وڌيون ويجهيون.

ڊاڪٽر ڪارل مينهم (Dr. Karl Manheim) جو چوڻ آهي تہ معاشري جو اعليٰ طبقو ئي ثقافت کي جنم ڏئي ٿو. پر سنڌ ۾ اسين سندس خيال سان متفق نہ آهيون. يقين سان هڪ عام سنڌيءَ، هڪ باشعور سنڌيءَ جي ثقافت جي نشو و نما ڪئي آهي. انهيءَ ڳالهہ جي پروڙ اسان کي تڏهن پوي ٿي، جڏهن اسين هڪ عام سنڌيءَ جي اعليٰ سوچ ۽ ذهنيت جي مشابهت هڪ مٿين درجي واري ماڻهوءَ جي سوچ ۽ ذهنيت سان ڪريون ٿا. سنڌ جي مهمان نوازي ۽ فراخدلي اوهان کي غريب ۽ امير وٽ هڪ جهڙي نظر ايندي. لئمبرڪ جو چوڻ آهي تہ غريب توڙي امير سنڌي، هڪ سٺي بندوق پسند ڪندو. شڪار ۽ ٻين اهڙين ڳالهين جو شوقين آهي ۽ منجهن برابريءَ جو احساس آهي. اسان کي اهڙي جمهوري طريقہ حيات دنيا جي ٻين خطن ۾ ڪونہ ٿو ملي. اهو شايد الهيءَ ڪري ٿيو آهي، جو سنڌي معاشري ۾ حد کان وڌيڪ ٻڌي يا تفرق ڪڏهن بہ نہ رهيو آهي. ٻڌي يا تفرق جو ڪارڻ ظلم يا زوال ٿيندو آهي. ٻنهين حالتن ۾ ثقافت جي نشو و نما روڪجي ويندي آهي. سنڌ جي تاريخ ۾

سنڌ سدائين الهن پنهنجن ڳالهين ڪان ٻري رهي، انهيءَ ڪري معاشرو ڪري نه سگهيو ۽ لتيجو اهو نڪتو جو ثقافت گل و گلزار ٿيندي رهي. مختلف طبقن ۽ مذهبي گروهن ۾ تفرق اهڙو نه گهٽ هو، جو سنڌ جي هندن جي اڻ ساڳي ثقافت هئي، اهي ادب ۾ سدائين مڪمل ۽ جائز حصو وٺندا رهيا، پيو ته ٺهيو، ٻر قرآن شريف به پڙهندا هئا. جيتوڻيڪ پين ملڪن ڏانهن لڏئي سوين سال ٿيا آهن، ٻر اڃان تائين پنهنجي سنڌيت کي سانڍيو اچن. الهيءَ ڳالهه جو مون کي ذاتي تجربو تڏهن ٿيو، جڏهن مون ڏور-اوڀر ۽ يورپ جو دورو ڪيو. ٻيڪنگ ۾ هڪ سنڌي هندو خالدان، جيڪو اتي اٽڪل سؤ سالن کان رهي پيو، ان اسان جي مهمان نوازي ۽ خاطر تواضع اهڙيءَ طرح سان ڪئي جو الين اشي محسوس ٿيو ته جڻ ڪو سندن وڇڙيل سوٽ-ماسات سنهن گهر ۾ آيو هجي. مون کي اتي سنڌي ماحول لڳو ۽ مون کي اتي ٺيٺ سنڌي طعام نصيب ٿيا. طبقن جي ساڻ ۾ برابري واري ڳالهه جو وستو ودياڻي (Archeologkal ثبوت اسان کي موئن جي دڙي واري پراچين دؤر مان مليو ٿو. انهيءَ زماني ۾ به اڻ ماڻهن ۾ اجتماعي زندگيءَ جو طور طريقو موجود هو. موئن جي دڙي ۾ اسان کي عام ماڻهن لاءِ غسلخانا، عوامي آن جا پالڊا، خوبصورت ۽ سٺي اڏاوت وارا گهر، رستا ۽ پاڻيءَ جي نيڪال جي زير زمين سرشتي جا آثار ته ملن ٿا، ٻر روم ۽ مصر جي عاليشان محلاتن جهڙا ڪي به نشان موجود نه آهن. شهري زندگيءَ/ثقافت ۾ جمهوري حڪومت جو وجود، سنڌو ماٿريءَ ۾ قديم پٿر جي دؤر (Paleolithic Age) ۾ به اڻ هو. تنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ثقافت جو سلسلو پنج هزار سالن کان بنا ڪنهن خاص تبديليءَ جي ساڳيو هليو اچي.

هن اسان جي دؤر ۾ به اڻ مان سنڌ جي سماجي رسمن ۽ رواجن کان متاثر ٿي آهيان. مون ڏٺو آهي ته سنڌي ڏک سک ۾ هڪٻئي سان ڀائيوار آهن ۽ سچو معاشرو برابريءَ جي بنياد تي بيٺل آهي. 'پاهوت' رواج مطابق فوتي واري خاندان کي سندس عزيز ۽ دوست پئسا ڏيندا آهن. الهيءَ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته سندس عزيز ۽ دوست هن ڏکئي وقت ۾ ساڻس شريڪ آهن ۽ ساڳئي وقت سندس مالي مشڪلات جو تدارڪ ٿي وڃي ٿو. ساڳيءَ طرح سان شاديءَ جي موقعي تي مبارڪ ڏيڻ، سندس خوشيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ مالي بوج ۾ حصي رسي ڪرڻ آهي. اوهان ڏسندؤ ته مبارڪي سڀڪو پنهنجي حيثيت ساڻ ڏيندو آهي، غريب عزيز يا دوست ان به مبارڪي ڏاڍي خوشي سان ورتي ويندي آهي، ڇاڪاڻ ته هر ڪنهن کي خبر آهي ته ساڻس پيا به ائين شريڪ ٿيندا، جيئن هو هينئر پين سان شريڪ آهي.

پيو به هڪ تمام سهڻو سماجي رواج ثقافت آهي، جنهن کي ڪچهري ۽ اوطاق چوندا آهن. هنن پنهنجي رواجن ۾ اوهان ڪي مڪمل جمهوريت اظر ايندي ۽ الهيءَ ۾ اسان کي بيڪار وقت جو اعليٰ طريقي سان خرچ ڪرڻ جو طريقو ملي ٿو. ڪچهريءَ ۾ وڏڙهي يا ڳوٺ جا ماڻهو شام جو پاڻهيئي اچي گڏ ٿيندا آهن. جنهن ۾ ڳوٺ جو وڏيرو، غريب، مزدور، هاري، سيٺ ۽ ڪامورو سڀئي شامل آهن. اهي سڀئي پاڻ ۾ ملندا آهن. جوڪي ڪجهه

رهبر واپرو تنهن جي ڏي وٺ ٿيندي آهي، هڪٻئي سان ڏک سک ونڊيندا آهن، هڪٻئي کي صلاحون ڏيندا آهن ۽ پوءِ ٿوري گهڻي راڳ جي محفل به ٿيو وڃي. ڪجهه به هجي اهو باهمي اعتماد ۽ اجتماعي زندگيءَ جو بهترين ثبوت آهي، جيڪو اسان کي هن وقت جي نئين ۽ سڌريل ماحول وارن معاشرن ۾ ڪو نه ٿو ملي. اوطاق هڪ مهمانخانو آهي، جيڪو هر دوست يا واقف لاءِ هردم کليل هوندو آهي. اوطاق ۾ دوست يا واقف ڏاڍو ڪري لو ۽ ڪيس ماني به مفت ۾ ملي ٿي. اهڙو علائقو جتي سواري ۽ آمدرفت جو نظام بلڪل ناڪاره يا نه هجي اتي اهڙي چلڪندڙ ثقافت کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي شيءِ ٿي سگهي ٿي. ثقافتي نقطء نظر کان سنڌيءَ جي مهمانوازيءَ واري خصوصيت، سنڌيءَ جي سلڇڻائيءَ ۽ پاڪيزگيءَ جي عڪاسي ڪري ٿي. مغربي ماحول ۾ جتي صرف سڏايل وارن جي گهر ۾ آجيان ڪئي وڃي ٿي يا ڪين اڳ ۾ اطلاع ڏيئي مدعو ڪيو وڃي ٿو، سنڌي ثقافت جي مقابلي ۾ خودغرضي لڳي ٿي. هڪ سنڌيءَ جي اوطاق دوست توڙي دشمن، امير توڙي غريب، وڏيري توڙي هاريءَ لاءِ سدائين کليل رهي ٿي، جتي هو رات رهي سگهي ٿو ۽ ماني به کائي سگهي ٿو. مون ڪيترن سنڌين کي واٽ ويندي مسافرن کي مانيءَ جي دعوت ڏيندي ۽ ماني کارائيندي ڏٺو آهي، جڏهن ته مسافر گهر جي مالڪن کان صرف رستي جو ڏس پڇيو هو. سنڌيءَ جي گرمجوشيءَ سان مهمان جي آدرڀاءُ ۽ ڪهڪار ايندڙ ماڻهو جي ذهن تي سنڌيءَ جي شخصيت جو خوبصورت عڪس ڇڏي ٿي. سنڌيءَ جي ڪهڪار ۽ آدرڀاءُ مهمان جي دل تي احسان وٺڻ اثر ڇڏهن ڪن ٿا جڏهن هو ٻاهر جي پرسان ويهي هٿ سيڪين ٿا ۽ پوءِ ميزبان، مهمان کان نه رڳو سندس خيرعافيت پڇي ٿو. پر سندس ڪٽنب جي هر فرد، گهر ۾ موجود ڍڳن ڍورن ۽ ٻني ٻاري بابت پڇي ٿو.

هتي مان پنهنجي ڳالهه جو ذڪر ڪندي چوندس، ته مون کي ڊپ آهي ته متان هن دؤر ۾ جديد صنعتي ۽ ٽيڪنيڪي فضا جي پکڙجڻ ۽ مغربي تهذيب جي غيرثقافتي پهلو جي وکوڙڻ ڪري نئون نسل پنهنجي خوبصورت ثقافت ۽ تهذيب کي وڃائي نه ڪاري نه ويهي. سنڌين جو نئون نسل الوٽ ۽ ڍري زندگيءَ جو بي اختيار ٿيو تمام تڪڙو هتان وڃائيندو پيو وڃي جو سندن ثقافت جو سڀ کان وڏو ورثو آهي.

اسين هتي انهيءَ نتيجي تي پهتا آهيون ته سنڌ جي ثقافت جي خوبي ۽ خوبصورتي سندس ٻين ثقافتن کان مختلف ۽ مالا مال هئڻ آهي. سنڌي ثقافت، سنڌي ٽڪن واري پرت جيان آهي، جيڪو ڪڏهن ڇاڪي ٿو، ڪڏهن چمڪي ٿو، ٽمڪي ٿو، ترورا ڏئي ٿو ۽ ڪنهن وقت اوچتو تجلو ڏئي ٿو. ٻين ثقافتن کي پنهنجي ثقافت سان ملائي، سنڌ پنهنجي تهذيب کي اڀرڻ لاءِ هڪ مضبوط بنياد فراهم ڪيو آهي. سنڌ دنيا کي هڪ ڪئنواس (Canvass) ڏني آهي

ڇڏيو آهي، جنهن تي هوءَ پنهنجي السانيت ۽ آزاد خياليءَ جا چٽ ڇڏي ٿي، ۽ ٻوءِ امان ڪي هن عظيم دولت جي حفاظت ڪرڻي آهي، جيئن ڪنهن سنڌ جي پٽ فقير چيو آهي:

سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏينهو،
سهڻو ڪير سهار او ٻار.

[12-اپريل 1974ع تي، ڪراچيءَ ۾، شاهه عبداللطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ طرفان سڏايل ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي انگريزيءَ ۾ پڙهيل پيپر.]

— ترجمو: ڊاڪٽر الله وڏايو سهاڳ
— نظرثاني: ولي رام ”ولڀ“

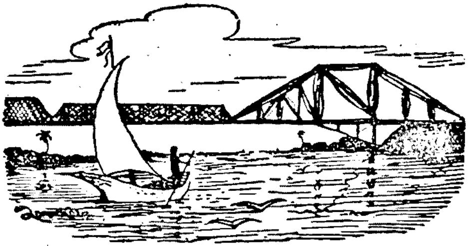

عبدالڪريم سنڌيلو (قسط ٣)

قاضي قادن

[بيت 10]

ٻهرڻون نـي ڀـريانءِ جـا، مون سان ني سـُوڙاڻ،
هيئيڙو هـيج ڀـنڌ ڪري، لـڳـو ڪـَهـَ ڪيڻاڻ.

نڪر صاحب لکي ٿو: منهنجي ڀيرينءَ شروع ڪان ولي، مون سان ڀال ٻئي ڀلايا آهن. منهنجو هيئيڙو، هـَٿن لاءِ، تڪليف ڀريا ٻنڌ ۽ خوشيءَ سان پيو ڪري.

ٻهرڻون=ٻهرين ڪاڻ، شروع ڪان. ڀربالر=منهنجي ڀرينءَ (جا). سوڙان=سـٿا وڙ، مهرباليون. هيج=خوشي، چوچ، ڪهه=تڪليف وارا ٻنڌ. ڪيڻان=هـَٿن لاءِ.

فقط "ڪـَهـَ" ڏيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ "ڪـَهـَ"، بيت لمبر 94 ۾ ۽ آهي.

مـَـٿـن ڀالـي سـونءَ، هي جـَرَ ٻوسءَ جـُرِڪـَٿون،
وڀـن وَرائـي وَنءَ، ڪـَهـَ لـڳـي ڪـارر لـيـو.

نڪر صاحب "ڪهه" جي معنيٰ ڪانه ڏلي آهي، بيت جي تشريح مان الين سمجهجي ٿو ته "ڪـَهـَ" معنيٰ "ميٺيي" آهي.

لفظ ساڳيو، ليڪن معنائون مختلف!

شاهه ڀٽائي "ڪـَهـَ" ڪر آلدو آهي.

1. ڪـَرَڙا ڏولـڪر "ڪـَهـَ" ڪهٺي، جيت وانءِ تي واري.
(شاهه)

اتي 'ڪـَهـَ' مونث آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ڪاهه، ٻنڌ.

نڪر صاحب "ڪـَهـَ" واري معنيٰ اختيار ڪئي آهي، ليڪن 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ "ڪـَهـَ" مذڪر آهي. تنهن ڪان سواءِ "ڪـَهـَ لـڳڻ" محاورو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "اثر ٿيڻ."

ڪـَهـَ لـڳو، ڪـَهـَو ٿـيـو، سـَتـَرَ ٿـيـو سـولـو،
ڀـَـڳـَـسِ ڀـوءُ ڀـولـو، راز ڏنـائـيـن راز ۾.
(آخوند ڀيارو)

معنيٰ: (ھُن تي) اثر ٿيو (۽) سِڌو (راهہِ راست) ٿيو (۽) سولائيءَ سان منزلِ مقصود (سترٔ ٿيو) تي پهتو.

قاضي قادن جي بيت جي پوئين سٽ جي معنيٰ:

پرين جي صحبت جو ايڏو تہ اثر ٿيو، جو سندم دل، خوشيءَ سان، ان طرف پنڌ پيئي ڪري.

[بيت 28]

ڪُنجي ڏيئيي جهَليو، جنهين رُوحَ رساوِ،
تينهين سندي ڌَلهڙي، سُولهاري سُياوِ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساوَ (ٻهچ) کي ڪُنجي ڏيئي، ضابطي هيٺ رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سياءُ سولهارو ٿيو.

ڪنجي=چاٻي. روح=آتما. رساو=ٻهچ. ڌلهڙي=اڳش قدمي ڪندي، رهبري هيٺ هلندي. سولهاري=وڻندڙ، سٺو. سياو=فطرت.

ٽڪر صاحب نهايت ٺيڪ ڪري لکيو آهي، پر هڪ لفظ "ڌَلهڙو" جوڳو ڌيان ڇڪائي ٿو. شري ٽڪر، "ڌَلهڙي" (ت کي پيش) جي معنيٰ "اڳش قدمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي" ڪئي آهي. اها معنيٰ تڏهن قبول ڪجي، جڏهن اهو لفظ "تَلِهڙو"(۱) هجي. بيت ۾ آيل "تُلهڙو" (ت کي پيش) درست آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "تُرهو".

هَرِ ڏَنُ ڌُلها، هَرِ ڏَنُ پيڙي، هَرِ هَرِ تارِ پَراڻا.
(ڪوروائي)

اِتي "تلها" معنيٰ "ترهو" آهي.

معنيٰ: (هن پَنو ساڳر مان) ترڻ لاءِ، ترهو ۽ پيڙي، سو بہ هَري (ئي) آهي.

هنّونءَ بہ اسان وٽ "ل" ۽ "ر" پاڻ ۾ مٽيا آهن:

ڪالو — ڪارو
پال — پار
وال — وار
جل — جر ——— پاڻي

انهيءَ اصول پٽاندڙ "تُلهو" ٿيندو "تُرهو".

هيئنئر باقي سوال رهيو تہ "تلها" مان "تلهڙو" ڪيئن ٿيو.

پُوهنڙا هَرِ چَرَنَ، مَنَ چَڙَ لنگهيئي.
— (ڪوروائي)

---

(۱) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 325، جان. ٽي. پلئٽس. آڪسفورڊ: ڇاپو ڇهون، سال 1960ع.

معنيٰ: هي سَنَ! هريءَ جي چرڻ روءِ جهاز-ٻيڙي تي چڙهه ته سنسار ساگر مان لنگهي پار پوءِ.

'پوهت' مان "پوهتڙا" ٿيو آهي. اهڙي لموني "تلها" مان "تلهڙا" ٿيو آهي، جا شاعراڻ مهٽي گهڙت آهي.

لکر صاحب "سولهاري سپاو" جي معنيٰ "سپاءُ/سولهارو" ڪئي آهي. بلڪل درست، ان جيڪڏهن معنيٰ هيٺن بيهارجي ته به مقصد ڪان پري نه ٿيندي.

سولهارو = سَولهين وارو، سَولهون، واقفڪار.

معنيٰ بيهندي: الهن (مرشدن) جي تُرهي (مدد) سان منهنجو سپاءُ (ان رستي جو سُولهون (واقفڪار) ٿي ويو.

مطلب ته جڏهن مرشدن سَهر ڪئي، تڏهن رستي جو سُولهون ٿائي چڏيائون. (ڏسو بيت 86).

[بيت 40]

تون تون تَه ڪَرِيهِ، لکِنداءِ ڪَرَ قَندَ جيئن،
سائين سنپاريهي، جن ِ ٻَهَ روحَ سرجيا.

لکر صاحب لکي ٿو: جڏهن توکي اها خبر پئي ته قندي ۾ قائو آهين، تڏهن چيئيُه ته (خدا) "تون" آهين "تون" آهين. (پوءِ) ان سائينءَ جي ياد آيئين، جنهن هي روح آپايا آهن.

ته = تڏهن. ڪر = سَڌِ، خبر. قند = قندو، ڦاسي. ٻهه = هيءَ. روح = آتمائون. سرجيا = پيدا ڪيا.

مٿين بيت ۾ "ڪَرَ" توجهه طلب آهي.

١- ڪَرَ ڪنيو، ڪَرَ لهي، ڪَرَ سان ڏني سَجَ.
(آخوند پيارو)

ڪر = ڳاٽ، ڳچي. ڪر = خبر. ڪر = هَٽ. سج = اشارو.
(سٿي) اوچو ڳاٽ ڪيو، هٿ سان اشارا (ماڻهن کي) ڏنئي، (پنهل جي پنڌ پيچري جي) خبر پئي اٿي.

٢- ڪَنگو ڪَرَ ڪَولجرَ جو، هين تمر ڪون قرارا.
—(ڪنپار)

ڪنگو = لٺهي وَٽَ جو ڳاڙهو پُورُ.
ڪر = ڳاٽ، ڳچي.
ڪولجر = ڪولج، جنهن جي ڳچي ڊگهي ٿيندي آهي.

معنيٰ: ڳاڙهي (رنگ وَرلي) ڳچي، هن لاڏلي ڪولج (محبوب) جي، سا ته چنڊ جي روشنائيءَ کان به وڌيڪ ارواز (رونقدار) ڏسجي ٿي.

٣- جڏهن ڪُولجن ڪنيو ڪَرُ، تڏهن جيجَل مونيي جاه تي.
(جلال پَنُو)

ڪر = ڳچي.

بهرحال ”ڪَرَ“ جون ڪيتريون ئي معنائون ٿين ٿيون، پر بيت ۾ ”ڪَرُ“ جي معنيٰ ”ڳچي“ ٿيندي.

ڪَرَ ڦَندَ = ڳچيءَ ۾ ڦندو.

معنيٰ ٿيندي: تون ڏٿيءَ کي تڏهن ياد ڪندين، جڏهن ڳچيءَ ۾ ڦندو پوندو. يعني آن سائين (الله تعاليٰ) کي ياد ڪندين، جنهن هي روح خلقيا آهن

[بيت 41]

سُورَ جينهُون کي هوءِ، ليهان تنهين آيرَنِ،
ڪانـي کوءِ ڏاـوءِ، دانهان ڪنـدو سُورَ بنِ.

شري نڪر لکي ٿو:

جن کي سُور هوندو، تن کي ئي ايذاءُ اينهو. ڪنهي کو بنا سور جي دالهون ڪندو ڏٺو آئي.

ليهان = تڪليف، ايذاءُ.

بيت نمبر 44 ۾ به ”ليهان“ آيل آهي. اتي به ”ليهان“ جي معنيٰ ”تڪليفون، ايذاءُ“ ڪيل آهي.

ليهان لڪَ ڪيامِ، پَسَنَ کي پاڻان پرينِ،
سوجهي سِيُ لـدامِ، مَنَ مَنجهين ڦي سـپـريـن.

نڪر صاحب معنيٰ بلڪل ٺيڪ ڪري بيهاري آهي، پر هڪ لفظ ”ليهان“ جي معنيٰ تي اختلاف آهي.

اسان کي خبر آهي ته ”ل“ ۽ ”ر“ پاڻ ۾ متبا آهن. ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 28. ’ليهان‘ آهي ”ريهان“.

ريهان = دالهان، دالهون، ڪوڪون، رڙيون.

پَنڌُ نـ پَنڌَنِ جيترو، ڪيـن سُجندي ڪيهَه،
جيڪر ڪريان ريهَه، پَرَ چُندا مُنڌَ چَري ٿي.
(شاهه)

ريهه = رڙ، دانهن.

”ريهه“ سنسڪرت ”ريشا“، جنهن جو ڌاتُو يا بنياد آهي: رِيشُ = رڙ ڪرڻ(١).

تنهنڪري ”ليهان“ معنيٰ ”ايذاءُ“، ”تڪليفون“ نه، پر ”دانهون“، ”رڙيون“ ٿيڻ کپي.

---

(١) سنسڪرت ڌاتُو رُتَ مَـچُـجُـسُوشا - صفحو 284 - رامجي گهونڊ جي ڪانولڪر - ڪوئنيا - سال 1933ع

[بيت 42]

ڪاڳد ڪاري اکرن، سون سان مون سيڻين،
ڳوري ڪئي وڇاڻيان، وي منڊي نيڻين.

ٽڪرصاحب لکي ٿو: جهڙو ڪاغذ ۾ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان جڙيا پيا آهن) اهو ئي لاڳاپو منهنجي پرينءَ سان آهي. هي منهنجا ٻُرا ليڻ (جي پرينءَ کي نٿا ڏسن) پرينءَ تان ڳوري ڪري ٿا ڪريان.

ڪاڳد=ڪاغذ، پنو. ڪالي=ڪارا. سيڻين=سڄڻ. منڊي=ٻُرا، خراب، جڏا.

ٽڪرصاحب جي تشريح ۾ هڪ لفظ "منڊي" جي معنيٰ تي اعتراض آهي.

اسان جي شاعرن "منڊو"، "ٻُرو" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

ٻُرو هو ٻيپور، جو آرياڻيءَ آڄاريو.

(شاهه)

قاضي قادن جي بيت ۾، "منڊو" لفظ، "ٻُري" جي معنيٰ ۾ ڪم آندل نه آهي. شاعر، محبوب جي پسڻ لاءِ، "منڊا ليڻ" (خراب اکيون) ڪيئن استعمال ڪندو: ياد رکڻ گهرجي ته "منڊن ليڻن" وارو، ڪڏهن به محبوب جو ديدار ڪري نه سگهندو. "ٻُري" (منڊي) ۾ ته هميشه "ٻُرائي" (منڊائي) واري معنيٰ سمايل هوندي آهي. سڄاڻ شاعر، ٻنهي جي محاوري کان، پوريءَ ريت واقف هوندا آهن: تنهنڪري جيڪي به الفاظ يا محاورا ڪم آڻيندا آهن، تن ۾، معنيٰ جي خيال کان، ٿورو جو تفاوت به نظر نه ايندو آهي. جيڪڏهن ايندو ته اها اسان جي سمجهه جي غلطي آهي.

1. چڱو لکيو جن، منڊي سي نه پسن،
توڙي رڻ رهن، ته به ڪنڌ ون ڪاڻ ڪير سان.

2. منڊي ڏيرن سَن ۾، ڪليو ڪيڪاريان.

(شاهه)

3. چڱي ڪان چڱائي، منڊي ڪان منڊائي.

مٿين مثالن ۾ "منڊو" معنيٰ "ٻُرو" آهي.

قاضي قادن جي بيت ۾ به "منڊو" لفظ آيل آهي، پر اهو "برو" جي معنيٰ ۾ نه آيل آهي.

منڊا=لياڪا، آسٽي.(1)

معنيٰ ٿيندي: جيئن ڪاغذ تي ڪارا اکر چٽا (ظاهر) ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تيئن محبوب به منهنجي اکيان (چٽو) آهي، پر اهي لياڪا نيڻ ڳوريا، جي محبوب کي ڏسي نٿا سگهن.

---

(1) ڪرلٿاولي، صفحو 170، مٿاڪ محمد جانسي- ڪا شي ناگري پرچارڻي سڀا.

[بيت 43]

ڪاڪَهَ ڪالي اکرين، ستن واچيندا، اِڻِ وَڏو،
سجڻ آڇي اکرين، مَتن لوڙِينه و لڏو.

ٺڪر صاحب لکي ٿو: جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سجڻ اڇن اکرن وانگر آهي، جنهن کي مون ڳولهيندي حاصل ڪيو آهي.

واچيندا = پڙهندي. اِڻ = اِن. وَڏو = طرح، طريقي سان. لوڙيندو = ڳوليندي، طلبيندي، تلاهينه ي.

ڪجهه معنيٰ تي، ۽ خاص طرح "اِڻ" ۽ "وَڏو" تي اعتراض آهي.

ٺڪر صاحب "وَڏو" معنيٰ "طرح"، "طريقي سان" ڪئي آهي، پر اهو لفظ "وِڌِ" (و کي زير) آهي (١).

ٺڪر صاحب "اِڻ" ۽ "وَڏو" ٻه لفظ، جدا جدا ڏيکاريا آهن. درحقيقت اهو هڪئي لفظ "اَنَوَڏو" آهي، جو سنسڪرت لفظ "اَنَوَڌِ" آهي (٢).

"اَنَوَڏو" جو اشتقاق هن طرح ٿيندو:

اڻ + وَڏو.

اڻ = اَنَ = نه.

مثلاً: اڻڪ = اَنَ = نه + ايڪ = هڪ. هڪ نه (پر گهڻا).

"وَڏو" سنسڪرت لفظ "وَڌِ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "حد".

تنهنڪري "اڻوڏو" جي معنيٰ ٿيندي: بي انت، بي حد.

معنيٰ ٿيندي: ڪارن اکرن وارو ڪاغذ، جڏهن مون پڙهيو، تڏهن ڳالهه بي انت نظر آئي يعني ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. مطلب ته محبوب مون نه ڏٺو (لڌو). اهو الهيءِ ڪري، جو اکرن جي مطالعي تائين پاڻ کي محدود رکيم.

اڪران دِي وِچ جوئيي اَڙيا،
عشق دِي چاڙهي سُول نه چڙهيا.
(بيه ل)

سجڻ آڇي اکرين، مَتن لوڙيندو لڏو.

ٺڪر صاحب "سجڻ اڇي اکرين" جي معنيٰ ڪري ٿو: سجڻ اڇن اکرن وانگر آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته ڪمزور تشبيهه آهي.

جيها آڇا چنڊَ، تيها هنا اُڇا مان پرين.
(شاهه)

---

(١) رام ڪلام شبد ڪوش. صفحو 296، رام ڪلام، ڪلياڻ، سنبت 1967ع.
(٢) سنسڪرت، انگلش ڊڪشنري، صفحو 26، موليو وليمس، آڪسفورڊ 1974ع.

منهنجي خيال ۾ انهن ٽو اڃي ته محبوب، صاف اکرن وارڪر (ڇنوني ڇنو) آهي.

معنيٰ ٿيندي: (جڏهن ظاهري اکرن کي ڇڏي) اندر ۾ ڳولها ڦولها ڪبي، تڏهن ڏيٺوني ڇيٺو (صاف - اڇن اکرن وارڪر) اندر ۾ ڳولي لڌم.

[82]

جـسي ڏَلَ ڏَنَو ڏَلهڙي، سايَرَ منجهه ٿيالهـي،
ڪَرِ پالهان پاڻيچيان، مَ ڪَـرِ سَـڌَ پيالهـ.

شري لڪر لکي ٿو: جيڪڏهن ٻيڙيءَ جي مَستول جا پال ٽٽيِي پيا آهن ۽ سمنڊ ۾ وهي پيو اهين ته پنهنجي پالهن کي پاڻيءَ ۾ هلاءِ؛ پين کي (مدد لاءِ) سڏ نه ڪر.

تل = مستول. ڏنو = ٽٽو. ڏلهڙي = سُڪان.

سايِر = سمنڊ، ساگر. پالهه = پين کي.

"تَلُ" نه پر "تَرُ" آهي. اهڙي طرح "ڏَنو" نه، پر "تَنُون" آهي.

بيت هن ريت پڙهڻ کپي.

جـي تَلُ تَنُون تَلهڙي، سايَرَ منجهه ٿياليهه،
ڪَرِ پـالـهـان پاڻيچيان، مَ ڪَرِ سَڏَ پيالـهه.

تَلُ = تَرُ، تَرو (ٻيڙيءَ جو).

تنون = تُنَ، ٽُنگَ، سوراخَ.

تلهڙي = ٻيڙي ۾.

معنيٰ ٿيندي: جيڪڏهن ٻيڙيءَ سوراخ پئجي ويا اٿئي، ۽ وهي سمنڊ ۾ پيو آهين.

تـري تُـنَ پـيـاس، پاسَيڻون پـاڻـي وَهـي،
ڪُوهـو جهَرجهَنو ٿـيـو، لاڄُو سـب لَڙهاس،
جيلاهِ سَڏَرُ سُڪائياس، وَهي تي وَهَـ ساهون.
(شاهه)

[بيت 86]

جُنَڪيُون جوڪيڻون جَـتِ، ٻوهِـٽَ پاتاڙا ٿيـنَ،
سِهَرَ تنهنجي تَـتِ سُڪريان پـي پـارِ پَوَنِ.

لڪرصاحب لکي ٿو: جتي وڏيون ٻيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي ٻوهٽن (ٻيڙين) جي حالت خراب ٿيو وڃي. (اي ڌڻي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي دبا ٿيڻ سان ننڍيون ٻيڙيون پار پئجيو وڃن.

جنڪيون = وڏيون، شاهي. جوڪيڻون = جوکي ۾ پون، خطري هيٺ اچن. ٻوهٽ = ٻيڙيون. پاتاڙا = پريشان حال خراب حالت ۾.

نکر صاحب معنيٰ نهايت سهڻي ڪري لکي آهي. اسان کي فقط هڪ لفظ "بوهٽ" جي معنيٰ تي اعتراض آهي.

'بوهٽ' جي عام طرح "ٻيڙي" معنيٰ ڪئي ويندي آهي، پر لغوي خيال کان غلط آهي.

بوهٽ- هندي "بوهيت". سنسڪرت بوهيتُ=جهاز، غوراب.

انگلش- سنسڪرت ڊڪشنريون ۾ ائين لکن ٿيون.

غوراب، جهاز— بوهينٽ=Sihp (١).

معنيٰ ٿيندي: جتي جُنگ ٻيڙيون ۽ جهاز (غوراب) خطري ۾ اچي، پريشان حال ٿين ٿا.

[بيت 92]

سَجَڻَ دُرجَڻَ ڏَءِ کهي، چِت نہ ڪيجيءِ پنگُ،
لوئي ليئيءِ ڀارچي، لاکَ نہ ڇڏي رَنگُ.

نکر صاحب لکي ٿو: دوست دشمن (چڱي مَٺي ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب نہ ڪرڻ گهرجي. لوئي پلي ليڙون ليڙون ٿي وڃي، پر لاک (جنهن سان اها رڱيل ٿئي ٿي) پنهنجو رنگ ڪونہ ڇڏيندي.

درجڻ = خراب ماڻهو، دشمن، ڇيڙا پور. کهي = چوي. چت = الهه ر، من، دل.

پنگ = پچڻ، ٽوڙڻ (ڊانوانڊول ڪرڻ). لوئي = چُني. ڀارچي = ليڙون ليڙون، ڇيٽرا.

شري نکر، معنيٰ لهايت وضاحت سان ڪئي آهي، پر هڪ لفظ "ڏَءِ" جي معنيٰ نہ آلدي الس.

آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو لفظ "ڏَءِ" (د کي زبر) نہ، پر "ڏُءِ" (د کي پيش) آهي.

ڏُءِ، اصل لفظ سنسڪرت "ڏُوِ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "ٻہ". تنهنڪري "ڏُءِ" جي معنيٰ ٿيندي: "ٻئي".

ڪَبير شيوا ڪون ڏُءِ ڀَلي، ايڪ سَنت، اِڪ رام.
(ڪبير ڀڳت)

ڪبير ڀڳت چوي ٿو تہ: شيوا (خدمت) ڪرڻ جا ٻئي لائق آهن؛ هڪ سنت (بزرگ- مهاپرش) ۽ ٻيو رام.

هَلت چِلت ڏُءِ ليهہ سوار.
(گوروائي)

معنيٰ: هلت چلت، ٻئي سڌاري وٺ.

---

(١) انگلش- سنسڪرت ڊڪشنري - صفحو 737 - مولير وليمس- لنڊن 1851ع.

قاضي قادن جي بيت جي معنيٰ ٿيندي: دوست توڙي دشمن، ٻئي جهڙيءَ چون (تن جي چوڻ تي لڳي) متان کي خراب ڪرڻ نه ڪجي.

[بيت 94]

متن ڀانئيں سونُ، هي جر پوسُ جرڪنُون،
ورين ورائي ونُ، ڪنهن لڳي ڪارو ٿئي.

نڪر صاحب لکي ٿو: سون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي، سونُ ڪري سمجهو. (هٿ لائڻ سان) اهو سون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

متن = سون. ڀانئي = سمجهو. جر = پاڻي. جرڪڻون = چمڪندڙ.

نڪر صاحب جي معنيٰ واقعي ٺيڪ آهي، پر هڪ لفظ "پوس" جي معنيٰ ڪانه لکي اٿس. اهو "هوس" لفظ آهي.

اهو لفظ 'پوس' اصل ۾ "هسا" آهي، ۽ سنسڪرت "هوشن" جنهن جي معنيٰ آهي: "سچ"(۱).

جرپوس جرڪنون = سچ تي چمڪڻ وارو پاڻي.

معنيٰ ٿيندي: هي پاڻي، جيڪو سچ (جي ڪرڻن) سبيان چمڪي پيو، تنهن کي (غفلت کان) سونُ ڪري سمجهيو.

"ڪهه" لاءِ ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 10

(هلندڙ)

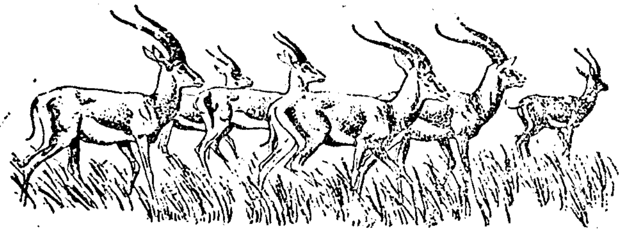

(۱) هندي شبد ساگر جلد چوٿون صفحو 2378 – ناگيري پرچارڻي سڀا ڪاشي.

غلام علي الانا

سنڌي ٻوليءَ جو مزاج

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ اڀتي ٻوليءَ جي دعوا

سنڌي ادب هر دؤر ۾ ارتقا پذير رهيو آهي. ان جو خاص سبب هي ٿي سگهي ٿو جو سنڌ جي سجاڻ اديبن ۽ شاعرن هميشه پنهنجي ماحول ۽ معاشري جو مطالعو پئي ڪيو آهي، ۽ ماحول ۽ معاشري ۾ ٿيندڙ ڦيرين گهيرين جو عڪس پنهنجي اپياس ذريعي، نظم يا نثر ۾ پيش پئي ڪيو آهي. انهيءَ ڪري سنڌي ادب کي هر دؤر ۾ ماحول جي عڪاسي ڪندڙ، هر دؤر جي ترجماني ڪندڙ ۽ جديد ادب چئي سگهجي ٿو. سومرن جي دؤر کان وٺي موجوده وقت تائين نظر توڙي نثري صنفن جو جڏهن جائزو وٺجي ٿو، تڏهن محسوس ٿو ٿئي ته اسان جو ادب هر دؤر ۾ ”ماڻهوءَ جو ادب“ رهيو آهي ۽ معاشري کي متاثر ڪندڙ تبديليون هميشه سنڌي ادب کي به متاثر ڪنديون رهيون آهن، جنهنڪري سنڌي ادب ۾ هميشه وقت جي رفتار سان گڏ نوان تجربا ڪيا ويا آهن، نوان موڙ ڏنا ويا آهن ۽ نواڻ آندي وئي آهي. هن ڏس ۾ سنڌي ڪهاڻيءَ جو مطالعو ڪافي دلچسپ آهي.

جڏهن فقط ڪهاڻيءَ ۾ آيل تبديلين جو اپياس ڪجي ٿو، تڏهن اچرج ۾ پئجي وڃون ٿا، ۽ انهن نقادن کي، جن هيءَ راءِ قائم ڪئي هئي ته ”علم ادب زندگيءَ جو تفسير آهي، حياتيءَ جو آئينو آهي“، دل سان داد ڏيون ٿا. يقيناً سنڌي ڪهاڻيءَ جو مطالعو سنڌ جي سماجي تاريخ ۽ سماجي قدرن جو مطالعو آهي. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيي بلڪل درست فرمايو آهي:

> ”ادب جو سماجي ڪارج وارو اپياس افاديت جي خيال کان اسان لاءِ ٻولي، سماج، ڪلچر ۽ ادب جي باري ۾ ڪئين نقطا واضح ڪري ٿو، ڪئين مسئلا حل ڪري ٿو، ڪئين راهون کولي ٿو، ۽ ڪئين سوال اُڀاري ٿو. هن طرح اسان هن قسم جي اپياس مان سنڌي ٻولي، سنڌي سماج جي باري ۾ وڏيڪ ڄاڻ ڪرڻ لاءِ وڏو مواد حاصل ڪري سگهنداسين“ (1).

---

(1) الهداد ٻوهيو، ڊاڪٽر: **ادب جو سماجي ڪارڄ**، مقالو، ”ٻرڪ“، ساليالي مخزن، سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 1977ع، ص 105.

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ات لت ٿوان تجربا ڪيا ويا آهن. اهڙن تجربن سان ٻوليءَ جي شعبي ۾ "آبتي ٻوليءَ" يا آبتي گرامر جا تجربا سر فهرست اهن. ٻوليءَ جي مزاج ۽ سڻاءَ جي خيال کان هي تجربو ڪيتري قدر ڪامياب ثابت ٿيو آهي، هن مضمون ۾ ان جو جائزو ورتو ويو آهي. منهنجي خيال موجب سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ آبتي ٻوليءَ يا آبتي گرامر وارو تجربو يا ان جي دعوا ناتجربيڪاريءَ، ٻوليءَ جي سڻاءَ کان اڻڄاڻپ، ۽ ٻولي جي اصولن ۽ قانون جي علم کان بيخبريءَ جي ڪري ڪئي وئي آهي، ڇاڪاڻ ته اهو عمل يا ڪم جيڪو فطرت جي اصولن ۽ قانون جي انحرافي ڪندو هجي. (هتي اهو به ياد رکڻ کپي ته زبان جي ارتقا جو عمل به هڪ لاڳيتو فطري عمل آهي). اها دعوي بنا سوچ ۽ سمجهه جي صرف ڳالهه کي درست سمجهي ڪئي وئي هجي. سا درست ڪيئن ٿي سگهجي. هن ڏس ۾ 1974ع واري سوجهري رسالي ۾ ڪافي بحث ڪيل آهي. هن مقالي ۾ مثالن ۽ دليلن سان آبتي ٻوليءَ واري اسٽائيل واري تجربي جي دعوي کي نه فقط رد ڪيو ويو آهي، پر غلط ۽ غير فطري پڻ ثابت ڪيو ويو آهي.

(ا) ٻوليءَ جو مطالعو هڪ علم آهي:

ٻوليءَ جو علم هڪ سائنس آهي. هيءَ سائنس سماجي علومن (Social Sciences) سان واسطو رکي ٿي. ٻولي انسانذات سان گڏ وجود ۾ آيل آوازي نشانين ۽ علامتن جو هڪ اهڙو سرشتو آهي، هڪ اهڙو نظام آهي، هڪ اهڙي تنظيم ۽ عمل آهي، جنهن جي مدد سان هڪ سماجي گروهه جا ماڻهو هڪٻئي سان ونڊوار رکن ٿا، تعلق رکن ٿا ۽ هڪٻئي کي سمجهن ٿا(1)، يعني ڪنهن به سماجي گروهه ۾ هڪٻئي سان تعاون لاءِ، انسانذات جي وات مان نڪتل آوازن جي سرشتي کي ٻولي سڏجي ٿو. هن ڏس ۾ لسانيت جي امريڪي ماهرن بلاڪ ۽ ٽريگر (Bloch & Trager) جو رايو آهي ته:

> "ٻولي صوتين، آوازن نشانين، اهڃاڻن ۽ علامتن جي هڪ اهڙي تنظيم آهي، هڪ اهڙي سڻاءَ آهي، هڪ اهڙو سرشتو آهي، جنهن جي مدد سان سماجي گروهه هڪٻئي سان ونڊوار ۽ تعلق رکي ٿو(2).

انهيءَ لحاظ سان ڏٺو وڃي ته ٻولي، سماج لاءِ ضروري آهي. ٻوليءَ بنا، انساني سماج جو تصور ناممڪن آهي ڇو ته هر انسان ڪنهن سماجي گروهه جو هڪ فرد آهي ۽ سماجي ۽ معاشرتي معاملن ۾ هو زبان تي ئي مدار رکندو آهي. اهوئي سبب آهي جو ماهرن جو رايو آهي ته "زبان تهذيب ۽ ثقافت جو بنياد ۽ پاڙ آهي."

---

(1) Sturtevant, E.H., An Introduction to Linguistic Science, New Haven yale University Press, 1947 P.2,

(2) Bloch B. & Trager, G. L. An Outline of Linguistic Analysis, Linguistic Society of America, 1942,P.5

(٢) ٻولي هڪ تنظيم آهي:

جيئن هيءَ ساري ڪائنات ۽ ان جو نظام هڪ فطرتي عمل آهي، جيئن سج جو اڀرڻ ۽ لهڻ، موسمن جو ڦرڻ ۽ بدلجڻ، فصلن جو پوکجڻ ۽ لهڻ، برسات جو وسڻ ۽ هوائن جو لڳڻ هڪ فطرتي عمل آهي، ۽ جيئن هر فطرتي عمل ۾ قدرت ڪارفرما آهي، تيئن ٻولي به هڪ فطرتي عمل آهي، قدرتي نظام آهي، هڪ تنظيم آهي، جنهن ۾ جيئن آوازن جي اُچارجڻ ۽ لفظن جي جوڙڻ ۾ صوتياتي سٽاءَ، سرشتي ۽ تنظيم جو واسطو آهي، تيئن وري فقرن ۽ جملن ۾ لفظن جي ايهڪ ۽ الهن ۾ ڦيرقار، جملي ۾ لاهه ۽ چاڙهه، لفظن جي ڦيرن، گردانن ۽ صيغن ۾ ويا ڪرڻي جوڙجڪ، سرشتي، سٽاءَ، ترتيب ۽ تنظيم جو دخل آهي. ٻوليءَ جي علم جي اهي شعبا ڪنهن فطرتي ۽ قدرتي نظام ۽ تنظيم جي اصولن موجب عمل ڪن ٿا. اهي سڀ حصا ڪنهن نظام موجب جڙيل آهن، جنهن جي ناهڻ ۾ ڪنهن به انسان جو اختيار نه رهيو آهي.

قدرت جي خلقيل هرچيز لاءِ ناهيل هرنظام جيڪڏهن اُبتو ٿي وڃي ته جيڪر مانڌاڻ مچي وڃي. مثال طور حامله عورت جي ڳرڀ ۾ ٻار اتفاقاً جڏهن اوبڙ ٿيندو آهي تڏهن ان عورت جي گهر جو هرڀاتي يا سندس هرعزيز ٻار جي ڄمڻ تائين فڪرمند رهندو آهي؛ غيرمندائتيون هوائون، جن کي هاري ناري "اوڪٽ" واريون هوائون سڏيندا آهن، تڏهن اهي نه فقط پوکن لاءِ نقصانڪار سمجهيون وينديون آهن، پر ماڻهن جي صحت کي به نقصان پهچائينديون آهن. غيرمندائتي برسات تباهي مچائيندي آهي. اهڙيءَ طرح قدرتي نظام موجب سج اوڀر کان اڀري ٿو ۽ اولهه طرف لهي ٿو. قدرت جي انهيءَ نظام ۾ جيڪڏهن ڦيرو اچي وڃي ته جيڪر ڪهرام مچي وڃي. اهڙيءَ طرح سڀ هوندي ۽ پنهنجي وقت تي اچن ٿيون ۽ ڦرن ٿيون، موسمن جي آڌار تي پوکون ٿين ٿيون. ڪڻڪ سياري ۾ پوکبي آهي ۽ بهار ۾ لهندي آهي. ساريون اونهاري ۾ پوکبيون آهن ۽ سياري ۾ لهنديون آهن ۽ انب فيبروريءَ ۾ ٻور جهليندا آهن ته اپريل-مئي ڌاري فصل ڏيندا آهن، اهڙيءَ طرح قدرت جو قانون هر ڪم ۾ ڪارفرما آهي.

ٻولي به هڪ نظام آهي، هڪ سائنس آهي، هڪ سرشتي تي ٻڌل آهي، جنهن کي اُبتو ڪري ڪو سگهجي. جيڪڏهن ڪو به نظام يا تنظيم بنا ڪنهن اصول ۽ قانون جي اُبتو ڪري سگهجي ته پوءِ ان کي تنظيم ڪيئن چئبو؟ شاعر جي ڪنهن منظوم ڪلام کي تڏهن ته نظم چئبو آهي جڏهن هر ڪلام چاهي اهو هنديءَ ۾ هجي يا سنڌيءَ ۾، عربيءَ ۾ هجي يا فارسيءَ ۾، فرينچ ۾ هجي يا انگريزيءَ ۾، پنهنجي پنهنجي لمولي ۾ منظوم هوندو آهي. هر ڪلام پنهنجي پنهنجي ٻوليءَ جي مزاج ۽ ماپن، بحرن ۽ وزنن ۽ ماترائن جي علم موجب جڙيل هوندو آهي؛ پوءِ کي ان کي چند وديا چون ته کي علم عروض چون، ته کي ان کي ميٽر چون. مطلب ته جيئن شاعريءَ لاءِ ماهرن فطري بنيادن تي کي قانون جوڙي، انهن تي پنهنجي پنهنجي ماحول ۽ ٻوليءَ جي مزاج مطابق نالا رکيا، تيئن خود ٻولي به ڪن اصولن ۽

نظام جي پابند آهي. ٻولي ياقاعدي آوازن جو هڪ سرشتو آهي، جنهن موجب انسان لاشعوري طور ڳالهائي ٿو يا لکي ٿو. هو جنهن وقت ٻ لکي ٿو، جڏهن ٻ لکي يا ڳالهائي ٿو تڏهن انين هرگز نٿو سوچي ته صفت ڪٿي ڪم آڻيان، حرف جر ڪيئن استعمال ڪريان. هو ٻوليءَ جو اهو سڄو سرشتو پنهنجي گهر ۾، پنهنجي پاڙي ۾، پنهنجي ماحول ۽ پنهنجي معاشري ۾، ننڍي هوندي کان خود بخود سکندو ويندو آهي. ڪيس ڪوڻ ڪولڻ ٿو پڌائي ته هيءُ لفظ هن هنڌ ڪم آڻ. البت هر ماڻهوءَ جي سوچ جي گنجائش پنهنجي پنهنجي آهي. ڪن جي سوچ سمنڊ وانگر اونهي آهي، ته ڪن جي سطحي هوندي آهي، ڪن وٽ لفظن جي ڪوٽ هوندي آهي، ته ڪي لغت جي کاڻ هوندا آهن. انهن ڳالهين جو واسطو ٻوليءَ جي سٽاءُ ۽ سرشتي سان ڪونہ هوندو آهي.

ڪي ماڻهو سمجهن ٿا ته وياڪرڻ يا گرامر جا قاعدا ٻهرين نهيا ۽ ٻوليون پوءِ نهيون. انهن جي اها سوچ صحيح نہ آهي. ڪي وري چون ٿا ته ٻولي ٻهرئين نهي، گرامر يا وياڪرڻ پوءِ نهيا. سنڌ ن الهيءَ سوچ ۾ لسانيات جي علم جو عنصر گهٽ آهي. امداد حسنيءَ جو رايو آهي ته هن ڏس ۾ ”ٻوليءَ ٻهرين نهي هئي ۽ گرامر پوءِ(۱)“. وري ڪي ائين سمجهن ٿا ته ڪنهن ٻ ٻوليءَ جي صوتياتي يا وياڪرڻي سرشتي يا سٽاء کي پنهنجي مرضيءَ موجب ڦيرائي يا تبديل ڪري سگهجي ٿو، اهو ٻ ممڪن نہ آهي؛ اها سوچ ٻ غلط آهي. هر ٻوليءَ جو سٽاء پوءِ چاهي اهو صوتياتي هجي يا وياڪرڻي، هڪ قدرتي عمل ۽ ڪارنامو آهي، جيڪو ٻوليءَ جي وجود سان ڪڏ وجود ۾ آيو.

امداد حسيني صاحب سوجهرو رسالي ۾، ٻهرئين انٽرويو ۾، جنهن جو حوالو ڏنو ويو آهي، جنهن گرامر طرف اشارو ڪيو آهي، اهو ڇهين ڪلاس واري ڪورس لاءِ لکيل گرامر آهي ۽ ته ڪہ اها وياڪرڻي سٽاء جيڪا هر ٻوليءَ لاءِ ضروري سمجهي ويندي آهي. اسان جيڪڏهن ائن-لون سهينن جي ٻار جي ٻوليءَ جو مطالعو ڪنداسين، ۽ هو جيئن جيئن ٻهرين آواز پوءِ لفظ، پوءِ جملا ڳالهائڻ سکي ٿو، انهيءَ سٽاء تي غور ڪنداسين ته اسان کي قبول ڪرڻو پوندو ته ٻار ننڍپڻ کان ئي ڪنهن سرشتي، ڪنهن سٽاء ۽ ڪنهن تنظيم جي تربيت موجب لفظن کي اڳيان پٺيان پيهاري ٿو. انهيءَ ڪري چئبو ته ٻولي ڪنهن سٽاء جو نالو آهي، ڪنهن تنظيم ۽ ڪنهن سرشتي جو نالو آهي. ان قدرتي نظام کي، ڪنهن قانون ۽ اصول کان سواءِ ڦيرائي يا تبديل ڪري نٿو سگهجي. انهيءَ ڪري ائين چيو ويو آهي ته ڪنهن ٻ ٻوليءَ جي سٽاء ۽ سرشتي جو مطالعو معنيٰ ان ٻوليءَ جي صوتياتي نظام، صرفي ۽ نحوي اصولن جو مطالعو. هن ڏس ۾ پروفيسر علي نواز جتوئي فرمائي ٿو:

(۱) امداد حسيني: انٽرويو، ”ماهوار سوجهرو“ جلد 2، نمبر 10، ڪراچي، جولاءِ 1972ع ص 7

”ڪنهن بہ نظام کي سڌو سنئون ٻاهران جاچي نہ ڏسبو آهي، پر ان کي جزن ۾ ورهائي، ڇيهہ ڪري، ان جي عملي ڪارروائيءَ جو جائزو ورتو ويندو آهي. ٻوليءَ جي سٽا سمجهڻ لاءِ بہ هوبهو ائين ڪيو ويندو آهي. پهريائين ان جا مختلف آواز معلوم ڪيا آهن، پوءِ انهن جو ميل ميلاپ ۽ لڳ لاڳاپو ڳولهي لڌو آهي؛ اُن بعد الهن جي عملي ڪاروائي جاچبي آهي. انهيءَ عملي ڪاروائيءَ مان بہ ستور پدن جو پيدا ٿيڻ ۽ لفظن جو جڙڻ جاچي لڌو آهي؛ آخر ۾ جملن جي ملي ۽ نهڪي اچڻ وارو نظام بيان ڪيو آهي. ٻوليءَ جي الهيءَ تنظيم جو ٻيو نالو گرامر آهي“(1).

پروفيسر جتوئي نوڙي ٻين ماهرن جي هن قسم جي راءِ مان ظاهر آهي تہ ٻولي علامتن (صوتياتي ۽ وياڪرڻي) جي هڪ تنظيم آهي، هڪ سٽاءَ آهي، هڪ سرشتو آهي. اسان جيڪي ڪجهہ ڳالهايون ٿا، تنهن جو تعلق ٻاهرين دنيا جي شين، واقعن ۽ وهنوار سان آهي. اسان جي هرگفتي ۽ گفتار کي معنيٰ آهي ۽ مفهوم آهي. اسان جيڪي لفظ اُکيون ٿا تن کي ڪا معنيٰ آهي. اهي لفظ ظاهري (لفظي) ۽ معنوي مفهوم ظاهر ڪن ٿا. پروفيسر جتوئي مثال ڏيندي لکيو آهي تہ: ”جڏهن اسين چئون ٿا تہ ڪتو اچي ٿو، تڏهن لفظ ’ڪتو‘ هوبهو شئي نہ آهي، پر ان خاص شئي جي علامت آهي، ۽ ان علامت مان خاص معنيٰ نڪري ٿي. اهڙيءَ طرح ’اچي ٿو‘ هوبهو واقعو نہ آهي پر ان خاص واقعي جي علامت آهي، جا هڪ خاص معنيٰ ظاهر ڪري ٿي“(2).

الهن معنائن کي پنهنجو مقصد آهي ۽ پنهنجو مفهوم آهي. انهن معنائن کي پنهنجو ماحول ٿيندو آهي ۽ پنهنجو معنوي ڪارج ٿيندو آهي. ”ڪتي“ جي لفظي معنيٰ هڪڙي آهي تہ معنوي ڪارج ٻيو آهي. اسان جي ٻوليءَ ۾ هڪڙو لفظ آهي ”پاٽ“ انهيءَ لفظ (پاٽ) کي ڌار ڌار ڪارجن ۾ استعمال جي ڪري ”چٽ“ بہ چئبو آهي تہ ”ڦيلهي“ بہ چئبو آهي. اهڙيءَ طرح ڌار ڌار حالتن ۾ لفظ جي معنوي حيثيت بدلجي ٿي.

هن دعوا سان هي ٿو ثابت ٿئي تہ هر علامت جي معنيٰ ۾ ڪو لاڳاپو آهي ۽ ڪو سگهندڙ آهي. جيڪڏهن اها علامت يا اهو لفظ پنهنجي مقرر ڪيل جاءِ تان هٽائي ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي ڪم آڻبو تہ ان جي اصلوڪي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ فرق اچي ويندو. تنهنڪري امداد حسينيءَ جي هيءَ دعوا تہ: ”لفظن جو جوڙاءُ، سٽ جو سٽاءُ اهي ٻئي اندر مان نڪتل آهن ۽ گرامر ٻاهرين شئي آهي“(3)، فقط هڪ شاعرانہ سوچ ۽ هڪ شاعر جي تخليل جو پرواز آهي جنهن ۾ حقيقت گهٽ ۽ تصور وڌيڪ آهي؛ ڇو تہ سائنس ”ڇو ۽ ڪيئن“ سوالن جا جواب

---

(1) علي نواز جتوئي: ”علم‌السان ۽ سنڌي زبان، حيدرآباد، 1968ع، ص 12.
(2) علي نواز جتوئي: ”علم‌السان ۽ سنڌي زبان“، حيدرآباد، 1968ع، ص 12.
(3) امداد حسيني: انٽرويو، ماهوار سوجهرو، جلد نمبر 10، ڪراچي، جولاءِ 1974ع.

ڏني لي. ٻولي هڪ سائنس آهي، جيئن سڀ ڇيو ويو آهي، جنهن ۾ تخيل جو پرواز ۽ تصور گهٽ، پر حقيقت کي دخل وڌيڪ آهي.

ڪنهن به تنظيم ۾ باقاعدگي ۽ تسلسل ضرور هوندو آهي، ته جيئن هڪ حصي جو ٻئي حصي سان واسطو هجي، هڪ جز جو ٻئي جز سان رابطو هجي، ته جيئن ان تنظيم يا نظام ۾ تسلسل قائم رهي. ٻوليءَ جو سرشتو ۽ نظام به ائين آهي، جيئن سڀ ڇيو ويو آهي ته ٻولي آوازن جو هڪ سرشتو آهي. انهن آوازن جي اچارڻ لاءِ به ڪو سرشتو آهي. ان سرشتي جي اڀياس کي علم صوتيات نالو ڏنو ويو آهي.

علم صوتيات جي مطالعي سان خبر پوي ٿي ته قدرت آوازن جي اچارڻ لاءِ ڳالهائڻ جي عضون (زبان ۽ مخرجن) کي اهڙي نموني سان هڪ ٻئي جي آمهون سامهون بيهاريو آهي، جو انهن جي ڌار ڌار حصي جي ميلاپ سان ڌار ڌار آواز اچاري سگهجن ٿا. علم صوتيات جي شاگرد کي معلوم آهي ته نرم تارونءَ وٽ آوازن جي اچارڻ لاءِ زبان جو ڪهڙو حصو نرم تارونءَ سان ملي ٿو؛ سخت تارونءَ وٽ آوازن جي اچارڻ لاءِ زبان جو ڪهڙو حصو سخت تارونءَ سان ملندو. اهڙيءَ طرح سورڊني آوازن جي اچارڻ لاءِ زبان ۽ وات جي ڇت جو ڪهڙو حصو پاڻ ۾ ملندا؟ اهو سڀڪجهه هڪ مقرر ڪيل نظام موجب ٿئي ٿو. صوتيات جي علم جي مدد سان خبر پوي ٿي ته ڪهڙي سبب جي ڪري برصغير ۾ ماڻهو عربي جا (ع، ح، ق، خ ۽ غ) عربن وانگر اچاري نه سگهندا آهن؛ يا عرب، سنڌي، دراوڙي ۽ ٻين ٻولين جا آواز اچاري نه سگهندا آهن، مطلب ته ڌار ڌار آوازن جي اچارڻ لاءِ قدرت ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ به اهڙي نموني بيهاري آهي، جو دنيا ۾، جدا جدا ملڪن ۾، اتي جا ماڻهو، اتي جي جاگرافيائي، تهذيبي ۽ تمدني حالتن مطابق، پنهنجي زبان جا آواز اچاري سگهندا آهن.

جهڙيءَ طرح آوازن جي اچارڻ لاءِ، ڳالهائڻ جي عضون جي طبعي بناوت ۽ بيهڪ جو هڪ نظام آهي، جنهنڪري خاص گروهه جا آواز، ڪنهن خاص مخرج تان ئي اچاري سگهبا آهن، ۽ ان مخرج وارا آواز، ڳالهائڻ جو ڪو ٻيو عضوو اچاري نه سگهندو آهي، تهڙيءَ طرح وري ڌار ڌار اچاريل آوازن کي ملائڻ سان، پد ۽ لفظن جي ٺاهڻ لاءِ به ڪو سرشتو ۽ ڪو قانون هوندو آهي. اهڙي سرشتي ۽ اهڙي نظام کي صوتياتي نظام يا صوتياتي سرشتو چئبو آهي. صوتياتي نظام جي واقفيت سان خبر پوندي آهي ته ڪهڙو آواز لفظ جي منڍ ۾ اچي سگهندو آهي ڪهڙو آواز لفظ جي وچ ۾ ايندو آهي ۽ ڪهڙا ڪهڙا آواز لفظ جي آخر ۾ اچي سگهن ٿا.

سنڌ ۾ هر پڙهيل ماڻهوءَ کي خبر آهي ته سنڌي زبان جو ڪو به لفظ (ڻ، ج، گ ۽ ڙ) آوازن سان شروع ڪونه ٿيندو آهي. سنڌ جي ماڻهن کي اها به ڄاڻ آهي ته سنڌي زبان جي هر لفظ جي آخر ۾ ڪونه ڪو سر (Vowel) ضرور ايندو آهي، يعني سنڌي زبان جي هر مفرد لفظ جي آخر ۾ ساڪن وينجن (Consanant) نه ايندو آهي، پوءِ چاهي اهو وينجن مفرد هجي يا مرڪب.

جهڙيءَ طرح هر ٻوليءَ جو پنهنجو صوتياتي نظام ٿيندو آهي، تهڙيءَ طرح هر ٻوليءَ جو پنهنجو وياڪرڻي نظام بہ هوندو آهي. وياڪرڻي نظام کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. هڪ حصو اهو آهي جنهن ۾ لفظن جي ڦيرڻ ۽ صيغن ۽ نون لفظن ناهڻ جا قانون ڏنل هوندا آهن. هن حصي کي "علم صرف" چئبو آهي. ٻيو حصو اهو آهي، جنهن ۾ فقرن ۽ جملن ۾ لفظن جي ٻيهڪ ۽ انهن جي سٽاءَ جي قانونن جي خبر پوندي آهي. هن حصي کي "علم نحو" چوندا آهن. ماهرن جو راءِ آهي تہ "اها مڪمل گفتار جيڪا ٻوليءَ جي جهيلار يا ڊار (Intonation) سان ڪنهن بہ هڪ جهيلار يا ڊار تي ختم ٿئي، اهڙيءَ گفتار کي جملو چئبو آهي". ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ جملي جي مطالعي ۽ ڇنڊڇاڻ لاءِ "جهيلار" جو بيان ضروري آهي: تنهنڪري ڪهاڻي، ناول يا ڊرامي ۾ ٻوليءَ واري موضوع جي ڇنڊڇاڻ لاءِ جهيلار جو بيان لازمي آهي.

علم صوتيات وانگر علم صرف ۽ علم نحو لاءِ بہ ڪي قانون ۽ ڪي اصول مقرر ٿيل آهن. هن مقالي جو تعلق سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ٻوليءَ جي سلسلي ۾ ڪيل نون تجربن، خاص ڪري جملن ۾ ڪيل نون تجربن، يعني جملن جي سٽاءَ جي مطالعي سان آهي. ان ڪري هن مقالي ۾ انهن جملن تي بحث ڪيو ويو آهي، جن کي اسان جي ڪهاڻيڪارن "آپتي ٻولي" يا "آپتو گرامر" نالو ڏنو آهي، ۽ نقادن اها دعويٰ ڪئي آهي تہ "سنڌي ڪهاڻيءَ ۾، ٻوليءَ جي عبارت ۽ اسلوب واري حصي ۾ اهو نئون تجربو آهي".

(٣) ٻولي آپتي ٿي سگهي ٿي ڇا؟

هاڻ سوال ٿو پيدا ٿئي تہ آپتي ٻولي ڇا کي ٿا چون؟

ڪجهہ سال اڳ سنڌ جي ڪن ڪهاڻيڪارن، جملن جي سٽاءَ ۽ جوڙجڪ ۾، جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم سمجهڻ کان سواءِ، پنهنجي مرضيءَ سان ڦيرڦار آندي. هنن شايد نظمائي نثر واري صنف ۾ جملي جي سٽاءَ کي ڏسي ڪهاڻين ۾ ڪن ڪن جملن کي سندن خيال موجب اثرائتو بنائڻ لاءِ، علم نحو واري سٽاءَ ۽ اصولن جو خيال نہ ڪري، انهن تجربي ۽ نواڻ جي شوق ۾، ڪن جملن جي شروعات فعل سان ڪئي تہ ڪن جملن ۾ فعل ڪٿي تہ وري فاعل ڪٿي، ضمير ڪٿي تہ صفت ڪٿي ڪم آندو. انهن نہ سوچيائون تہ انهن ڪرڻ سان جملي جي معنيٰ اها ساڳي رهندي يا نہ، جيڪا سندن مقصد ۽ مفهوم کي ظاهر ڪري، يا ڪو ٻوليءَ جو فطري ڍنگ ڏکجي معنيٰ کي بہ منڊو ڪري وجهندو يا نہ. مثال طور مشتاق شوري صاحب پنهنجي ڪهاڻي "ٽڪل جڏہن جو سوٽ" جي شروعات هن جملي سان ڪئي آهي:

"آئيو آهيان لنڊ سان. آئي هائي هلان ٻيو رستي تي،
سيل ڏيڪ پنڊ ڪرڻ کان پوءِ ٻچندس بس تي."

ڪهاڻيڪار خود سوچي تہ "آئيو آهيان لنڊ سان" جملو، جنهن سان ڪهاڻيءَ جي شروعات ڪئي وئي آهي، تنهن جي معنيٰ ڇا آهي؟ ٻوليءَ جي قانون موجب جملي ۾ "جهيلار" لاءِ ڪنهن هڪ لفظ تي زور (Stress) ڏنو آهي. "آئيو آهيان لنڊ سان" جملي ۾ زور ڪهڙي لفظ تي آهي؟ الهيءَ جملي ۽ "لنڊ سان آئيو آهيان" جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ ڪو فرق آهي يا نہ؟ ٻنهي جملن ۾ علم نحو جا ڪهڙا اصول ڪم آندا ويا آهن.

دراصل مشتاق شوري صاحب جي افسالي ۾ "آئيو آهيان لنڊ سان، آئي هاڻي هلان پيو رستي تي" جملن ۾ رابطي ۾ تسلسل واري موضوع تي بحث ڪرڻ منهنجو مقصد نہ آهي. منهنجي بحث جو مقصد هي آهي تہ جيڪڏهن الهن جملن واريءَ سٽاءَ ڪي "آبتي ٻولي" يا "آبتي ٻوليءَ وارو نئون تجربو" سڏبو تہ مون کي هيئن چوڻو پوندو تہ الهيءَ تجربي جي دعوا ڪندڙ لساني سائنسدان، ٻوليءَ جي سائنس جي اصولن کان واقف نہ آهن، ڇو تہ اهو نئون تجربو "سنڌي زبان جي جملن جي سٽاءَ ۽ نحو جي قانون کان انجاڻ هجڻ جو وڏي ۾ وڏو ثبوت ڏئي ٿو. آبتي ٻوليءَ جي طرفداري ڪندي خود امداد حسيني صاحب رايو ڏنو آهي تہ: "عام طرح ڏسجي ٿو تہ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي اتهاس جو اڀياس سنڌي اديبن گهٽ ڪيو آهي(۱)."

ڪنهن بہ ڪهاڻيءَ، ناول، ڊرامي ۽ مضمون وغيره ۾، طرز تحرير يعني لکڻ جو انداز، اسٽائيل، اسلوب ۽ عبارت ان صنف کي اپاري ٿي. جنهن اسٽائيل سان، مشتاق شوري، ڪهاڻيءَ جي شروعات ڪئي آهي، ان لاءِ سنڌ جا ڪهاڻيڪار ۽ ٻوليءَ جي علم جا ڄاڻو وبهي فيصلو ڪن تہ الهيءَ اسٽائيل ۾ بقول امداد حسينيءَ جي لفظن ۾ ڪهڙو جڙاءُ آهي. سٽن جو ڪهڙو سٽاءُ آهي. ڇا جڙاءُ ۽ سٽاءُ لاءِ بہ ڪي اصول آهن يا نہ؟ منهنجو مطلب فعل سان جملي جي، هن طرح شروعات واري لفظي سان آهي. حقيقت هيءَ آهي تہ جڏهن ڪوبہ جملو فعل سان شروع ڪبو آهي، تڏهن يا تہ جملو سوالیہ هوندو آهي يا تعجب ڏيکاريندڙ ۽ يا ان ۾ بيزاري ظاهر ڪرڻ جو انداز هوندو آهي. هن طرح سان جملي جي شروعات ڪرڻ، ٻوليءَ ۾ نئون تجربو ڪهڙي حساب سان ٿيو: جڏهن جملو نہ سواليہ آهي، نہ عجب ۾ وجهندڙ ۽ نہ وري بيزاري ڏيکاريندڙ. ڇا هن اسٽائيل کي الدر مان نڪتل لفظن جو جڙاءُ يا سٽن جو سٽاءُ چئي سگهبو. مذڪور سڄي افسانی ۾ مٿي ڏنل جملا ۽ اڳتي صفحي 20 تي ڏنل هڪ جملو هي آهي:

"ڏسان ٿو بس اسٽاپ ڏانهن."

الهن جملن کان سواءِ باقي سڄي ڪهاڻي عام سنڌي اسلوب ۽ اسٽائيل يعني نظري عبارت ۾ لکيل آهي، جنهن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ شورو صاحب پنهنجي سڄيءَ ڪهاڻيءَ ۾ اڳتي

---

(۱) امداد حسيني: حوالو مٿي ڏنو ويو آهي.

غير فطري اسٽائيل وارا جملا ٺاهي هلي ته سگهيو آهي ۽ لکندي لکندي فطري زبان شس غالب پنجي ويئي آهي.

اڻتي ٻوليءَ واري تجربي جي دعوا ڪندڙن ۾ ٻيو نالو محترمه تنوير جوڻيجيءَ جو ورتو وڃي ٿو. هن محترمه جي الهيءَ ”نئين تجربي“ ۾ هڪ ڪهاڻي 'سوجهرو' رسالي ۾ ڇپي هئي، ۽ محترمه کي ڪجهه هم خيال ماڻهن وٽان داد به مليو هو. محترمه تنوير جو تازو ڇپيل افسانن جو مجموعو ”امرت منجهه ڪڙاڻ“ سون پڙهيو آهي. محترمه تنوير جي اڻتي ٻولي، جنهن کي اڻون غيرفطري طور گڏ ڪيل لفظن جو سيڙاڪو سڏيندس، جا گهڻا مثال هن ڪتاب ۾ شامل ٻارهن افسانن مان فقط ٻن افسانن ”ٻاهر ٻڦ نه نڪري“ ۽ ”مون کي آهي اميد الله ۾“ ۾ ملن ٿا. باقي افسانن ۾ عادي يعني روزمره جي ٻوليءَ وارو نثر ۾ فطري يا عام اسٽائيل ڪم آندي اٿس. دراصل عام اسٽائيل ۾ ئي تنوير صاحبه پنهنجي تصورات، مشاهدات ۽ جذبات کي اصلي طرح بيان ڪري سگهي آهي. هيٺ تنوير جي افسانن مان ڪي مثال ڏجن ٿا، جن کي هوءَ اڻتي ٻولي ٿي لکي. محترمه تنوير ”ٻاهر ٻاڦ نه نڪري“ افساني جي شروعات هن طرح ڪئي آهي:

”نهاري رهي آهي اندي ٻولار ۾ پسڻ بنا“

ٻيا مثال هي آهن:

”اکين ۾ رهڪائون امت سوچ جون“
”ڪا پيڙا آهي جا ڪوريس اني من.“
”وڃي آهيان تنها تنها“
ٽڪي رهيو آهي، هيڪلائيءَ جو احساس
سندس وجود کي، اڌوهيءَ جيان“
”ٻير ٻير ۾ ٻاني آئي کهوٽ ڪنوار جي صفي ڏانهن
جهڪي جهاتي ٻاتائين، در جي چير مان
ٻاجاتي ڳاڙهن کهنبن لٽن ۾ ويڙهيل سيڙهيل
پريل آهي ٻاءَ جي مضبوط ٻاڪرن ۾......
ڇميس ٻيو ڇاهه منجهان...... ڳل، چپ، ڪنڌ،
سنڌ سنڌ کي...... هٿ ترڪنس ٻيا پريل پريل
ٻت تي......
ڇاڻجي ٿا وڃنس مک تي دک ۽ ٻيڙا جا ٻاڇا......
اڀري اڇيس ٿو نفرت جو احساس من ٻاتال مان“

اهڙيءَ طرح ”مون کي آهي اميد الله ۾“ افساني مان ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

”اٿي ٿي، اڇي ٿي، ڪيٽ ڏاهن. ڪڏي ٿي آلبم

ڏسي ٿي نوٽا.
ٻانهي وڏي رهي آهي سيَن کي پٺ تي چاڙهيندي،
اَک ڏيندي پنهنجي ساڳيءَ ڏانهن...... لهاري ٿي
درياءَ جي پاهران"

اهڙي طرح تنوير جي انهن افسانن مان پيا به مثال ڏيئي سگهجن ٿا، جن ۾ هنن جملن وانگر نه ته آهي ٻيهڪ جي لشالين جي پابندي، ۽ نه وري رکيو اٿس معنيٰ ۾ مفهوم جو خيال، ۽ نه وري ڪئي اٿس نحوي اصولن جي پرٺواري. ليڪڪا جي ابتي ٻوليءَ مان مراد شايد جملن ۾ لفظن کي بنا ڪنهن اصول جي، سواءِ ڪنهن معنيٰ ۽ مفهوم سمجهڻ جي، ڦيرائي ڪڏهن جملي جي منڍ ۾، ڪڏهن وچ ۾ ته ڪڏهن جملي جي آخر ۾ رکڻ آهي.

هاڻ ڏسڻو هي آهي ته ٻولي اُبتي به ٿي سگهي ٿي يا؟ سنڌي وياڪرڻ جا اصول، علم نحو جا قانون هن ڏس ۾ ڪهڙي ٿا رهنمائي ڪن؟ جيڪڏهن ٻولي فطري قانون ۽ سائنسي سرشتو آهي ته پوءِ لفظن کي ڪنهن جملي ۾ اڳيان پٺيان ڪرڻ لاءِ انهن ڪهاڻيڪارن وٽ ڪهڙو جواز آهي ۽ ڪهڙو دليل آهي؟ پروفيسر علينواز جتوئي لکي ٿو:

"اسين پيا جيڪي به علامتي لفظ استعمال ڪريون ٿا سي هاڻ ناهيون ٿا، ۽ پاڻ ڊاهي پيا ناهي سگهون ٿا يا مرضيءَ موجب ان ۾ مناسبا آڻي سگهون ٿا. ٻوليءَ ۾ اسين ائين ڪري نٿا سگهون. اها خودبخود اٽل قانون موجب ڦرلدي رهي ٿي. ڪوبه شخص پنهنجي مرضيءَ مطابق ٻوليءَ جي سٽائن ۾ دخل ڏيئي نٿو سگهي. وڏ ۾ وڏ هو نوان لفظ پيدا ڪري ان ۾ داخل ڪري سگهي ٿو، مگر ان لاءِ به پڪ نه آهي ته اهي هلي سگهندا يا نه(1)."

(iv) ٻوليءَ جي سٽا ۾ علم نحو:

هاڻ ڏسڻ گهرجي ته علم نحو جي اصولن موجب جملي ۾ لفظن جي ٻيهڪ لاءِ ڪهڙا قانون آهن، ۽ اُبتي ٻوليءَ جي دعوا ڪندڙ ڪهاڻيڪارن طرفان ڪم آندل ٻوليءَ کي غيرفطري ۽ غلط ٻولي چو سڏيو ويو آهي؟

ڪهاڻي نثر جي هڪ صنف آهي. نثر ۾ ڪم آندل فقرن ۽ جملن جو مطالعو علم نحو سان واسطو رکي ٿو، جنهن لاءِ هر زبان ۾، ان زبان جي مزاج ۽ ڪارج پٽاندڙ ان جو مطالعو ڪري، ان جا اصول مقرر ڪيا ويا آهن. مٿي علم نحو جي وصف بيان ڪندي ٻڌايو ويو آهي ته:

"هن علم (علم نحو) جي مطالعي جي مدد سان فقرن ۽ جملن ۾ لفظن جي ٻيهڪ ۽ انهن جي سٽاءَ جي خبر پوي ٿي."

---

(1) علينواز جتوئي پروفيسر: "علم السان ۽ سنڌي زبان"، ص 15-16.

مٿي جملي جي وصف بيان ڪندي اهو ٻڌايو ويو آهي ته "جملو هڪ مڪمل گفتار آهي، جيڪا ڪنهن نه هڪ جهلار يا ڍار (Intonation) تي ختم ٿيندي آهي. "علم نحو جي مٿي ڏنل وصف جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته ڪنهن به ٻوليءَ ۾ فقرا ۽ جملا، ان ٻوليءَ جي نحوي ۽ تنظيمي مطابق ٺهن ٿا، ۽ انهن فقرن ۽ جملن ۾ لفظ، ان ٻوليءَ جي نحوي سرشتي ۽ تنظيم مطابق جايون والارين ٿا. مثال طور سنڌي ٻوليءَ جي نحوي سٽاءَ موجب، عام طور ڳالهايل جملي جا ڪي نمونا هيٺ ڏجن ٿا:

ڪهوڙو ڊوڙي ٿو.
چڱو ڪهوڙو ڊوڙي ٿو.
ڪهوڙو چڱو ڊوڙي ٿو.
منهنجو چڱو ڪهوڙو ڊوڙي ٿو.
منهنجو ڪهوڙو چڱو ڊوڙي ٿو.
ڪهوڙو ماڻي ايئي ٿو.

انهن جملن ۾ هرهڪ جملي جا ٻه حصا آهن. انهن مان هڪ حصو آهي "ڪهوڙو" چڱو ڪهوڙو، ۽ ٻيو حصو آهي ڊوڙي ٿو يا چڱو ڊوڙي ٿو. انهن حصن مان پهرئين حصي يعني "ڪهوڙو"، "چڱو ڪهوڙو"، منهنجو ڪهوڙو يا "منهنجو چڱو ڪهوڙو" کي فاعل يعني ڪم جو ڪندڙ (Subject) چئبو آهي، ۽ ٻئي حصي يعني "ڊوڙي ٿو" يا "چڱو ڊوڙي ٿو" کي "فعل" يا "ڪم" (Verb) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عام نحوي سٽا موجب ڪنهن به جملي ۾ اهرين فاعل پنهنجي جاءِ ولي پيهندو آهي ۽ ان کان پوءِ مفعول ايندو ۽ آخر ۾ فعل ايندو آهي. اها عام ۽ مروج نحوي سٽا آهي، جنهن کي وياڪرڻ جي ماهرن فاعل-فعل واري سٽاءَ لالو ڏنو آهي. ڪوبه ماڻهو عام وهنوار ۾ يا عام گفتار ۾ مٿي ڏنل جملا انهيءَ سٽاءَ موجب ڳالهائيندو، ۽ نه هيٺ ڏنل مثالن وانگر ڦيرائيندو جيئن "ب" هيٺ ڏنا ويا آهن:

الف	ب
ڪهوڙو ڊوڙي ٿو	ڊوڙي ٿو ڪهوڙو
چڱو ڪهوڙو ڊوڙي ٿو	ڊوڙي ٿو چڱو ڪهوڙو
ڪهوڙو چڱو ڊوڙي ٿو	چڱو ڊوڙي ٿو ڪهوڙو

مٿي "الف" ۽ "ب" هيٺ ڏنل جملن جي ٻنهي سيٽن جي مطالعي کان پوءِ ٻه سوال پيدا ٿين ٿا. پهريون سوال هي آهي ته سنڌي زبان ۾ نحو جا عام اصول ۽ قانون ڪهڙا آهن؟ ٻيو سوال هي آهي ته ڇا ٻئي سيٽ يعني "ب" هيٺ ڏنل جملا، علم نحو جي قانون موجب غلط آهن؟

پهرئين سوال جو جواب هي آهي ته مٿي فاعل-فعل واري سٽاءَ جا مثال ڏنا ويا آهن. اها سٽاءَ سنڌي ٻوليءَ جي عام گفتار واري آهي، جيڪا روزمره جي گفتگو ۾ ڳالهائي ويندي آهي. سنڌي نثر جي هر صنف عام طور هن سٽاءَ موجب ئي لکي ويندي آهي. انهيءَ عام سنڌي نحوي سٽاءَ (فاعل-فعل يا فاعل-مفعول واري سٽاءَ) جا هيٺيان عام اصول ۽ قانون آهن:

(i) جملي جي منڍ ۾ فاعل جو وڌاءُ (لِڳ) ٻهرين، ۽ فاعل ان کان پوءِ ايندو.
(ii) فعل هميشه جملي جي پڇاڙيءَ ۾ ايندو.
(iii) فعل جو وڌاءُ (لِڳ) هميشه فعل کان اڳ ايندو.
(iv) فاعل کان پوءِ، ۽ فعل جي وڌاءُ کان اڳ، پهرين مفعول جو وڌاءُ ۽ ان کان پوءِ مفعول ايندو.
(v) ظرف هميشه فعل جي وڌاءُ طور ڪم ايندو.
(vi) صفت هميشه موصوف کان اڳ، ۽ ان جي بلڪل پر ۾ جاءِ وٺندو.
(vii) حرف جر هميشه اسم، ضمير، صفت ۽ ظرف کان پوءِ، ۽ بلڪل انهن جي پر ۾ جڳهه وٺندو.

روزمره گفتار واري ٻوليءَ جو هر جملو انهن اصولن ۽ قائدن جو پابند هوندو آهي. انهن اصولن لاءِ جيڪا بنيادي سٽاءُ آهي تنهن جا چار مقصد آهن. انهن مان پهريون مقصد آهي انتخاب (Selection)، ٻيو مقصد آهي ترتيب (Order) ٽيو مقصد آهي فعل جو لاڳاپو، ۽ چوٿون مقصد آهي جهيلار (Intonation). انهن مان هرهڪ جي سمجهاڻي هيٺ ڏجي ٿي:

(الف) انتخاب – ڪيترين ئي ٻولين ۾ انتخاب اهم حصو ادا ڪري ٿو(1). لفظن يا جزن جي ترتيب ۽ سٽاءُ لاءِ انتخاب وارو اصول اهڙيءَ ڪري ضروري آهي جو ڳالهائيندڙ لاءِ لازمي هوندو آهي ته هو جملي جو ڪهڙو جز پهرين ڳالهائي ۽ ڪهڙو جز پوءِ ڳالهائي. سنڌي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن کي اها خبر آهي ته:

ڊوڙي ٿو گهوڙو

ٿو پاڻي پيئي ڇوڪر

مثالن ۾ لفظن جي ٻيهڪ ۽ سٽاءُ کي فاعل – فعل يا فاعل – مفعول واري سٽاءُ چئي نٿو سگهجي. يعني ته جملي اندر جزن ۽ لفظن کي پنهنجي مرضيءَ موجب ڦيرائي يا بدلائي نٿو سگهجي. اهڙيءَ طرح هيٺ ڏنل مثالن کي به سنڌي ٻوليءَ جي نحوي سٽاءُ موجب فاعل – فعل يا فاعل – مفعول – فعل واري سٽاءُ چئي نٿو سگهجي:

آهي ڪاتب جو قلم هي.

ڏيکار اسان کي وات سنئين.

پر سنڌي نحو جي اصولن مطابق انهن جي موزون ۽ فاعل – فعل واري صحيح سٽاءُ هن ريت ٿيندي:

هي ڪاتب جو قلم آهي.

اسان کي سنئين وات ڏيکار.

يعني سنڌي ٻوليءَ جي نحوي قانونن موجب فاعل پهرين اچڻ گهرجي ۽ پوءِ فعل.

(1) Blomfild; L. Language P. 89ل.

انتخاب جو ٻيو اصول هي آهي تہ جملي ۾ جيڪڏهن فاعل مذڪر واحد آهي تہ فعل جو گردان بہ مذڪر واحد ۾ ڦرڻ گهرجي، پر جيڪڏهن فاعل مذڪر جمع ۾ آهي يا مونث واحد يا مونث جمع ۾ آهي تہ پوءِ فعل بہ فاعل مطابق ڦري، مثال طور:

حالت فاعلي جنس مذڪر عدد واحد	ڇوڪر ڊوڙي ٿو.
حالت فاعلي جنس مذڪر عدد جمع	ڇوڪرا ڊوڙن ٿا.
حالت فاعلي جنس مونث عدد واحد	ڇوڪري ڊوڙي ٿي.
حالت فاعلي جنس مونث عدد جمع	ڇوڪريون ڊوڙن ٿيون.
حالت مفعولي جنس مذڪر عدد واحد	ڇوڪر پاڻي پيئي ٿو.
حالت مفعولي جنس مذڪر عدد جمع	ڇوڪرا پاڻي پيئن ٿا.
حالت مفعولي جنس مونث عدد واحد	ڇوڪري پاڻي پيئي ٿي.
حالت مفعولي جنس مونث عدد جمع	ڇوڪريون پاڻي پيئن ٿيون.

(ب) ترتيب:

سنڌي ٻوليءَ جي نحوي سٽاءَ موجب فاعل ـ فعل واري ٻيهڪ لاءِ ٻيو مکيہ اصول: جملي ۾ لفظن جي ترتيب، ٻيهڪ ۽ انهن جي سٽاءَ آهي. هي ئي اصول آهي، جنهن جي ڪهاڻيڪارن طرفان پرواهہ نہ ڪرڻ سبب يا ڪين ان جي چڱيءَ طرح ڄاڻ نہ هجڻ سبب، عام ترتيب ۾ ڦيرڦار آڻي، ان کي ابتي ٻولي سڏبائون.

مٿي چيو ويو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ فاعل ـ فعل واري سٽاءَ موجب فاعل، فعل کان هميشہ اڳ ايندو آهي: مثال طور،

ڇوڪر ڊوڙي ٿو.

ڇوڪر پاڻي پيئي ٿو.

اسڪول جا ٻار، ميدان تي، راند ڪن ٿا.

انهيءَ ڪري فاعل ـ فعل يا فاعل ـ مفعول فعل واري سٽاءَ ۾ لفظن جي ٻيهڪ کي ”ترتيب“ (order) چئبو آهي. پر عام گفتگو يا گفتار ۾ ترتيبواري قانون لاءِ هڪ شرط يا اصول لازمي ۽ اهم هوندو آهي. اهو شرط يا اصول آهي ”جهيلار.“ هر ٻوليءَ جو هر جملو يا گفتار ڪنهن جهيلار تي ئي ختم ٿئي ٿو، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. جهيلار سان ئي ڪا گفتار مڪمل چئي سگهبي آهي. ترتيبواري قانون موجب جيڪڏهن جملي ۾ لفظن جي ٻيهڪ ۽ جاءِ ۾ تبديل آڻي آهي، يا جملي ۾ هڪڙي لفظ کي پنهنجي جاءِ تان ڦيرائي ٻيءَ جاءِ تي آڻبو هوندو آهي تہ ائين ڪرڻ لاءِ يعني ترتيب ۽ سٽاءَ ۾ ڦيرڦار آڻڻ لاءِ جملي جي اصلي جهيلار ۾ بہ تبديل يا ڦيرڦار آڻي پوندي. جڏهن جهيلار ۾ تبديل آڻي لفظن کي پنهنجي جاءِ تان ڦيرائي ٻيءَ جاءِ تي آڻبو ويو تہ نہ فقط جهيلار ۾ تبديلي ايندي، پر جهيلار ۾ تبديلي اچڻ سان جملي جي

معنيٰ ۾ به فرق ايندو، ۽ پنهنجي جاءِ تان ڦيرايل لفظ جي وياڪرڻي حيثيت به بدلجي ويندي. بحث جو هي هڪ وڏو لڪتو آهي. مثال طور سنڌي وياڪرڻ موجب "چڱو" لفظ صفت آهي، ۽ هيٺ ڏنل جملن ۾ جڏهن "چڱو" لفظ کي هڪڙيءَ جاءِ تان هٽائي، ٻيءَ جاءِ تي آڻيون ٿا، تڏهن نه فقط "چڱو" لفظ صفت جي بدران ظرف جو مفهوم ڏيکاري ٿو، پر ساڳئي وقت جملي جي اصلوڪي جهيلار ۾ پڻ تبديلي اچي ٿي؛ مثال طور هي جملا ڳالهائي پوءِ فرق محسوس ڪريو:

(1) چڱو گهوڙو ڊوڙي ٿو.
(2) گهوڙو چڱو ڊوڙي ٿو.

اهڙيءَ طرح هيٺ ڏنا به مثال ڏجن ٿا جن ۾ جملي جي فاعل-فعل واري سٽاءَ ۾ تبديل آندي ويئي آهي؛ پر ان تبديل سان گڏوگڏ نه فقط جهيلار ۾ تبديل اچي ٿي، پر جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ به وڏو فرق محسوس ڪجي ٿو، مثال طور:

عام جهيلار موجب ترتيب	جهيلار ۾ تبديل، ترتيب ۾ تبديل ۽ معنيٰ ۾ به تبديل
ڇوڪر انب کاڌو	انب ڇوڪر کاڌو
	انب کاڌو ڇوڪر؟
	کاڌو ڇوڪر انب؟
ڇوڪر مٺو انب کاڌو	مٺو انب ڇوڪر کاڌو.
	ڇوڪر انب مٺو کاڌو.
	ڇوڪر کاڌو مٺو انب؟
	ڇوڪر کاڌو انب مٺو؟
	کاڌو مٺو انب ڇوڪر؟
	کاڌو ڇوڪر مٺو انب؟
ڇوڪر انب کاڌو ڇا؟	ڇا، ڇوڪر انب کاڌو؟
	ڇوڪر ڇا انب کاڌو.
	ڇوڪر انب ڇا کاڌو.
	انب ڇا ڇوڪر کاڌو؟
	انب ڇوڪر ڇا کاڌو؟
	کاڌو ڇا انب ڇوڪر؟
	کاڌو ڇا ڇوڪر انب؟
	انب ڇوڪر کاڌو ڇا؟
	ڇا انب ڇوڪر کاڌو؟

اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪيترائي مثال ملي سگهن ٿا جن جي مدد سان اهو ثابت ڪري سگهجي ٿو ته سنڌي نحو جي عام ترتيب ۾ لفظن جي ايهڪ ۾ تبديل تڏهن آڻي سگهبي، جڏهن گفتار واري جهيلار ۾ به تبديل آڻبي. اهڙيءَ حالت ۾ ڳالهايل جملي کي غير فطري جملو، يا اهڙي ٻوليءَ کي اڻتي ٻولي يا غير فطري ٻولي هرگز چئي نٿو سگهجي. مٿي مشتاق شوري ۽ محترمه تنوير جي ڪهاڻين مان جيڪي مثال ڏنا ويا آهن اهي پڙهندڙ پاڻ ڳالهائي ڏسن. انهن کي غير فطري يا غلط جملا الهيءَ ڪري سڏيو ويو آهي جو انهن جي لکڻ مهل يا انهن جملن ۾ لفظن جي ايهڪ ۾ تبديل ڪرڻ وقت جهيلار جو اصل خيال نه رکيو ويو آهي، ٻاڪ ڪهاڻيڪارن کي اهو وهم ۽ گمان ۾ به نه هو ته ڪنهن گفتار ۾ جهيلار جو هجڻ اشد ضروري آهي، ۽ جيڪڏهن پاڻ جهيلار جو خيال رکيو اٿن ته پوءِ انهن جملن کي پاڻ اڻتي ٻولي ڇو ٿا سڏين؟ انهن جملن کي نئون تجربو يا الهيءَ اسٽائيل کي نئين اسٽائيل ڇو سڏيو ويو آهي؟ اها اسٽائيل جنهن جا مون مٿي مثال ڏنا آهن سا ته سنڌي ٻوليءَ سان ڪڏهو ڪڏ ايئي هلي، پوءِ اها نئين ايجاد ڪيئن ٿي؟ اهو نئون تجربو ڪيئن ٿيو؟ هر ڳالهه کي هرويرو هندستان مان امپورٽ ڇو ٿو ڪيو وڃي؟ جيڪڏهن ڪني ساٿيءَ ان کي اڻتي ٻولي سڏيو ته اسين به اٿين ڪريون ڇا؟ هن ڏس ۾ اسان جا نقاد ۽ اڻتي ٻوليءَ وارا اديب ڪنهن انگريزي يا فرانسيسي ڪهاڻيڪار جا مثال يا ڪو مثال دليل طور ڏيئي سگهندا، جن ۾ ٻوليءَ جي اصولن کي ڦيرايو ويو هجي. بهتر ٿيندو ته هن سلسلي ۾ Daniel Jones يا ٻين لسانيات جي ماهرن جا دليل پڙهيا وڃن. دراصل هر ٻوليءَ ۾ جهيلار ئي ته آهي جنهن جي مدد سان خبر پوندي آهي ته ڳالهائيندڙ جي گفتگو جو انداز ڪهڙو آهي. آيا هو سواليه انداز ۾ ٿو ڳالهائي، يا هو ڪا ڳالهه بياني انداز ۾ ٿو ڪري، يا تعجب واري انداز ۾ ڪا ڳالهه ٿو ڪري وڃي؟ الهيءَ ڪري هر تحرير ۽ تقرير ۾ جملي جي ترتيب، عبارت ۽ اسلوب جو انداز، جهيلار ۾ تبديل ۽ ڦير ڦار آڻڻ سان، ڦيرائي سگهبو آهي. جهيلار ۾ تبديل آڻڻ سان جملي ۾ لفظن جي ترتيب ۾ به تبديل اچندي ته اصل معنيٰ ۾ به فرق ايندو. اهي ئي ٻوليءَ جا عام اصول ۽ قانون آهن. هن ڏس ۾ امداد حسينيءَ لطيف جي هيٺين مصرع ڏيئي، پاڻ کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي:

ويڙهيچن ڏي ويندي عمر آءِ

امداد صاحب پاڻ جهيلار واري اصول کي سامهون رکي هن مصرع جو مطالعو ڪري. شاعريءَ ۾ لفظن جي ڦيرگهير لاءِ وڏو جواز جهيلار ئي هوندو آهي. هن مصرع ۾ آءِ لفظ کي اڳيان آڻي پوءِ ڏسو ته اهو زوردار مقصد ۽ مفهوم نڪري ٿو، جيڪو لطيف واري مصرع ۾ آهي؟ شاعريءَ تي هن سلسلي ۾ مون کي هڪ ڌار مقالو لکڻو آهي. في الحال هيئن چئبو ته اڻتي ٻوليءَ واري دعوا لسانيات جي عام اصولن ۽ وياڪرڻي قانونن کان اڻ ڄاڻ هجڻ، ۽ وقت

جي زبان کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي، ۽ اها فقط خوش فهمي آهي. هن دعوا مان سنڌي ٻوليءَ کي ڪو به فائدو ڪونه پهچندو. هن قسم جي جملن لکڻ مان لئين لسل ڪنهن گمراهه ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به حاصل نه ٿيندو. پڙهندڙ ڀاڻ سوچين ته:

”اٿيو آهيان لنبه مان. آئي هاڻي هلان ٻيو رستي تي،“

جملي ۾ جهيلار واري اهم اقطي کي بلڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي يا نه؟ ڪا به ٻولي جهيلار واري اصول کان سواءِ ڳالهائيندڙ ۽ لکندڙ جو مفهوم ظاهر ڪري نه سگهندي، تنهنڪري جهيلار جي مفهوم کان سواءِ هر جملو غير فطري ۽ هر سٽاءَ فقط ڪن لفظن جو اهڙو ميڙ سمجهبو جيڪو بي معنيٰ ۽ بي مقصد هوندو، يعني اهي جملا، جن ۾ ڪو به مفهوم ۽ ڪو به مقصد نه هجي.

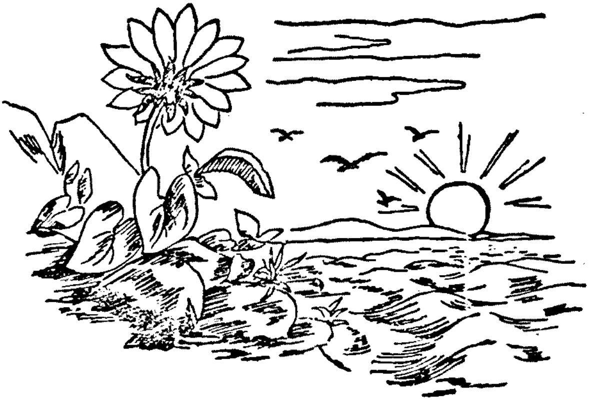

سيد شاهه محمد شاهه "شاد"

علامه "تارڪ" جي فارسي عشقيه شاعري

علامه محمد هدايت علي قريشي علوي المعروف ٺٽوي، المتخلص "تارڪ" جي فارسي شاعري درحقيقت پهلودار شاعري آهي، جنهن ۾ هڪ طرف سندس فلسفيانه ۽ صوفيانه خيالات ۽ تصورات ترجماني ڪيل آهي ته ٻئي طرف وري سندس عشقيه جذبات ۽ قلبي واردات جو بيان بالصراحت نظر اچي ٿو. سندس شاعري، اهڙي پهلودار تراشيده هيري مثل آهي، جنهن جي آب و تاب کي هر زاويه نگاهه کان ڏسي لطف اندوز ٿي سگهجي ٿو. هڪ مغربي مصنف ليون گازلان (Leon Gozlon) جو قول آهي ته "دنيا ۾ عشق ئي سڀڪجهه آهي، حتاڪ اهو خدا آهي." اهوئي سبب آهي، جو عشق ۽ عشقيه جذبات، انسان جي زندگيءَ تي هميشه مسلط رهن ٿا ۽ اهيءَ بنيادي انساني جذبي جي ترجماني، دنيا جي مختلف ادبي تخليقات ۾ موجود آهي. بيشمار اديب، شاعر ۽ فنڪار اهيءَ خاص موضوع تي طبع آزمائي ڪندا رهيا آهن، ۽ فارسي شاعريءَ جو بيشتر حصو اهيءَ جذبهءِ عشق جي ترجمانيءَ تي مشتمل آهي. دراصل فارسي شاعري، عشقيه تصورات جي هڪ مستند تاريخ آهي، جنهن ۾ ڪٿي گل و بلبل جي پيرايي ۾، مشرقي عشق جي روايتي تصور کي بيان ڪيو ويو آهي، ته ڪٿي قيس و فرهاد ۽ ليليٰ ۽ شيرين جي پردي ۾، جذبهءِ عشق جي شدت جو تذڪرو ڪيو ويو آهي. ڪٿي عشق جي افلاطوني نظريي جي ترجماني ٿيل آهي، ته ڪٿي وري تصوف جي طريقي، عشقِ حقيقي جو داستان بيان ڪيو ويو آهي. الغرض، فارسي شاعري، انهن ئي مختلف نظريات، تصورات ۽ خيالات جو رنگارنگي گلدستو آهي. "تارڪ" جي فارسي شاعري پڻ، انهن تمام صفتن سان متصف آهي. سندس هرهڪ بيت، بي بها موتي ۽ سندس هرهڪ شعر، دُرِ بي بدل آهي، جنهن کي صرف صرافِ سخن ئي پروڙي سگهن ٿا.

تارڪ اگر سخن دان بيني، سخن بخواني!
صراف گر نباشد، نه نُما دُرِ يگانه.

عام طرح حُسن و جمال جي معنيٰ رنگ روپ، چمڪ دمڪ، متناسب اعضاءِ جسماني اعتدال، شوخي، نازڪ اندامي ۽ ناز ادائي کي سمجهيو وڃي ٿو. "تارڪ" به پنهنجي صنمِ شوخ مزاج ۽ گردن عاج جي حُسن و جمال جو تذڪرو، نهايت ئي حسين ۽ دلنشين پيرايه ۾ پيش ڪري ٿو:

دارم صنمي شوخ مزاج،
ساعد سيمين، گردن عاج،
شهرهٔ حُسنش چون بشنود،
يوسف مصري، داد خراج.
بر سر شاهي گر آيد،
گيرد از همه خوبان باج.
لشکر ز فوج غمزهٔ او،
گشت ديار دل تاراج.
تير مژه اش را گشته،
سينهٔ مشتاقان آماج.
تارک يک بيچاره چيست؟
جمله شهان چون من محتاج.

تارڪ پنهنجي معشوق کي ڪڏهن سيمتن، گلفام، گلرخ ۽ غنچه دهن سڏي ٿو، ته ڪڏهن وري کيس لعل لب، سرو قد ۽ رشڪِ ماهتاب و آفتاب جي لقب سان ياد ڪري ٿو. هو اُن جي نرگسي اکين ۽ پُرپيچ زلفن جو ثناخوان ٿي، سندس حُسن دلاويز لئي پنهنجو صبر و قرار وڃائي ويهي ٿو ۽ کيس هن طرح مخاطب ٿئي ٿو:

الا، اي سيمتن، گلفام، شيرين!
صنم بلبل بگلزار تو ديرين.
لبت لاله، بساعد رشکِ سيمين،
رخِ تو گل، دهن تو غنچه رنگين.
قدِ تو سرو گلزارِ جمالت،
بود دندانِ تو، چو سلکِ پروين.
ز پيچا پيچ زلفت هيچ سنبل،
خجل شد نرگس از چشمِ نگارين.
ز حُسنت مهر و مه بيتاب مانده،
نه تلوين مهر را، مه را نه تمکين.

اڪثر ڪري فارسي شعراء، معشوق کي پَري تمثال ۽ حُور مثل سڏيندا آهن، مگر تارڪ وٽ اها تشبيه، قطعاً غير پسنديده آهي. هُو پنهنجي يار جي جمال کي، حُور مثل چوڻ لاءِ بلڪل تيار ناهي، ڇاڪاڻ ته نورَ جي وجودي ماڻي جي نمود جي، ڪابه مشابهت ڪانه ٿي سگهي ٿي.

جمالِ يار کجاؤ مثال حُور کجا؛
نمودِ ماءِ کجاؤ وجودِ نور کجا!

عاشق لاءِ معشوق جو وصال، دولتِ لازوال آهي. سندس رخِ روشن جي تابندگي سبب عاشق جو صحنِ خال، منوّر ٿي وڃي ٿو ۽ رات جي تاريڪي باقي نٿي رهي. تارڪ الهيءَ واردات کي، هن طرح بيان ڪيو آهي:

رسيده دولتِ ديدارم امشب،
که آمد در بغل، دلدارم امشب.
فروغِ رُوئـي او روشن نموده،
همه بام و در و ديوار امشب.

شاعرن، معشوق جي ابرو کي، اڪثر ڪري ڪمان سان تشبيه ڏني آهي، جنهن جي وسيلي تيرمژه کي، عاشقن جي دل ۽ جگر ۾ پيوست ڪيو ويندو آهي. ابرُو کي محراب سان پڻ پيٽ ڏلي ويندي آهي، جتي عاشق حضرات، نمازِ عشق ادا ڪندا آهن. مگر تارڪ الهن روايتي تمثيلن کان بي نياز رهي، معشوق جي هردو ابرو کي، هڪ دل آويز بيت سان مشابهت ڏني آهي. نه فقط ايترو، مگر هو معشوق جي ڪتابي چهري کي، مجموعہ اشعار يعني ”ديوان“ جي ناالي سان سڏي ٿو، جنهن مان هو، سندس ابرو جو بيت انتخاب طور ڪڍي، حرزِ جان بڻائي ٿو:

تارڪ از ديوانِ حُسن آن صنم،
کرده ام، يک بيتِ ابرو، انتخاب.

”دل به يار، دست به ڪار“ جو مثال ضرب المثال آهي، مگر الهيءَ کي جنهن نمولي تارڪ پنهنجي شعر ۾ نباهيو آهي، سو محض تارڪ جوئي حصو آهي. چوي ٿو ته: دنيا جو ڪاروبار، يار دلدار جي ياد کان ڪڏهن به مانع ڪين ٿو ٿئي، تنهنڪري، هٿن سان ڪاروبارِ جهان، ۽ دل سان يادِ يارِ مهربان ڪندو رهجي ۽ بس-

يادِ يار ار بکني، کارِ جهان مانع نيست،
دل به يارَت بُود و دست بکارے درياب.

معشوق جي سراپا کي مختلف مضمونن ذريعي بيان ڪيو ويو آهي ۽ الهيءَ ۾، صدها قسم جا استعاره ۽ تشبيهون استعمال ڪيون وينديون آهن، مگر تارڪ، مختصر الفاظ ۾، الهيءَ مفصل مضمون کي جنهن نمولي بيان ڪيو آهي، سو واقعي قابلِ داد آهي.

سراپاي او جمله خوب است خوب!
صبيح و مليح و لطيف و صحيح!

متقي، زاهد ۽ پارسا کي، حورانِ بهشتي جو دلداده سڏيو ويندو آهي، مگر تارڪ جي دل تي حورانِ بهشت جي دلرباڻيءَ جو ڪوبه سحر، ڪارگر نظر نٿو اچي. ڪيس جيڪڏهن ڪا شيءِ پسندِ خاطر آهي، ته اهو صرف السالي چهرو ۽ آن جي دلربا صورت. تارڪ حورانِ بهشت جي دلفريبي ۽ دلربائي جو قائل قطعاً ڪين آهي. چوي ٿو:

دل رباڻيها نمي دارند حوران بهشت،
زان دلم ديوانهء جز صورت انسان نشد.

تارڪ جو تمام تر شعر، پُردرد آهي ۽ هو پاڻ پوري زندگي، مجسمهء درد لڳي رهيو. دراصل عاشقن ڏانهن درد و الم، رنج و غم، معشوق طرفان مهماني طور موڪليا ويندا آهن. تارڪ به انهيءَ نعمت کان، تهي دامن ڪونه هو. وٽس درد و غم، رنج ۽ الم جي ايتريقدر ته فراواني هئي، جو هن پاڻ کي انهيءَ درخت سان تشبيه ڏني آهي، جنهن جو برگ و بار ۽ گل و شاخ، محض درد هجي ۽ جنهن جي آبياري پڻ درد سان ٿيندي هجي!

بر درد، برگ درد، گل و شاخ درد شد،
من آن نهالِ درد، که بالم به آبِ درد.

تارڪ کي پنهنجي عشقيه نغمات تي ناز آهي. هو پنهنجي حسنت الفاظ ۽ تخيل جي پرواز سبب، مختلف بحر ۽ شگفته قافيي ۽ رديف ۾ طبع آزمائي ڪندو رهيو آهي. مجموعي طور سندس شعر، فارسي زبان جي ممتاز شعراء جي هم پله آهي. تارڪ کي پنهنجي شگفته بياني ۽ معني آفريني تي ايتريقدر ته ناز هو، جو هو سرزمين شيراز جي ممتاز شعراء حافظ، سعدي ۽ خواجه کي عالمِ تصور ۾ پنهنجي شعر جو مداح سمجهي چوي ٿو ته:

نغمهء عشق من اگر شنود،
جنبه از جاے شاعرِ شيراز.

شاعرن کي، زماني جي مروجه بيقراري کان هميشه شڪايت پئي رهي آهي. سخن سنجي ته نهايت ئي مشڪل فن آهي، مگر سخن فهمي ۽ سخنداني پڻ عنقا صفت آهن. قديم دؤر جي شاعرن کي پڻ، انهيءَ بيقدريءَ جو احساس رهيو، جنهنڪري ”صائب“ جهڙي قادرالڪلام شاعر کي به سخندان ۽ سخن فهم اشخاص جي تلاش ۾ سرگردان رهڻو پيو ۽ بي اختيار ئي، کيس پڪارڻو پيو.

وائے برجانِ سخن، گر به سخندان نه رسد!

تارڪ ۾ به زماني جي بيقدريءَ جو احساس غايت درجي جو موجود هو. کيس هميشه قدردانن جي تلاش رهي. جڏهن ۽ جنهن وقت، کيس ڪو سخن فهم ۽ سخندان قدردان ملي ويو، تڏهن سندس شگفته بياني ۽ نڪته آفريني، معراجِ ڪمال تي پهچي وئي. مگر جنهن وقت بيقدري ۽ ناقدر دانيءَ جو عالم طاري ٿيو ۽ سخندان عنقا صفت ٿي ويا، تڏهن کيس شاعري جهڙي عظيم فن کان ڪنارڪش ٿي، شعرگوئي کان بس ڪرڻي پئي. سندس هيءُ شعر، زماني جي خيره سراجي ۽ ناقدرشناسيءَ جي صحيح عڪاسي ڪري ٿو!

قدرداني گر بود، تارڪ، سخن گفتن خوش ست،
ورنه بايد کرد، از تصنيفِ اين اشعار بس:

الغرض، تارڪ جي فارسي عشقيہ ڪلام ۾ غيرمعمولي معنويت مضمر آهي ۽ ان جي اشعار تابدار ۾، معنيٰ آفريني جي صنعت نمايان طور نظر اچي ٿي. انهيءَ لحاظ کان تارڪ هڪ عظيم صنّاع، هڪ ذهين فنڪار ۽ هڪ حُسن آفرين شاعر ٿي گذريو آهي، ۽ جيئن جيئن سندس ڪلام، طباعت جون منزلون طئہ ڪندو ويندو، تيئن تيئن سندس پهلودار شاعري، انهنجي نفاست ۽ لطافت، حسن ۽ جدّت، تراش و خراش جي ندرت، سوز و ساز ۽ تاثير ۽ تاثر جي صوري ۽ معنوي خوبين سان مزين ٿيي، اهلِ ذوق کان خراج تحسين و آفرين حاصل ڪندي رهندي.

هن وقت تائين تارڪ جو بيشتر بلڪ تمام تر فارسي ڪلام غيرمطبوعہ حالت ۾ آهي، حتاڪ زيرنظر مضمون پڻ سندس قلمي ديوان کي پيش نظر رکي قلمبند ڪيو ويو آهي. اميد تہ اهل ذوق ۽ شناسانِ فنِ سخن، متذڪره صدر چند عشقيہ اشعار کي مدنظر رکي تارڪ جي نڪتہ آفريني ۽ قادرالڪلاميءَ جو داد ڏيندا.

نڪتہ دان را هست تارڪ، مصرعِ ديوان دليل،
اِبلهي را، روز و شب، در دست دفتر شد، چہ شد!

تارڪ جي عشقيہ شاعريءَ جو هڪ ٻيو پهلو بہ آهي، جنهن ۾ صوفيانہ طرز ۽ طريقي سان عشقِ حقيقي ۽ جمالِ اصلي جو داستان بيان ڪيو ويو آهي. سندس اِنهيءَ قسم جي شاعريءَ جو جيڪڏهن عميق نگاهن سان مطالع ڪيو ويندو، تہ هيءَ حقيقت صاف ۽ واضح طور نظر ايندي، تہ سندس منتهاءِ خيال، حسنِ حقيقي، جمالِ حقيقي ۽ معشوقِ حقيقي آهي، جو دراصل تصوف جي جان ۽ ان جو دين ايمان سمجهيو ويندو آهي.' ظاهري زيب ۽ زينت ۽ حُسن و جمال، هر انسان کي مرغوب ۽ پسنديده هوندا آهن ۽ اڪثر ڪري هرهڪ شخص کي ان جو دلداده ڏٺو ويو ٿو، مگر حضراتِ صوفيہ جي نظريہ موجب، حسن پرستيءَ جو اهو معيار، سراسر سطحي آهي ۽ آنهي احمق والڪر آهي، جو عارضي ۽ دائمي، نقلي ۽ اصلي شيءِ ۾ امتياز ڪري نہ سگهي. دراصل هن جهانِ رنگ و بو ۽ عالمِ محسوسات ۾، جو ڪجهہ بہ نظر اچي ٿو، سو اصل نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ جا شيءِ جيتري قدر اصلي، حقيقي ۽ واقعي هوندي، اوترقدر اها غيرمحسوس ۽ غيرمشاهده پڻ هوندي. مگر ڇولڪ هيءُ بحث فرصت طلب ۽ جداگانہ مضمون جو طالب آهي، تنهنڪري تارڪ جي صوفيانہ عشقيہ شاعري تي، ڪنهن ٻيءَ صحبت ۾ مفصل طور تبصرو ڪيو ويندو، جنهن ۾ سندس عقيدهٔ وحدت‌الوجود ۽ همہ‌اوست ۽ نعرهٔ اناالحق، من عرف ۽ هُو تي سير حاصل بحث ڪيو ويندو. في‌الحال سندس مندرجہ ذيل صوفيانہ شعر تي اڪتفا ڪئي وڃي ٿي:

چون مست دلِ ما شده، از جلوهٔ آن دوست،
زد نعره هم اوست، هم اوست، هم اوست!

ايم. ڪي. جيٽلي

سنڌيءَ ۾ فعل-ٽڙن (Verb-stems) جي بناوت

سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي بناوت جي لحاظ کان ڪجهه اهڙيون خاصيتون آهن، جيڪي پاڪ-هند جي ٻين ڪيترين ئي جديد آريه-ٻولين ۾ لڀيون ملن. اهڙين ڪجهه خوبين ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي ڪئپٽن جارج اسٽئڪ لکيو ٿو:

"I am confident the Sindhi will to the philologist prove a more intreresting study than that of many of the other Indian dialects. The habit of affixing signs to words in lien of the pronouns and the prepositions governing them,-the regular form of the passive voice, the use of impersonals, the reduplicated causal-verbs and other points which the learner will mark as he proceeds, give to it beauties distinct from most Indian tongues."*

جارج اسٽئڪ هتي سنڌيءَ جي جن خاصيتن ڏانهن اشارو ڪيو آهي، تن جو گهڻي قدر لاڳاپو فعلن جي بناوت ۽ انهيءَ ٻيهڪ سان آهي.

حقيقت ۾ سنڌي فعلن جي بناوت ٻين انڊو-آريائي ٻولين ۾ ملندڙ فعلن جي بناوت کان وڌيڪ پيچيدي آهي. هن موضوع تي جيڪڏهن تفصيلوار سمجهاڻي پيش ڪبي ته هڪ وڏي ڪتاب تيار ٿي ويندي. انهيءَ ڪري ڪوزي ۾ ساگر ڪپي آڻڻ جي ڪوشش ڪندي جديد لسانيات جي اصولن ٻتاندر هتي رڳو سنڌي ٻوليءَ ۾ فعل-ٽڙن جي بناوت جو تشريحي مطالعو پيش ڪجي ٿو. سنڌيءَ ۾ فعلن جو گردالي سرشتو ڪهڙي قسم جو آهي، ان جي جائزي وٺڻ لاءِ جدا مقالي جي درڪار آهي. انهيءَ ڪري هن مقالي ۾ رڳو بيان جي چٽائيءَ خاطر ڪن ڪن هنڌ فعلن جي گردالي سرشتي ڏانهن اشارو ڪرڻ ئي ڪافي سمجهيو ويو آهي. فعل-ٽڙن جي بناوت سمجهائيندي سندن تاريخي اوسر جي هتي اوک ڊوک ڪانه ڪئي وئي آهي ۽ نڪو انهن جي ٻين ٻولين جي فعلن سان ڀيٽ ڪيل آهي. 'سنڌي' لفظ مان منهنجو مطلب رڳو هاڻوڪي ٻول-چال جي وچولي سنڌيءَ سان آهي. انهيءَ ڪري سنڌيءَ جي ٻين آڀاشائن (Dialects) ۾ فعل-ٽڙن جي بناوت جو جائزو هن مقالي جي دائري کان ٻاهر آهي.

* "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"- ڀيرومل مهرچند آڏواڻي (ڇاپو ٻيو) تان ورتل. حوالو ص 86.

1. فعل

جيڪي لفظ گردان ۾ صيغي، ضمير ۽ عدد جو فرق ڏيکاريندڙ ضميري پڇاڙيون (Personal suffixes)* ڪٺي ڦيرو ڏيکارين ٿا، تن کي فعل سڏجي ٿو. جيئن ته لکان، لکين، لکي لفظ فعل آهن. منجهن /-آن/، /-ين/، /-اي/ ضميري پڇاڙيون ضمير متڪلم واحد، ضمير حاضر واحد ۽ ضمير راحد جو فرق ڏيکارين ٿيون. ساڳيءَ طرح لکون، لکو، لکن فعلن ۾ /-اون/، /-او/، /-آن/ ضميري پڇاڙيون نمبروار ضمير حاضر جمع ۽ ضمير غائب جمع جو اظهار ڪن ٿيون. اهي سڀئي پڇاڙيون صيغو مضارع پڻ ڏيکارين ٿيون. فعلن ۾ لڳندڙ ڪجهه ضميري پڇاڙيون جنس جو فرق پڻ ظاهر ڪنديون آهن. مثلاً - 'هو خط لکندو' جملي ۾ 'لکندو' فعل آهي، جنهن ۾ /-او/ ضميري پڇاڙي صيغو بياني، ضمير غائب، عدد واحد ۽ جنس مذڪر ڏيکاري ٿي؛ پر 'هوءَ خط لکندي' جملي ۾ 'لکندي' فعل ۾ لڳل /-اي/ پڇاڙي ساڳيوئي صيغو، ضمير ۽ عدد ڏيکاريندي، جنس مونث جو اظهار ڪري ٿي.

2. فعل-ڌاتو Verb-root

فعل-ٽڙن جي بناوت سمجهڻ کان اڳ اهو لازمي آهي ته فعل جو ڌاتو ڳولهي ڪڍجي، ڇاڪاڻ جو فعل-ٽڙن جو فعلن جي ڌاتن سان گهاٽو لاڳاپو آهي. ڌاتوءَ کي جڙ يا پاڙ (Root) به سڏجي ٿو. 'ڌاتو' لفظ جو اهو ننڍي ۾ ننڍو مرڪزي روپ آهي، جنهن تي اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ٻهاري 'لفظ' جو ماڏاڻ منڊجي ٿو. مثال طور 'بيهوشي' لفظ جو ڌاتو آهي 'هوش'. 'هوش' هڪ صرفيو روپ آهي، جنهن کي معنيٰ-ڀرين جزن ۾ ورهائي نه سگهبو. منجهس /بي--/ اڳياڙي لڳائي 'بيهوش' لفظ جوڙيو اٿئون؛ ۽ 'بيهوش' لفظ ۾ وري /--اي/ پڇاڙي ڳنڍي 'بيهوشي' لفظ جوڙيو ويو آهي. سنڌيءَ ۾ فعل جي امر واحد واري روپ سان سڀئي پڇاڙيون (گرداني توڙي اشتقاقي) ڪڍي ڇڏڻ بعد باقي جيڪو روپ بچندو، تنهن کي انهيءَ فعل جو ڌاتو سڏبو. مثلاً -- هيءُ خط لکاراءِ. هن جملي ۾ 'لکاراءِ' فعل امر واحد ۾ آهي. انهيءَ ۾ چار صرفيا آهن --/لک--/+/--آ/+/--ر/+/--اءِ/، جن ۾ /--اءِ/ پڇاڙي امر واحد ڏيکاري ٿي؛ /--آ/ ۽ /--ر/ پڇاڙيون ٻنهي بالواسطه ڏيکارين ٿيون. انهن مڙني پڇاڙين کي ڪڍي ڇڏڻ بعد باقي /لک--/ روپ بچي ٿو، جو 'لکاراءِ' فعل جو ڌاتو آهي. ساڳيءَ طرح 'لِکُ' فعل /--اُ/ پڇاڙي صيغو امر واحد ڏيکاري ٿي، جنهن کي ڪڍي ڇڏڻ بعد باقي جيڪو /لِک--/ روپ بچندو، تنهن کي 'لِکُ' فعل جو ڌاتو سڏبو.

---

* هتي ضميري پڇاڙيءَ ۾ ضمير متصل (Suffixal Pronoun) جي معنيٰ ۾ فرق رکيو ويو آهي. 'چولدس' ۾ /-آس/ ضمير متڪلم واحد ڏيکاريندڙ ضميري پڇاڙي آهي. پر 'چيئُمِ' ۾ /-مِ/ ضمير متصل آهي، جو 'مون' ضمير بدران ڪم آيو آهي - يعني 'مون چيو'.

سنڌيءَ ۾ لکڻ، پڙهڻ، ڪائڻ، چاهڻ، ڏاهڻ ۽ ٻين اهڙن روپن لاءِ مصدر يا اسم مصدر (Infinitive)(1) لالو واهپي ۾ اچي ويو آهي. مصدر جي اشتقاقي معنيٰ آهي اهو روپ، جنهن مان ٻيا روپ صادر ٿين يا ڦٽن ٿا. انهيءَ ڪري معنيٰ جي اثر ڪري ڪيترائي سنڌي عالم مصدر کي فعل جو ڌاتو يا بنياد ڪري ليکين ٿا. ميرزا قليچ بيگ سنڌيءَ ۾ فعل جو ڌاتو يا بنياد سمجهائيندي هڪ ٻئي جي خلاف سمجهاڻيون پيش ڪيون آهن. هو صاحب لکي ٿو ته — "سنڌي ٻوليءَ ۾ فعلن جو بنياد مصدر نه آهي، تنهنڪري مصدر کي ڌاتو يا بنياد ڪري ليکڻ غلط آهي... 'لکڻ' لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ 'اَڻ' جو اُچار آهي. 'ڪائڻ' لفظ جي پڇاڙيءَ مان 'اَڻ' يا 'اِڻ' جو اُچار ڪڍي ڇڏبو ته باقي جيڪو بچندو، سو ٿيندو ڌاتو يا بنياد."(2) اڳتي هلي امر جي بيان ۾ ڌاتوءَ بابت لکيو اٿس —"سڀڪنهن امر واحد جي پڇاڙيءَ ۾ 'اَ' يا 'اِ' جو اُچار آهي، اهو ڪڍي ڇڏبو ته باقي فعل جو ڌاتو بچندو"(3). "سنڌي وياڪرڻ" جو ڀاڱو ٻيون لکندي ميرزا قليچ بيگ صاحب جي ويچارن ۾ ڦيرو آيو ٿو ڏسجي. اڳتي هو صاحب لکي ٿو:— "مصدر لفظ جي عربيءَ ۾ معنيٰ آهي نڪرڻ يا ظاهر ٿيڻ جي جاءِ يا شيءِ. سو هن ڪري، جو انهيءَ مان فعلن جون علحديون صورتون نڪرن ٿيون، جيئن هيٺ ڀائيهي معلوم ٿيندو"(4). ان بعد مصدر مان ٻيا فعل ڪيئن ٿا جڙن، تن جو ميرزا صاحب بيان ڪيو آهي.

هتي ڪي صاحب بحث ڪندي چئي سگهن ٿا ته 'هلڻ'، 'ڪَرڻ'، 'ڪائڻ' مان 'اڻ' پڇاڙيون ڪڍجن يا 'هَلُ'، 'ڪَرِ'، 'ڪاءِ' مان امر ڏيکاريندڙ /-اَ/ءِ/-اِ/ پڇاڙيون ڪڍجن، ٻنهي حالتن ۾ ڌاتوءَ جو روپ ته ساڳيو ملندو: /هَلْ-/،/ڪَرْ-/،/ڪا-/. انهيءَ ڪري ڌاتو چاهي مصدر جي روپ مان ڪڍجي، چاهي امر واحد جي روپ مان ڪڍجي، ڳالهه ته ساڳي آهي. انهيءَ جو جواب هيءُ آهي ته مصدر يا امر مان فعل جو ڌاتو ڪڍڻ ۾ هميشه هڪجهڙا ڌاتو ڪو نه ملندا. مثال طور— چئُ، ويهُ امر واحد ۾ فعل آهن، جن مان /-اُ/ پڇاڙي ڪڍڻ مان ڌاتوءَ جو روپ /چَ-/ءِ/ويهْ-/ملندو.

انهن ڌاتن جي صورت مصدر جي پڇاڙيءَ اڳيان هوبهو ساڳي نه آهي. - چوَڻ/چئْو-/ +/-اَڻ/،/ويهَڻ/ويهْ-/+/-اَڻ/. انهيءَ ڪري اسان کي اهو فيصلو ڪرڻو پوندو ته فعل جو ڌاتو يا ته مصدر مان ڪڍجي يا ته امر واحد جي فعل مان ڪڍجي.

---

(1) نحوي ٻيهڪ ۾ اهي لفظ هميشه اسم جو عمل ڪن ٿا ۽ معنيٰ جي لحاظ کان هميشه ڪنهن ڪم (Action) جو اظهار ڪن ٿا، ان ڪري ڪين 'ڪريا واچي اسم' (يعني ڪم جي معنيٰ ڏيکاريندڙ اسم) لالو ڏيڻ بهتر آهي.
(2) ميرزا قليچ بيگ: "سنڌي وياڪرڻ" (ڀاڱو پهريون) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، سال 1960ع، صفحو 61.
(3) ميرزا قليچ بيگ: "سنڌي وياڪرڻ" (ڀاڱو پهريون) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، سال 1960ع، صفحو 66.
(4) ايضاً، ڀاڱو ٻيون، صفحو 147.

سنڌيءَ ۾ امر واحد جي هڪ-صرفي ٽُڙ واري فعل مان /--اِ/ يا /--آ/ ٻجاڙي ڪڍي باقي بچيل روپ کي فعل جو ڌاتو ڪري کڻڻ بهتر آهي. الهيءَ جا هيٺيان سبب آهن:

(1) اِنڊو-آريائي ٻولين جي مطالعي ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترين ئي ٻولين ۾ فعل جو ننڍي ۾ ننڍو روپ امر واحد ۾ ملي ٿو. سنسڪرت ۾ ڪجهه ڪلاسن جا فعل اهڙا ته آهن جن ۾ ضميري ٻجاڙي کڻڻ کان سواءِ ئي فعل-ڌاتو رکو پنهنجي ڪلاس جي نشاني لڳائي امر واحد جي معنيٰ ڏيکاريندو آهي. جيئن ته /لِکهَ--/+/--آ/=لِکهَ، يعني 'تون ليک'. ڪيترين ئي جديد اِنڊو-آريائي ٻوليون آهن، جن ۾ فعل جو ڌاتو ئي امر واحد جي معنيٰ ڏيکاريندو آهي، يعني سندس پٺيان امر واحد ڏيکاريندڙ ڪا به ضميري ٻجاڙي ڪانه لڳندي آهي. مثال طور هنديءَ ۾ امر واحد جا فعل ڏسو: چَلْ (تون وڃ)، ڪَرْ (تون ڪر). الهيءَ ڪري انهن مڙني ٻولين ۾ فعل جو ڌاتو امر واحد مان ڪنيو ويندو آهي. سنڌيءَ ۾ فقط 'ڏي' ۽ 'لي' ٻه اهڙا فعل-ڌاتو آهن، جن ۾ امر واحد ڏيکاريندڙ ٻجاڙي ڪانه ٿي لڳي. باقي ٻين مڙني ڌاتن ۾ امر واحد ٺاهڻ لاءِ /--آ/ يا /--اِ/ ٻجاڙي لڳائبي آهي. هلڪي يا تکڙي اُچار ۾ ڪڏهن 'او' ۾ پورن ٿيندڙ ڌاتن پٺيان امر واحد جي ٻجاڙي /--آ/ غائب ٿي ويندي آهي. جيئن ته: ڪپڙا ڌو (--ءُ)، ويٺو رو (--ءُ).

(2) سنڌيءَ ۾ فعل جو ڌاتو ان جي سَمَت جي ٻين ٻولين جيان امر واحد مان کڻڻ ڪري فعلن جي بناوٽ جي تاريخي اوسر جو اڀياس ڪرڻ ۽ ٻين اِنڊو-آريائي ٻولين سان ڀيٽ ڪرڻ ۾ به سهنج ٿيندو.

(3) سنڌيءَ ۾ صرفين جي صورتن ۾ جيڪي جدا جدا حالتن ۾ تبديليون (Morpho-phonemic Changes) ٿين ٿيون، انهن جي اصولي جاچڻ مان به معلوم ٿئي ٿو، ته فعل جو ڌاتو امر واحد مان کڻڻ گهرجي. جيئن ته سائو--ساوا، جَڙو-جَڙا ۾ عدد جمع ڏيکاريندڙ /--آ/ ۽ /--آ/ ٻجاڙين اڳيان سائو ۽ جَڙو ڦري /ساوْ--/ ۽ /جَڙوْ--/ ٿين ٿا، تيئن فعلن جا ڪجهه ڌاتو به ڪن ٻجاڙين اڳيان اهڙي تبديل ڏيکارين ٿا. مثلاً 'چَئُه' امر واحد فعل جو ڌاتو آهي /چَ--/، جيڪو ڪن حالتن ۾ ساڳي تبديل ڏيکاري ٿو: چَوڻُ/چَوْ--/+/--اڻُ/، چَوي (مضارع غائب واحد) /چَوْ/+/--اِي/. ان حالت ۾ جيڪڏهن 'چَوڻُ' مصدر مان ڌاتو/چَوْ--/ ڪڍي چئجي ته اهو امر واحد جي/--آ/ اڳيان /چ--/ صورت اختيار ڪري ٿو ته اها سمجهاڻي سنڌيءَ ۾ صرفي-صوتي تبديلين جي عام نمونن بالڪل موزون نه لڳندي.

مسٽر غلام علي الانا امر واحد جي سموري فعل کي ڌاتو ليکي ٿو(1)، جو به درست نه آهي. امر واحد جي فعلن جي جيڪڏهن ٻين فعلن جي روپن سان ڀيٽ ڪري ڏسبي ته صاف

---

(1) مسٽر غلام علي الانا: "سنڌي گرامر جا مسئلا" (مصدر) ماهنامه "نئين زندگي"، پاڪستان پبليڪيشنس ڪراچي، مئي 1966ع، صفحو 27.

ظاهر ٿي پوندو تہ سنجهن /ـــ آ/ ۽ /ـــ اِ/ امر واحد ڏيکاريندڙ پڇاڙيون آهن. مثال طور هيٺان فعل ڏسو:

لِکُ ـــ/لِکُ ـــ/+/ـــ آ/ (/ـــ آ/ امر واحد ڏيکاريندڙ پڇاڙي.)

لکو ـــ/لکُ ـــ/+/ـــ او/ (/ـــ او/ امر جمع ڏيکاريندڙ پڇاڙي.)

لکان ـــ/لکُ ـــ/+/ـــ آن/ (/ـــ آن/ مضارع متڪلم واحد جي پڇاڙي.)

لکڻ ـــ/لکُ ـــ/+/ـــ اڻ/ (/ـــ اڻ/ ڪريا واچي اسم جي پڇاڙي.)

ڊاهہ ـــ/ڊاهُ ـــ/+/ـــ اِ/ (/ـــ اِ/ امر واحد جي پڇاڙي.)

ڊاهڻ ـــ/ڊاهُ ـــ/+/ـــ اڻُ/ (/ـــ اڻُ/ ڪريا واچي اسم جي پڇاڙي.)

ڊاهي ـــ/ڊاهُ ـــ/+/ـــ اِي/ (/اِي/ مضارع غائب واحد جي پڇاڙي.)

هاڻي ثابت ٿيو تہ 'لِکُ'، 'ڊاهہ' مفرد لفظ نہ آهن، پر ڌاتوءَ ۽ پڇاڙيءَ جي ميل مان جڙيل مرڪب لفظ (Complex words) آهن. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪڏهن 'لِکُ'، 'ڊاهہ' وغيره امر واحد وارو سمورو فعل جو روپ بنيادي روپ (Basic form) طور ڪٺي، منجهائنس ٻيا روپ ٺهندڙ ڏيکاربا، تہ هر وقت تبديل جا نيم ٺاهڻا پوندا، تہ فلاڻين پڇاڙين اڳيان امر واحد جو /ـــ آ/ يا /ـــ اِ/ سُر غائب ٿئي ٿو ۽ فلاڻن فلاڻن هنڌ اِهو سُر پنهنجو روپ بدلائي ٿو. هن نڪتي کي چڱيءَ طرح سمجهائڻ لاءِ هتي صيغي مضارع جي بناوت جي سمجهاڻي پيش ڪجي ٿي.

صيغو مضارع ڏيکاريندڙ ضميري پڇاڙيون هن ريت آهن:

	سيٽ 1 واحد	سيٽ 1 جمع	سيٽ 2 واحد	سيٽ 2 جمع
متڪلم	ـــ آن	ـــ اون	ـــ يان	ـــ يُون
حاضر	ـــ اِين	ـــ او	ـــ اِين	ـــ يو
غائب	ـــ اي	ـــ آن	ـــ اي	ـــ اِن، اِين

قاعدو ـــ امر واحد ۾ /ـــ آ/ پڇاڙي ڪندڙ فعل ـ ڌاتن سان پهرئين سيٽ جون ضميري پڇاڙيون لڳنديون. مثال: /هلُ ـــ/+/ـــ آن/= هلان؛ /لکُ ـــ/+/ـــ آن/= لکان؛ /ڊاهُ ـــ/+/ـــ يان/= ڊاهيان؛ /مارُ ـــ/+/ـــ يان/= ماريان.

پر جڏهن اسين امر واحد جا پڇاڙيءَ سوڌا فعل بنياد طور ڪڻون ٿا، تڏهن منجهائن صيغو مضارع ٺاهڻ لاءِ نيدي ۾ نيدي سمجهاڻي هن ريت ٿيندي:

صيغو مضارع ڏيکاريندڙ ضميري پڇاڙين جو هڪ سيٽ آهي:

	واحد	جمع
متڪلم	ـــ آن	ـــ اون
حاضر	ـــ اِين	ـــ او
غائب	ـــ اي	ـــ آن؛ اِن يا اِين

قاعدو: 'آ' پڇاڙيءَ وارا بنياد پنهنجو آخري سُر ضميري پڇاڙين اڳيان غائب ڪندا آهن.

مثال: لِکَ+/-آن/=لِکان. انهن بنيادن کي ضمير غائب جمع ڏيکارڻ لاءِ رڳو/-آنِ/پڇاڙي لڳائبي آهي. مثال: لِکَ+/--آنِ/=لِکِنِ. ضمير غائب جمع جي/-اِن يا اِنِ/ پڇاڙي فقط 'اِ' پڇاڙيءَ وارن بنيادن سان لڳائبي آهي. مثال: مارِ+/--اِنِ يا --اِنِ/= مارن يا مارين. 'اِ' پڇاڙيءَ وارا بنياد/--اِين/، /--اي/، /--اِنِ يا --اِنِ/ پڇاڙين اڳيان پنهنجو آخري سُر غائب ڪندا آهن، ۽ /--آن/، /--اوَن/، /--او/ پڇاڙين اڳيان پنهنجو آخري سُر /--يَ/ ۾ بدلائيندا آهن. مثال: ڏاهِ+/--اي/=ڏاهي، ڏاهِ+/--آن/= ڏاهيان، مارِ+/--اوَن/=ماريوَن.

هاڻي توهين خود اندازو لڳائي سگهو ٿا، ته امر واحد جي فعل جو پڇاڙيءَ سوڌو روپ بنياد طور کڻڻ سان، فعلن جا گردان سمجهائڻ ۾ ڪيتري سولجهه ٿي پيدا ٿئي. هتي ته رڳو صيغي مضارع جو مثال ڏنو ويو آهي، ٻر اڳتي هلي فعلن جا ٻيا روپ، صيغن ۽ زمانن ۾ انهن جي گردان سمجهائڻ ۾ اها به وڌيڪ پيچيدگي محسوس ٿيندي. ڪنهن به ٻوليءَ جو وياڪرڻ لکندي، اسان کي هميشه اهو ڌيان رکڻ گهرجي، ته ٻوليءَ جو سرشتو، جيترو سواءِ نمونن ۾، گهٽ ۾ گهٽ قاعدن ذريعي سان سمجهائي سگهجي اوترو بهتر. سنڌيءَ ۾ فعل ٺاهڻ جي ورهاست ٻن ڪلاسن ۾ ڪئي وئي آهي. (ڏسو 1-3) ان موجب ٻڻ صيغو مضارع ٺاهڻ لاءِ، ضميري پڇاڙين جا ٻه سيٽ ڪئي، فعلن جي بناوت ۽ گردان سمجهائڻ ئي بهتر طريقو آهي.

1-2 فعل ڌاتوءَ جي صوتياتي بيهڪ:

سنڌيءَ ۾ فعل ڌاتو ٻڪپَدا (Monosyllabic) ۽ ٻپَدا (Disyllabic) هوندا آهن. مون کي سنڌيءَ ۾ ڪو به اهڙو فعل — ڌاتو نظر نه آيو آهي، جنهن ۾ ٽي پَد هجن. يَڪپَدي فعل — ڌاتوءَ ۾ ٻڻ عام پئٽرن اهو آهي، ته منجهس گهٽ ۾ گهٽ هڪ سُر ۽ هڪ وينجن ضرور هوندو آهي. فقط/-- آ/ (آءُ) ئي هڪ فعل — ڌاتو اهڙو آهي، جنهن ۾ هڪ سُر آهي.

يَڪپَدا فعل — ڌاتو:

و — س(1) (سُ+او)	/سو —/. (سوءِ)
س — و (آ+ٽُ)	/آٽُ —/(آٽُ)
و — س — و (چُ+اِ+ڙُ)	/چِڙُ —/ (چِڙُ)
و — س — و — و (سُ+آ+مُ+جهُ	/سَمجهُ —/ (سمجهُ)
و — و — س (ڏُ+يُ — آ)	/ڏُيا —/ (ڏياءِ) يعني ڌيان ڪر

(1) و=وينجن، س=سُرُ.

و ــ و ـــ س ـــ و (وَ + بـُ + اَ + مُ)	/وَبامُ ـــ/ (وَبامُ)
س ـــ و ـــ و (آ + رَ + پُ)	/آرَپُ ـــ/ (آرَپِ) معنيٰ + آراڻ ڪر ڏي.
س (آ)	/آ ـــ/ (آءُ) يعني آچُ.

پيڙهدا فعل ـــ ڌاتو:

و ـــ س ـــ و ـــ س (پُ + اِ + رُ + آ)	/پيرا ـــ/ (پراءِ)
و ـــ س ـــ و ـــ س ـــ و (چُ + آ + ڪُ + آ + سُ)	/چـَڪاسُ ـــ/ (چڪاسِ)
و ـــ س ـــ و ـــ و ـــ س (وُ + ا + رُ + جُ + آ)	/وَرُجا ـــ/ (ورجاءِ)
و ـــ س ـــ و ـــ و ـــ س ـــ و (ڪُ + اِ + نُ + ڊُ + اِ + رُ)	/ڪينڊِرُ ـــ/ (ڪنڊِرِ)
و ـــ س ـــ س ـــ و (نُ + اِ + اَ + ڙُ)	/لينُڙُ ـــ/ (لنڙُ)
س ـــ و ـــ س ـــ و (آ + ٿُ + اِ + لُ)	/آٿِلُ ـــ/ (آٿلِ)
س ـــ و ـــ س (آ + چُ + آ)	/آچا ـــ/ (آچاءِ)
س ـــ س ـــ و (آ + اَ + رُ)	/آئـرُ ـــ/ (آرُ)
س ـــ و ـــ س ـــ و ـــ و (او + رُ + آ + نُ + ڳهُـ)	/اورانگهُ ـــ/ (اورانگهـ)

3. فعل ـــ ٿُڙ (Verb-stem)

فعل جي روپ مان گردانِي پڇاڙيون (جنهن ۾ ضميري پڇاڙيون اچي وڃن ٿيون) ڪڍڻ بعد باقي جيڪو روپ بچي ٿو، تنهن کي فعل ـــ ٿُڙ سڏجي ٿو. مثال طور؛ خط لکايُئَسِ (تو هن کي خط لکايو) ۾ /ـــ آ/، /ـــ اِ/ ۽ /ـــ سِ/ گرداني پڇاڙيون آهن، جن جي ڪڍي ڇڏڻ کان پوءِ باقي جيڪو روپ /لکايُـ ـــ/ بچي ٿو، سو فعل ـ ٿڙ آهي. لکايـ ـ/۾/لک ـــ/ فعل ـــ ڌاتو آهي، /ـــ آ/ بالواسطه ڏيکاريندڙ پڇاڙي آهي، ۽ /ـــ يُـ/ پوت ڪردنت (اسم مفعول) جي پڇاڙي آهي، جا هن فعل ۾ زمان ماضي ڏيکارڻ جو عمل ڪري ٿي. فعل ـ ڌاتوءَ ۽ فعل ـ ٿڙ ۾ فرق اهو آهي، ته فعل ـ ڌاتو هميشه هڪ ـ صرفي هولدو آهي، يعني اهو وڌيڪ ننڍڙن معنيٰ وارن جزن ۾ نه ورهائي سگهبو آهي؛ پر فعل ـ ٿڙ هڪ ـ صرفي به ٿي سگهي ٿو، ته گهڻ ـ صرفي (Poly-morphemic) به ٿي سگهي ٿو. جڏهن فعل ـ ٿڙ هڪ ـ صرفي هوندو آهي، تڏهن اهو فعل ـ ڌاتوءَ جي ئي برابر هولدو آهي. مثلاً 'هو پلي لکي'، هن جملي ۾ 'لکي' فعل ۾ /ـــ اي/ گرداني پڇاڙيءَ اکيان /لکُ ـــ/ فعل ـــ ٿڙ به آهي، ته فعل ـــ ڌاتو به آهي. سنڌيءَ ۾ 'ڏي' ۽ 'لي' کان سواءِ، ٻيا سڀيئي فعل ـــ ٿڙ ٻروس روپ (Bound form) آهن، يعني اهي ڪا نه ڪا ضميري پڇاڙي لڳائڻ کان سواءِ، عام طرح جي ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ استعمال ڪري نه سگهبا.

سنڌيءَ ۾ فعل جي بناوت هيٺ ڏنل مساوات ذريعي ظاهر ڪري سگهجي ٿي:

فعل ـــ ٿڙ + ضميري پڇاڙي + ضمير متصل 1 + ضمير متصل 2 = فعل. مثال: احمد ڏالهن خط لکايُئَسِ (لکايُـ + آ + اِ + سِ).

هتي 'لکايئيس' فعل ۾ /-اِ/ ۽ /-س/ ضمير متصل يعني ڪڏيل ضمير آهن، جي پڇاڙين طور فعل ۾ لڳل آهن. /-اِ/ پڇاڙي ضمير حاضر واحد (تون) جي حالت عام (تو) بدران ڪم آيل آهي؛ /-س/ پڇاڙي ضمير غائب واحد (هو، هوءَ) جي حالت عام (هُن) ۽ حرف جر بدران ڪم آيل آهي. فعل جو ضمير متصل سان گڏ ان طرح استعمال لازمي نه آهي. اهو ساڳيو مطلب اسين جملي ۾ ضميرن جو آزاد روپن (Free Forms) طور استعمال ڪري ڏيکاري سگهون ٿا. جيئن تہ تو هن کي احمد ڏانهن خط لکايو. ضمير متصل جو فعل لازمي نہ هئڻ جي حالت ڪي مساوات ۾ واڌو ۽ ڪاٽو نشانين ذريعي ظاهر ڪيو ويو آهي، يعني اهي نشانيون فعل ۾ جوڙي بہ سگهجن ٿيون ۽ پنهنجيءَ مرضيءَ موجب ڪيدي بہ سگهجن ٿيون. فعل ۾ /-آ/ ضميري پڇاڙي آهي، جا /-او/ پڇاڙيءَ جو بدليل روپ آهي. 'لکايو' فعل جي /-او/ پڇاڙي، پنيان /-اِ/ ضمير متصل اچڻ ڪري /-آ/ ۾ بدلجي ويئي آهي. اها پڇاڙي مفعول 'خط' جو ضمير، جنس ۽ عدد ڏيکاري ٿي. (پيئيو: چئي لکايئس، خط لکايومانس، خط لکاياماس، چئي لکائيماس، چئيون لکايولماس، چئيون لکايئنئس، وغيره) /لکايئ-/ روپ فعل-ٽڙ آهي، جنهن جي پنيان ڪنهن نہ ڪنهن ضميري پڇاڙيءَ جو هئڻ لازمي آهي. انهيءَ ڪان سواءِ فعل-ٽڙ رواجي ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ استعمال ڪري نہ سگهبو.

3-1 فعل-ٽڙن جا ڪلاس

سنڌيءَ ۾ سيني فعل-ٽڙن کي ٻن ڪلاسن ۾ ورهايو ويو آهي: لازمي (intransitive) ۽ متعدي (transitive). پنهنجي فعل-ٽڙ موجب فعل بہ لازمي ۽ متعدي ٿيندا آهن. فعل لازميءَ کي جملي ۾ مفعول ڪونہ هوندو آهي؛ پر فعل متعدي جملي جي بيهڪ ۾ مفعول ٻن ڪٺي سگهندو آهي. مثلاً ڇوڪرو ڊوڙيو، هو هلي ٿو، ويٺس. جملن ۾ 'ڊوڙيو'، 'هلي ٿو' ۽ 'ويٺس' لازمي فعل آهن. مون الب ڪاڏو، الب ڪاڏم، ماستر شاگردن کي العام ڏلو—الهن جملن ۾ 'ڪاڏو'، 'ڪاڏم'، 'ڏلو' متعدي فعل آهن. انهن جملن ۾ /ڊوڙ-/، /هل-/ ۽ /ويهُ-/ لازمي فعل-ٽڙ آهن ۽ /ڪا-/، /ڏي-/ متعدي فعل-ٽڙ آهن.

فعل ٽڙن کي اِنهن ٻن ڪلاسن ۾ ورهائڻ نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ جو ٻين ڪيترن ئي مشتق روپن جي بناوٽ، توڙي جملن جي بيهڪ، فعل-ٽڙ جي لازمي يا متعدي هئڻ تي ئي مدار رکي ٿي. مثال طور: امر واحد جا فعل جوڙڻ لاءِ سيني لازمي فعل ٽڙن ۾ /-آ/ پڇاڙي لڳائبي آهي — هَلُ (/هل-/+/-آ/)، ڊوڙُ (/ڊوڙ/+/-آ/)، ويهُ (/ويهُ-/+/-آ/)، پر متعدي فعل-ٽڙن ۾ امر واحد ٺاهڻ لاءِ کڻو ڪري /-اِ/ پڇاڙي لڳائبي آهي. جيئن تہ — جهلِ (/جهل-/+/-اِ/)، مارِ (/مار-/+/-اِ/)، ڪجهہ متعدي فعل-ٽڙ نرالا (Exceptional) آهن. اهي امر واحد ٺاهڻ لاءِ لازمي فعل-ٽڙن وانگر /-آ/ پڇاڙي ڪٺندا آهن. مثلاً — کاءُ (/کا-/+/-آ/)، لکُ (/لک-/+/-آ/)، پڙهُ (/پڙهُ-/+/-آ/). اهي نرالا متعدي فعل-ٽڙ صيغو مضارع،

ورتمان ڪرتري ڪردنت (اسم حاليه) ۽ ماضي معطوفي روپن ۾ لاءِ لازمي فعل-ٽڙن کي لڳندڙ پڇاڙيون ڪتبءَ آهن. مثال طور:

صيغو مضارع: هلان (لازمي)، لکان (متعدي)، ماريان (متعدي).

ورتمان ڪرتري ڪردنت هلندو (لازمي)، لکندو (متعدي)، ماريندو (متعدي).

ماضي معطوفي: هلي (لازمي)، لکي (لازمي)، ماري (متعدي).

3.2 فعل-ٽڙن جي بناوت ۽ سندن قسم

فعل-ٽڙن جي بناوت جو سرشتو هيٺ ڏنل نقشي جي مدد سان چڱيءَ طرح سمجهه ۾ اچي ويندو.

فعل-ٽڙن جي بناوت جو سرشتو

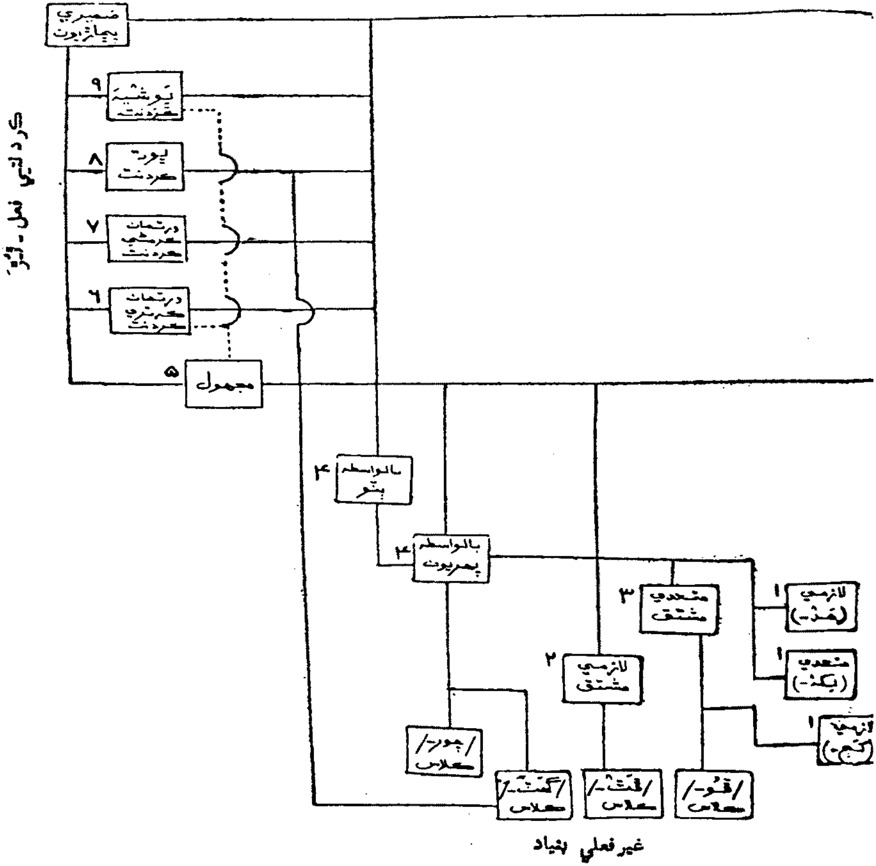

صرفي بناوت جي لحاظ کان فعل-ٽڙ ٻن ڀاڱن ۾ ورهائجن ٿا: مفرد (Simple) ۽ مرڪب (Complex)، مفرد فعل-ٽڙ، فعل-ڌاتوءَ جي ٽي برابر آهن. آهي ٻئي ڪنهن روپ مان ڦٽي نڪتل آهن، يعني هڪ-صرفيا آهن؛ پر مرڪب فعل-ٽڙ هميشه ٻئي ڪنهن روپ مان ڦٽي نڪتل هوندا آهن، ان ڪري ڪين مشتق (Derived) پڻ چئجي ٿو. مرڪب فعل-ٽڙ يا ته مفرد ۽ مشتق فعل-ٽڙن مان ڦٽي نڪرندا آهن، يا ڪنهن غير فعلي بنياد (Non-verbal base) مان جڙندا آهن. (ڏسو نقشو). مثلاً: /لڪ--/ مفرد فعل-ٽڙ مان /لڪا--/ (لڪائي) مرڪب فعل-ٽڙ جڙيو آهي. /لڪا--/ جيڪو خود مشتق فعل-ٽڙ آهي، انهيءَ مان وري ٻيو فعل-ٽڙ /لڪرا--/ (لڪارائي) جڙيو آهي. /ڦٽ--/ (ڦٽ-ڦٽ' اسم) غير فعلي بنياد مان /ڦٽڪ--/ (ڦٽڪي) لازمي مشتق فعل-ٽڙ نڪتو آهي.

هدايتون — (1) لازمي، متعدي فعل-ٽڙن يا غير فعلي بنيادن وٽان ضموري ٻجاڙيءَ ڏانهن هلڻ شروع ڪريو. ليڪ ذريعي ڏيکاريل ڪوبه رستو وٺي آن تان هميشه ڪاٻي پاسي ٻا مٿي هلڻو اهي. واٽ تي جتي خالا اچن، اتي آهي روپ ناهي ۽ وءِ ضميري ٻجاڙيءَ تائين پهچڻو آهي. (2) پيڪل ليڪ ڏيکاري ٿي ته فقط /گهٽ--/ جهڙن غير فعلي بنيادن مان اڪتل مجهول فعل-ٽڙ ڪجهه ڪردنت ناهيندا آهن. (3) ليڪ ۾ اڌ گول نشالي ڏيکاري ٿي، ته ان هنڌ ڪاٻي پاسي نه ڦرڻو آهي. (4) خالن وٽ ڏنل انگ فعل-ٽڙن جا قسم ڄاڻائين ٿا.

مفرد توڙي مرڪب يا مشتق فعل-ٽڙ ڪردنتن (Participles) جي اقطءِ نگاهه کان ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهن. غير ڪردنتي فعل-ٽڙ (Non-Participial Verb-Stem) ۽ ڪردنتي فعل-ٽڙ (Participial Verb-Stem) (ڏسو نقشو). فعل-ٽڙن جا هي سمورا ڀاڱا چارٽ ۾ هن ريت پيش ڪري سگهجن ٿا:

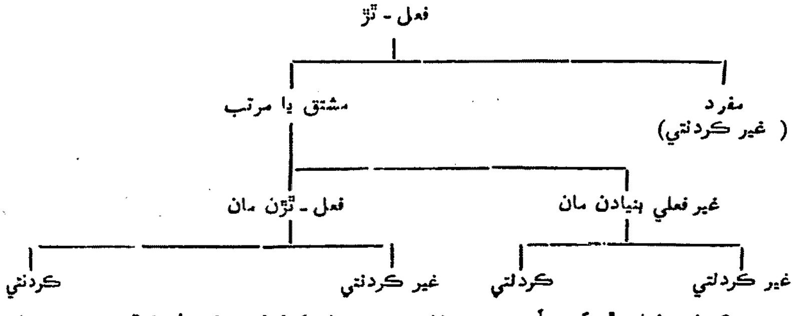

ڪردنتي فعل-ٽڙ آهي آهن، جن مان ڪردنت (Participles) جڙن ٿا. ڪردنت فعل جو آهو روپ آهي، جيڪو جملي جي ٻيهڪ ۾ اسم يا صفت طور پڻ استعمال ڪري سگهجي ٿو. اسم يا صفت طور استعمال ٿيڻ تي پڻ ڪردنتن مان زمان جو مطلب غائب ڪونه ٿيندو آهي، جيئن:

فعل	اسم يا صفت
هو مصيبتون سهندا.	ڌڻي شال سهندا ٻار ڏئي. (صفت)
هو اڄ ايندو ۽ سڀاڻي ويندو.	ايندو سڀڪو ڏسي، ويندو ڪوبه نه ڏسي. (اسم)
هوءَ مون سان گڏ هلندي.	هن جي سرڪار ۾ هلندي ڀڄندي آهي. (اسم)
ڇيلو ماربو.	مون ڇيلو ماربو ڏٺو. (صفت)
مون مڪ ڏٺي.	ڏٺي مڪ ڪير ڳيهندو. (صفت)
مون خط لکيو.	لکيو ڪير ميٽي سگهندو؟ (اسم)
هيءَ ٻڪري سڀاڻي مرڻي آهي.	اسان مرڻي وٽ آهي. (صفت)
اسان به ته ڪجهه لهڻو.	هنن جو پاڻ ۾ لهڻو ڏيڻو ڪين آهي. (صفت)

غير گردانتي فعل-ٽڙن مان جُڙيل فعل، اسم يا صفت طور اچي نه سگهيا آهن.

هتي ڏنل نقشي جاچڻ مان معلوم ٿيندو، ته ڪُل نون قسمن جا فعل-ٽڙ آهن، جن مان پنج غير گردانتي آهن ۽ چار گردانتي آهن. هرهڪ اسم جي اشتقاقي صرفيه (Derivative Morpheme) موجب ليکيو ويو آهي. مفرد فعل-ٽڙن ۾ ڪوبه اشتقاقي صرفيه ڪونه ٿو لڳي، ان ڪري اهو فعل-ٽڙن جو هڪ قسم ٿيو، جيڪي مشتق فعل-ٽڙ ساڳيو اشتقاقي صرفيه لڳائي جوڙجن ٿا، تن کي هڪ قسم اندر ليکيو ويندو آهي.

مفرد فعل-ٽڙن ۾ ڪوبه اشتقاقي صرفيه نه هئڻ ڪري، انهن جي بناوت جي ذڪر ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. باقي ٻين قسمن جي فعل-ٽڙن جي بناوت هتي بيان ڪجي ٿي.

3-3 مشتق لازمي فعل-ٽڙ (Derived Intransitive Verb-Stem)

مشتق لازمي فعل-ٽڙ جوڙڻ لاءِ غير فعلي بنياد ۾ لازمي صرفيه لڳائجي ٿو، جنهن کي هڪ صرف /ـــ ڪَ/ آهي. مثال طور، ٿٽ-ٿٽ اسم آهي، جو هڪ ٻي ڌاتوءَ /ٿٽ ـــ/ کي دُهرائڻ مان جُڙيو آهي، غير فعلي ڌاتوءَ /ٿٽ ـــ/ ۾ /ـــ ڪَ/ پڇاڙي لڳائڻ سان /ٿٽڪ ـــ/ (ٿٽڪي)(1) فعل-ٽڙ جُڙي ٿو.

ٻيا ڪجهه مثال: ٺم ٺم ـــ/ٺمڪ ـــ/ (ٺمڪي)، ڪڙڪڙ ـــ/ڪڙڪ ـــ/ (ڪڙڪي)، ڪُرڪُر ـــ/ڪُرڪ ـــ/ (ڪرڪي).

4-3 مشتق متعدي فعل-ٽڙ (Derived Transitive Verb-Stem)

هي فعل-ٽڙ بنياد ۾ متعدي صرفيه (Transitve Morpheme) لڳائڻ سان جوڙجن ٿا. متعدي صرفيه جا گهڻائي هم-صرف (Allomorphs) آهن، جيڪي اڳتي هلي ڄاڻايا ويا آهن. مشتق متعدي فعل-ٽڙ ٻن بنيادن مان ٺهي ٿو، جي آهن لازمي فعل-ٽڙ ۽ غير فعلي بنياد.

---

(1) فعل-ٽڙن ۾ صيغي مضارع، ضمير غائب واحد جي پڇاڙي /ـــ اي/ لڳائي، هن بيان ۾ مثال ڏنا ويا آهن.

(ڏسو لقشو) لازمي فعل - ٽڙ جي روپ ۾ الدرولي تبديل (Internal Change) ڪرڻ سان مشتق متعدي فعل - ٽڙ جوڙجن ٿا ۽ غيرفعلي بنياد ۾ متعدي فعل - ٽڙ ڏينڪاريندڙ بچاڙيون لڳائي هي فعل - ٽڙ ناهجن ٿا. مثال؛

لازمي فعل - ٽڙ مان نڪتل متعدي فعل - ٽڙ.

(<لشانيء جو مطلب آهي: 'بدلجي ٿو.')

(الف) لازمي فعل - ٽڙ جي سُر ۾ تبديل ڪرڻ سان جوڙيل:

(1) /آ<آ/: --/نهڻ--/ناهڻ-/ (نهي -- ناهي) /مَرُ--/--/مارُ--/ (مري -- ماري)

(2) /اِ<آ يا اِي/: /سِڌرُ--/--/سڌارُ--/ (سِڌري -- سڌاري)

/وِسرُ--/--/وِسارُ--/ (وِسري -- وساري)

/سِيرُ--/--/سيرُ--/ (سِيري -- سيري)

/هِيرُ--/--/هيرُ--/ (هِيري -- هيري)

(3) /آ<او/: /ڪُلُ--/--/ڪولُ--/ (ڪُلي -- ڪولي)

/ٽُرُ--/--/ٽورُ--/ (ٽُري -- ٽوري)

(ب) لازمي فعل - ٽڙ جي وينجن ۾ (سُر سان گڏ يا ان کان سواءِ) تبديل ڪرڻ سان جوڙيل:

(1) /ٽُ<ڙُ/±/آ<او/: /ٽُٽُ--/--/ٽوڙُ--/ (ٽُٽي -- ٽوڙي)

/ڦُٽُ--/--/ڦوڙُ--/ (ڦُٽي -- ڦوڙي)

/ڦاٽُ--/--/ڦاڙُ--/ (ڦاٽي -- ڦاڙي)

(2) /ڏُ<ڙُ/+/آ<او/: /ٻُڏُ--/--/ٻوڙُ--/ (ٻُڏي -- ٻوڙي)

(3) /مُ<ڻُ/±/اَ<ا/: /جمُ--/--/جڻُ--/ (ڄمي -- ڄڻي)

/وِڪامُ/--/--/وڪڻُ--/ (وڪامي -- وڪڻي)

(4) /بُ<ڻُ/: /لَبُ--/--/لَڻُ--/ (لبي -- لڻي)

(5) /جهُ<ڏُ يا ڌُ/: /رجهُ--/--/رڌُ--/ (رجهي -- رڌي)

/ڏجهُ--/--/ڏڌُ--/ (ڏجهي -- ڏڌي)

(6) /پُ<ڌُ/: /ڇُپُ--/--/ڇُڌُ--/ (ڇُپي -- ڇڌي)

(7) /سُ<ڌُ/±/ا<اي/: /ڦسُ--/--/ڦيڌُ--/ (ڦسي -- ڦيڌي)

(8) /سُ<ڌُ/: /کسُ--/--/کڌُ--/ (کسي -- کڌي)

/ڪُسُ--/--/ڪُڌُ--/ (ڪُسي -- ڪڌي)

(9) /پُ<ڌُ/: /ڏُپُ--/--/ڏُڌُ--/ (ڏُپي -- ڏُڌي)

/لَپُ--/--/لَڌُ--/ (لپي -- لڌي)

(10) /ڄ'<ڃ'، ڻ يا ن/ :— /ڀڄ'—/—/ڀڃ'—/ (ڀڄي — ڀڃي)
/ ڪڄ'—/—/ ڪڻ'—/ (ڪڄي — ڪڻي)
/ڇڄ'—/—/ڇِن'—/ (ڇڄي — ڇني)
(11) /ڄ'>o/* / ڪاڄ'—/—/ ڪا—/ (ڪاڄي — ڪائي)
(12) /ٻ'>o/ : /ڏوٻ'—/—/ڏو—/ (ڏوٻي — ڏوئي)
/ ڊاٻ'—/—/ ڊا—/ (ڊاٻي — ڊائي)
(13) / ر'>o/ : /وسام'—/—/وسا—/ (وسامي — وسائي)
آڏام'—/—/آڏا—/ (آڏامي — آڏائي)

غير فعلي بنيادن ۾ پڇاڙيءَ لڳائڻ سان جُڙيل

(1) /— ڪ'/ : ڦوڦو (اسم)، بنياد /ڦو—/+/— ڪ'/ (ڦوڪي)
سَڻ سَڻ (اسم)، بنياد /سَڻ'—/+/— ڪ'/ (سَڻڪي)
(2) /— ڪار'/ : ڪِٽ ڪِٽ (اسم)، بنياد / ڪِٽ'—/+/— ڪار'/ (ڪِٽڪاري)
چِڻ چِڻ (اسم)، بنياد / چِڻ'—/+/— ڪار'/ (چِڻڪاري)
(3) /— آڙ'/ : لت (اسم) / لت'—/+/— آڙ'/ (لتاڙي)
(4) /— ايڙ'/ : ڏکو (صفت) ڏکهـ—/+/— ايڙ'/ (ڏکيڙي)
(5) /— آٽ'/ : /ڪارو (صفت) ڪار'—/+/— آٽ'/ (ڪاراٽي)
(6) /— ر'/ : واءُ (اسم) /واءُ/+/—/— ر'/ (وائري)
(7) /— او/ : ڏُڪُ (اسم) /ڏُڪُ/+/— او/ (ڏُڪوئي)

نوٽ: لت، ڏکو، ڪارو، ڏُڪُ بنيادن جو آخري سُر متعدي فعل-ٿُڙ ٺاهيندڙ اڳياڙيءَ اڳيان غالب ٿئي ٿو.

5-3 بالواسطه فعل-ٿُڙ (Causal Verb-stem)

بالواسطه فعل-ٿڙ ٺاهڻ لاءِ بنياد ۾ بالواسطه صرفيه (Causal Morpheme) لڳائجي ٿو. بالواسطه صرفيه جي اندر /—آر'/، /—را/ ۽ /—آ/ هم-صرف پڇاڙيون شامل آهن. مثال:

(1) /—آر'/ : /آٿ—/ + /—آر'/ (آٿي — آلـاري)
/وهنج'—/+/—آر'/ (وهنجي — وهنجاري)
/سُمهـ—/+/آر'/ (سُمهي — سمهاري)

ڪن ڪن بنيادن ۾ /—آر'/ پڇاڙي لڳائڻ سان سُر جي تبديل ٿئي ٿي. جيئن ته — /ڊِڄ'—/+/—آر'/ (ڊڄي — ڊيڄاري)، /سِڪ—/+/—آر'/ (سِکي — سيکاري)، /ڏو—/+/—آر'/ (ڏُئي — ڏُڏاري).

---

*o پڙي — هن جو مطلب آهي ته وينجن پڙيءَ ۾ بدلجي ٿو، يعني غائب ٿئي ٿو.

(2) /ـــ وا/؛ـــ هيءَ ٻجاڙي فقط ’اَ‘ ۾ پورن ٿيندڙن متعدي فعل ـــ ٽڙن پٺيان لڳي ٿي. جيئن تہ ـــ/پا ـــ/+/ـــ وا/ (پائي ـــ پارائي)، /کا ـــ +/وا/ (کائي ـــ کارائي).

(3) /ـــ اَ/ ٻجاڙي؛ بالواسطه فعل ـــ ٽڙ ٺاهڻ لاءِ/ـــ آر/ ۽ ـــ را/ ٻجاڙين جو واهپو ڪن ٿورن فعل ـــ ٽڙن سان آهي. اُهن کي ڇڏي، باقي ٻين فعل ـــ ٽڙن سان/ـــ اَ/ ٻجاڙي لڳائبي ٿي، جيئن تہ: /هل'ـــ/+/ـــ اَ/ (هلي ـــ هلائي)، /لڪ'ـــ/+/ـــ اَ/ (لڪي ـــ لڪائي).

جن بنيادن ۾ بالواسطه صرفيہ لڳائجي ٿو، تن جا مثال هن ريت آهن: (ڏسو نقشو)

(1) لازمي ۽ متعدي فعل ـ ٽڙ (انهن لازمي فعل ـ ٽڙن کان سواءِ جن مان مشتق متعدي فعل ـ ٽڙ لڪرڻ ٿا):

/هل'ـــ/ + /ـــ/ اَ (هلي ـــ هلائي)
/لڪ ـــ/ + /اَ/ـــ/ (لڪي ـــ لڪائي)

(2) مشتق لازمي فعل ـ ٽڙ:

ڦٽڪ'ـــ/+/ـــ اَ/ (ڦٽڪي ـــ ڦٽڪائي)

(3) مشتق متعدي فعل ـــ ٽڙ:

/ڦوڪ'ـــ/+/ـــ اَ/ (ڦوڪي ـــ ڦوڪائي)

(4) غير فعلي بنهاد: جن غير فعلي بنيادن مان بالواسطه فعل ـ ٽڙ ٺهن ٿا، اهي ٻن قسمن جا آهن؛ هڪڙا اهي بنياد آهن، جن مان فقط بالواسطه فعل ـ ٽڙ ٺهن ٿا. مثلاً ـــ چورُ ـــ/چورُ ـــ/+/ـــ اَ/ (چورائي)، ڳاليهہ ـــ/ڳالهہ ـــ/+/ـــ اَ/ (ڳالهائي)، اهيءَ قسم جي بنيادن کي ’چور‘ ڪلاس جا غير بنيادي فعل سڏيو ويو آهي. ٻيا اهڙا بنياد آهن، جن مان بالواسطه توڙي مجهول فعل ـ ٽڙ جڙن ٿا. انهيءَ قسم جي بنيادن کي ’کهٽ‘ ڪلاس جا غير فعلي بنياد سڏيو ويو آهي. مثلا: کهٽ ـــ/کهٽ'ـــ/+/ـــ اَ/ (کهٽائي)، /کهٽ'ـــ+/ـــ اِج/ (کهٽجي)؛ ٽڪ ـــ/ٽڪ'ـــ/+/ـــ اَ/ (ٽڪائي)، /ٽڪ'ـــ/+/ـــ اِج/ (ٽڪجي).

ٻٽو بالواسطو: بالواسطه فعل ـــ ٽڙ ۾ وري ٻيو دفعو بالواسطه روپ ٺاهيندڙ ٻجاڙي /ـــ اَ/يا/ـــ را/ گڏڻ سان ٻٽو بالواسطه جڙي ٿو. جيڪي بالواسطه فعل ـــ ٽڙ /ـــ اَ/ ۾ پورا ٿين ٿا، تن پٺيان ٻٽو بالواسطه ٺاهڻ لاءِ /ـــ را/ ٻجاڙي لڳائجي ٿي ۽ جيڪي /ـــ آر/ ۾ پورا ٿين ٿا، تن پٺيان /ـــ اَ/ ٻجاڙي گڏجي ٿي. /ـــ را/ ۾ پورن ٿيندڙن بالواسطه فعل ـــ ٽڙن پٺيان ٻيو دفعو /ـــ را/ ٻجاڙي گهٽو ڪري ڪانہ گڏبي آهي. اهڙي قسم جا بلڪل ٿورا فعل ـــ ٽڙ ملن ٿا، جن ۾ /ـــ را/ پٺيان وري ٻيو دفعو /ـــ را/ ٻجاڙي لڳل آهي. ٻٽي بالواسطه جي بناوت جو نمونو هن ريت آهي.

	پهريون بالواسطه	ٻيو بالواسطه
	ـــ آ	ـــ را
	ـــ آر	ـــ آ
	ـــ را	ـــ (ـــ را)

مثال: (1) /ـــ را/   /لِکُ ـــ/ :   /لِکا ـــ/+/ـــ را/   (لِکائي ـــ لِکارائي)

/لِکَ ـــ/ :   /لِکا ـــ/+/ـــ را/   (لِکائي ـــ لِکارائي)

(2) /ـــ آ/   /ڏو ـــ/ :   /ڏ ٺارُ ـــ/+/ـــ آ/   (ڏ ٺاري ـــ ڏ ٺارائي)

/سُمهُ ـــ/ :   /سُمهارُ ـــ/+/ـــ آ/   (سُمهاري ـــ سُمهارائي)

(3) /ـــ را/   /کا ـــ/ :   /کارا ـــ/+/ـــ را/   (کارائي ـــ کارارائي)

/ڏا ـــ/ :   /ڏارا ـــ/+/ـــ را/   (ڏارائي ـــ ڏارارائي)

نوٽ: (1) هيٺ ڏنل فعل-ٽڙن مان بالواسطه فعل-ٽڙ ڪونه جڙندو آهي. /سِکهه ـــ/ (سِکهي)، /آچ ـــ/ (آچي)، /وڃ ـــ/ (وڃي)، /گهُرج ـــ/ (گهرجي)، /نڪر ـــ/ (نڪري)، /هُج ـــ/ (هجي)، /ٿي ـــ/ (ٿئي).

(2) سڀئي بالواسطه فعل-ٽڙ متعدي فعل-ٽڙن جي ڪلاس ۾ اچن ٿا ۽ سندن گردان بلڪل متعدي فعلن وانگر ٿئي ٿو.

(3) غير-فعلي بنيادن مان ۽ لازمي (مفرد ۽ مشتق) فعل-ٽڙن مان نڪتل بالواسطه فعلن جي معنيٰ جملي ۾ رواجي متعدي فعلن وانگر هوندي آهي. پر جيڪي بالواسطه فعل، متعدي (مفرد ۽ مشتق) فعل-ٽڙن مان نڪتل هوندا، تن کي ئي بالواسطه جي حقيقي اهميت حاصل ٿيندي آهي. جيئن ته /هل ـــ/ لازمي فعل-ٽڙ آهي، جنهن ۾ /ـــ آ/ لڳائي بالواسطه روپ جوڙيو اٿئون، جو جملي جي ٻيهڪ ۾ رواجي متعدي فعل وانگر ئي عمل ڪري ٿو. رام خط لکيو، رام گاڏو هلايو. هتي ڪم ڪندڙ فاعل پاڻ آهي. پر جڏهن متعدي فعل-ٽڙن ۾ ساڳي /ـــ آ/ ٻجاڙي لڳائي بالواسطه روپ جوڙجي ٿو، تڏهن اهو فعل جملي ۾ حقيقي بالواسطه جو عمل ڪري ٿو. رام خط لکايو (/لِکُ ـــ/+/ـــ آ/=/لِکا ـــ/ متعدي فعل ٽڙ مان ٺهيل بالواسطه). هن جملي ۾ خط لکندڙ رام پاڻ ڪونه آهي، پر ٻيو ڪو آهي، جنهن کان رام لکڻ جو ڪم ڪرائي ٿو.

6-3 مجهول فعل-ٽڙ (Passive Verb-Stem)

مجهول فعل-ٽڙ ٺاهڻ لاءِ بنياد ۾ مجهول صرفيه /ـــ اِجُ/ لڳائجي ٿو. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ تڪڙو اُچار ڪرڻ تي ڪجهه وينجنن پٺيان /ـــ اِجُ/ جو 'اِ' سُر غائب ٿي ويندو آهي.

مثال: /کا ـــ/+/ـــ اِجُ/   (کائي ـــ کائجي)

/سو ـــ/+/ـــ اِجُ/   (سوئي ـــ سوئجي)

/لِيڪ؟--/+/--/اِج؟/ (لِيڪي — لِيڪِجي)
/مار؟--/+/--/اِج؟/ (ماري — مارِجي يا مارجُي)

جن بنيادن مان مجهول فعل-ٽُڙ ٺهن ٿا، تن جا مثال هن ريت آهن (ڏسو نقشو).

(1) لازمي ۽ متعدي فعل-ٽُڙ: /هل؟--/+/--اِج؟/ (هلجي)
/لڪَ--/+/--اِج؟/ (لڪجي)
(2) مشتق لازمي فعل-ٽُڙ: /ڦٽڪ؟--/+/--اِج؟/ (ڦٽڪجي)
(3) مشتق متعدي فعل-ٽُڙ: /ڪڻ؟--/+/اِج؟/ (ڪڻجي)
(4) بالواسطه فعل-ٽُڙ: /لڪا--/+/--اِج؟/ (لڪائجي)
/لڪارا--/+/--اِج؟/ (لڪارائجي)
(5) غير-فعلي بنياد: /گهٽ؟--/+/اِج/ (گهٽجي)

نوٽ: (1) غيرفعلي بنيادن مان نڪتل مجهول-فعل جملي جي بيهڪ ۾، گردان ۾ توڙي معنيٰ جي لحاظ کان رواجي لازمي فعلن وانگر عمل ڪن ٿا. جيئن ته، پاڻي وهي ٿو — پاڻي گهٽجي ٿو؛ ماڻهو هلن ٿا — اکه گهٽجن ٿا.

(2) متعدي فعل-ٽڙن مان اڪتل مجهول فعل به گردان ۾ بلڪل لازمي فعلن وانگر ضميري پڇاڙيون کڻي ڦرندا آهن، پر جملي ۾ آهي ڪرمڻي پربوڪ جي بناوت ۾ استعمال ٿيندا آهن. مثلاً: 'هلان ٿو'، هلون ٿا — لازمي فعل آهن. 'الهن وانگر مارجان ٿو'، 'مارجون ٿا' وغيره مجهول فعلن جو گردان هولدو آهي. پر ٻنهي فعلن جي جملن ۾ فرق آهي. 'هلان ٿو' ڪرتري پربوڪ آهي ۽ '(دشمن کان) مارجان ٿو' ڪرمڻي پربوڪ آهي.

(3) لازمي فعل ٽڙن مان ڦٽي اڪتل مجهول فعلن جو گردان نه ٿيندو آهي. اهي فقط حاضر غائب واحد جي ضميري پڇاڙي کڻندا آهن، ۽ جملي ۾ ڀاوي پربوڪ جي بناوت اختيار ڪندا آهن. 'اڄ گهڻو هلجي نه سنو'، 'مڙيئي جيئجي پيو.'

ڪردنتي فعل-ٽُڙ (Participial Verb-stem)

7-3 ورتمان ڪرتري ڪردنت جو فعل (Present Active Participial Verb-stem)

هن ڪردنت جي فعل-ٽڙ جوڙڻ لاءِ بنياد ۾ ورتمان ڪرتري ڪردنت (اسم حاليه) ڏيکاريندڙ صرفيه لڳائجي ٿو، جنهن کي چار هم-صرفي پڇاڙيون آهن.

(1) /--آند؟/: هيءَ پڇاڙي هيٺ ڏنل فعل-ٽڙن سان لڳي ٿي.

(الف) /وڃ--/، /هڄ؟--/، /ٿي--/، ۽ /آڄ--/ فعل-ٽڙن کي ڇڏي، باقي ٻيا سڀ لازمي (مفرد، مشتق) فعل-ٽڙ، مثلاً:

/هل؟--/+/--آند؟/ (هلندو)(1).
/لِچ؟--/+/--آند؟/ (لچندو).
(ب) 'ڪَهَت' جهڙن غيرفعلي بنيادن مان ٺهيل مجهول فعل-ٽڙ.
/ڪهت--/: --/ڪهتج؟--/+/- آند؟/ (ڪهتجندو).
/سڱ--/: --/سڱج؟--/+/--آند؟/ (هو سڱجندو).
نوٽ: ڪي عالم 'اڄ لڏيءَ مان ٻاٽي ڪهتجندو'، 'هو سياٽي سڱجندو' جملن ۾ 'ڪهتبو'، 'سڱبو' روپن ڪي نٿي استعمال ڪرڻ درست سمجهندا آهن. پر اسين جيڪڏهن روزمره جي ٻولي جاچينداسين ته 'ڪهتجندو'، 'ٽڪجندو'، 'سڱجندو'، 'پرڻجندو' وغيره روپ پڙهيل ڳڙهيل طبقي جي ماڻهن ۾ پڻ عام جام ٻڌڻ ۾ ايندا. ان ڪري هتي اهي درست ليکي ڄاڻايا ويا آهن. ۾ اهو ڌيان رکڻ گهرجي ته لازمي متعدي ۽ بالواسطه فعلن مان ٺهيل مجهول فعل-ٽڙن مان هيءَ پڇاڙي ڪانه لڳي سگهندي. 'هلجندو'، 'پيهجندو' روپ غلط آهن انهن بدران 'هلبو'، 'پيهبو' يا 'هلندو'، 'پيهندو' روپ جدا جدا معنيٰ ۾ استعمال ڪيا آهن. ساڳيءَ طرح، 'مارجندو'، 'ڪارائجندو'، روپ ڪوڙا نهندا. ان مطلب ظاهر ڪرڻ لاءِ 'ماربو'، 'ڪارائبو' روپ استعمال ڪيا آهن.

(ب) آهي متعدي فعل-ٽڙ جيڪي امر واحد ۾/--آ/ پڇاڙي ڪٺن ٿا.
/لڪڙ--/+/--/آند؟/ (لڪندو)
/آڪهڙ--/+/--آند؟/ (آڪهندو)

(2) /--ايند؟/ هيءَ پڇاڙي امر واحد ۾ /--آ/ ڪٺندڙ متعدي فعل-ٽڙن ڪان سواءِ ٻين ميني متعدي (مفرد، مشتق) فعل-ٽڙن سان لڳي ٿي ۽ /ٿي--/،/اَڄ؟--/ لازمي فعل ٽڙن سان اڻ لڳائجي ٿي. مثلاً:

/ڪا--/+/--ايند؟/ (ڪائيندو)، /ڏاهڙ--/+/--/ايند؟/ (ڏاهيندو)
/ٿي--/+/--ايند؟/ (ٿيندو)، /آڄ؟--/+/--ايندو/ (اينهو)(2).

(3) /--اوند؟/: -- هيءَ پڇاڙي فقط/هُج؟--/فعل-ٽڙن سان لڳي ٿي. مثلاً:
/هُج--/ ڌاتوءَ جو جهولي سنڌيءَ ۾ روپ /هو--/ (هوءَ) اڻ آهي. پر آلهيءَ روپ جو هاڻوڪي ٻول-چال جي سنڌي ۾ واهپو ڪونهي.

(4) /--ايند؟/: هيءَ پڇاڙي فقط /وڃ؟--/ فعل-ٽڙ سان لڳي ٿي:
/وڃ؟--/+/--ايند؟/ (ويندو).

---

(1) ڪردنتي فعل-ٽڙن جا مثال ضمير غائب، واحد، مذڪر جي پڇاڙي /--او/لڳائي ڏنا ويا آهن.
(2) فعل-ٽڙن ۾ ٿيندڙ تبديلين لاءِ ڏسو نمبر 5.

جن بنيادن مان ورتمان ڪرتري ڪردنت جو فعل-ٿڙ جڙي ٿو، تن جا مثال هن ريت آهن: (ڏسو نقشو)

(1) لازمي ۽ متعدي: /هـل—/+/—اند/ (هلندو).
/لک—/+/—اند/ (لکندو).

(2) مشتق لازمي: /ڦٽ—/+/—اند/ (ڦٽندو).

(3) مشتق متعدي: /ڪن—/+/—اند/ (ڪڻندو).

(4) بالواسطه (ٻهريون ۽ ٽيون): /لکا—/+/—ايند/ (لکائيندو).

(5) گهٽ ڪلاس جي بنيادن مان اڪثر مجهول: /گهُنج—/+/آند و/ (گهُنجندو).

نوٽ: هي ڪردنت جڏهن اسم يا صفت طور ڪم ايندا آهن، تڏهن هلندڙ يا ٿيندڙ ڪم جي معنيٰ ڏيندا آهن، ۽ جڏهن فعل جو عمل ڪندا آهن، تڏهن زمان مستقبل جي معنيٰ ڏيکاريندا آهن. مثلاً:

نچندي لار: ماڻهو مرندا ڏٺم.

اڄ هوءَ نچندي: جنگ ۾ ماڻهو مرندا.

3—8 ورتمان ڪرمڻي ڪردنت جو فعل-ٿڙ

(Present Passive Participial Verb-Stem)

هن ڪردنت جو فعل-ٿڙ، مجهول فعل-ٿڙن کان سواءِ ٻين سڀني غير-ڪردنتي فعل-ٿڙن ۾ ۽ 'گهٽ' جهڙن غير-فعلي بنيادن ۾ ورتمان ڪرمڻي ڪردنت (اسم حاليه مجهول) ڏيکاريندڙ صرفيه/—اِب/ لڳائڻ سان جڙي ٿو (ڏسو نقشو) مثال:

(1) لازمي ۽ متعدي: /هـل—/+/—اِب/ (هلبو)
/لک—/+/—اِب/ (لکبو)

(2) مشتق لازمي: /ڦٽ—/+/—اِب/ (ڦٽبو)

(3) مشتق متعدي: /ڪن—/+/—اِب/ (ڪڻبو)

(4) بالواسطه: /لکا—/+/—اِب/ (لکائبو)
/لکارا—/+/—اِب/ (لکارائبو)

(5) غير-فعل بنياد ('گهٽ' ڪلاس جا): /گهٽ—/+/—اِب/ (گهٽبو)

نوٽ: (1) هنن ڪردنتن جو اسم طور استعمال ڪونه ٿيندو آهي. صفت طور به فقط الهن ورتمان ڪرمڻي ڪردنتن (اسم حاليه مجهول) جو استعمال ٿئي ٿو، جيڪي متعدي (مفرد، مشتق) ۽ بالواسطه فعل-ٿڙن مان ٺهي اڪثر آهن. مثال: 'جنگ ۾ ماڻهو ماربا ڏٺم'، 'ماڻهو مارائبا ڏٺم'، 'چور پڪڙبا ڏٺم'. اهڙن استعمالن ۾ منجهانئن مجهول جي ۽ ٿيندڙ يا هلندڙ ڪم جي معنيٰ ملي ٿي.

(2) هي ڪردلت جڏهن فعل جو ڪم ڪندا آهن، تڏهن زمان مستقبل جي معنيٰ ڏيکاريندا آهن: 'جنگ ۾ سپاهي ماربا، چور پڪڙبا.'

(3) متعدي ۽ بالواسطه بنيادن مان ٺهيل هي ڪردنت جڏهن فعلن جو ڪم ڪن ٿا، تڏهن سندن گردان هوبهو لازمي فعلن جي گردان وانگر هوندو آهي ۽ جملي جي بيهڪ ڪرمڻي پريوگ واري هوندي آهي. مثال:

هلندس -- ماربس؛ هلنداسين -- مارباسين؛ هلندين -- ماربين. پوليس چور پڪڙيندي -- (پوليس کان) چور پڪڙبا.

(4) لازمي فعل-ٿڙن مان ٺهيل هي ڪردلت جڏهن فعلن وانگر استعمال ڪجن ٿا، تڏهن آهي فقط ضمير غائب واحد مذڪر جي ضميري پڇاڙي کڻن ٿا ۽ هميشه ڀاوي پريوگ ۾ ڪتب آڻجن ٿا.

اڄ گهمڻ ضرور هلبو. پينگهه ۾ لڏبو ته هوا لڳندي.

(5) ٽرمپ صاحب ڄاڻايو آهي ته هي ڪردلت مجهول فعل-ٿڙن ۾ /--ابو/ لڳائڻ سان ٺهيا آهن(1). حقيقت ۾ هيءَ سمجهاڻي ٺيڪ ڪانه ٿي لڳي. اسان کي هڪ به اهڙو مثال ڪونه ٿو ملي، جنهن ۾ /--ابو/ اڳيان مجهول فعل-ٿڙ جي پڇاڙي /--اج/ قائم رهي هجي. ان ڪري انهن فعل-ٿڙن کي هنن ڪردلتن جو بنياد ليکڻ ۾ ڪوبه وزن ڪونهي ۽ سمجهاڻي پڻ ڏيکھ واري لڳي پوندي ته بنياد جي پڇاڙي /--اج/، هن ڪردلت جي پڇاڙي /--ابو/ اڳيان غائب ٿئي ٿي. مثال: ڏسجڻ/ڏسج--/-- ڏسبو، جهلڻ/جهليج--/-- جهلبو. ٻئي طرف /ڏس--/ بنياد مان 'ڏسبو' ۽ /جهل--/ بنياد مان 'جهلبو' کڻڻ آسان ۽ صحيح طريقو آهي. ڪي صاحب چئي سگهن ٿا ته پوءِ ڀلا 'ڏسبو'، 'جهلبو' وغيره روپن مان مجهول جو مطلب ڪيئن ٿو ملي. انهيءَ جو جواب هيءُ آهي ته /--اب/ نشاني خود مجهول جو مفهوم ڏيکاري ٿي، ان لاءِ مجهول بنياد کڻڻ جي ضرورت ڪانهي. هتي اهو به ڌيان رکڻ گهرجي '--اندو'، '--ابو' وغيره سمورا روپ ڪردلتن جون پڇاڙيون ڏيکاريندڙ نه آهن. انهن ۾ /--او/ صرف پڇي جدا ڪري سگهجي ٿو، جو ضمير غائب، واحد، مذڪر جي ضميري پڇاڙي آهي. /هل--/+/--اند/+/--او/= هلندو، /ڏس--/+/--اب/+/--او/= ڏسبو.

9-3 پوٽ ڪردنت (اسم مفعول) جو فعل-ٿڙ: (Past Participial Verb-stem)

هن ڪردلت جو فعل-ٿڙ جوڙڻ لاءِ بنياد ۾ پوٽ ڪردنت ڏيکاريندڙ صرفيه جوڙجي ٿو. پوٽ ڪردنت ڏيکاريندڙ صرفيه جون گهڻيئي هم-صرفي پڇاڙيون آهن، جن مان /--يل/ مکيه آهي.

---

(1) "The participle present of the passive voice is formed by adding the affix 'ibo' to the root of the passive theme." Dr: E. Trumpp: "Grammar of the Sindhi Language." Leipzig, 1872, P. 270.

/لِکَ.—/+/— يُو/ (لِکيو)، /هَل—/+/— يُو/ (هليو). پر ڪجهه بنياد اهڙا آهن جن مان هي ڪردنت بيقاعدي ٺهي نڪرن ٿا، يعني انهن ۾ /— يُو/ کان سواءِ ٻيون ڪي پڇاڙيون لڳن ٿيون. اهڙين پڇاڙين جا مثال هن ريت آهن:

(1) /—o/: (ٻڙي پڇاڙي، يعني انهن بنيادن ۾ پوئين ڪردنت ڏيکاريندڙ ڪا به پڇاڙي ڪانه ٿي لڳي. اهي بنياد هڪ ضميري پڇاڙي کڻن ٿا.)

/ڪَٽ—/+/—o/ (ڪٽيو)؛ /ٻَڌ—/+/—o/(ٻڌو)؛ /سُک—/+/—o/ (سُکو).

(2) /— ڪُ/: /اَڄ—/+/— ڪُ/ (ٻڌڪو)؛ /سَنج—/+/o— ڪُ/ (سُڪو).

(3) /— ڳُ/: /ڇيچ—/+/— ڳُ/ (ڇيڳو)؛ /پيچ—/+/— ڳُ/ (پيڳو).

(4) /— ٺُ/: /ڪَس—/+/— ٺُ/ (ڪٺو)؛ /ڏِس—/+/— ٺُ/ (ڏٺو).

(5) /— ڻُ/: /هپام—/+/— ڻُ/ (هپاڻو)؛ /ڪام—/+/— ڻُ/ (ڪاڻو).

(6) /— تُ/: /ڳا—/+/— تُ/ (ڳاتو)؛ (ڳايو روپ پڻ آهي).

/کپ—/+/— تُ/ (کتو).

(7) /— ٽُ/: /ڪُس—/+/— ٽُ/ (ڪٽو)؛ /لاهہ—/+/— ٽُ/ (لاٽو).

(8) /— دُ/: /آڻ—/+/— دُ/ (آندو)؛ /رج—/+/— دُ/ (ردو).

(9) /— ڌُ/: /کا—/+/— ڌُ/ (کاڌو)؛ /ڳنهہ—/+/— ڌُ/ (ڳڌو).

(10) /— نُ/: /ڏج—/+/— نُ/ (ڏنو)؛ /ڏي—/+/— نُ/ (ڏنو).

پوئين ڪردنت مجهول فعل-ڌاتن کان سواءِ ٻين سڀني غير-ڪردنتي فعل-ڌاتن مان ۽ /کهٽ—/ جهڙن غير-فعلي بنيادن مان جڙن ٿا. (ڏسو نقشو) مثال:

(1) لازمي ۽ متعدي: /هل—/+/— يُو/ (هليو)، /لِکَ.—/+/— يُو/ (لکيو)

(2) مشتق لازمي: /ڦٽڪ—/+/— يُو/ (ڦٽڪيو)

(3) مشتق متعدي: /ڪسن—/+/— يُو/ (ڪسنيو)

(4) بالواسطه: /لکا—/+/— يُو/ (لکايو)، /لکارا—/+/— يُو/ (لکارايو)

(5) غيرفعلي بنياد: /کهٽ—/+/— يُو/ (کهٽيو)

نوٽ: (1) هي ڪردنت اسم، صفت توڙي فعل جو ڪم ڪندي هميشه گذريل وقت جو مطلب ظاهر ڪن ٿا، ان ڪري کين پوئين (گذريل) ڪردنت سڏجي ٿو. مثال:

ڏلو ٻُٽ ڇنّي جو (اسم)، ڏني سَک ڪير ڳِهندو؟ (صفت)، مون ڪتاب ڏنو، مون مک ڏني (فعل).

(2) پوئين ڪردنت جڏهن لازمي فعل-ڌاتن مان نڪرن ٿا، تڏهن فعل جو عمل ڪندي اهي فقط ڪرتري پريوگ ۾ استعمال ٿين ٿا. مثال: مان ويس، هو مون سان گڏ هليو.

(3) متعدي (مفرد، مشتق) ۽ بالواسطه فعل-ڌاتن مان ٺهيل پوئين ڪردنت وارا فعل هميشه ڪرمڻي يا ڀاوي پريوگ ۾ استعمال ٿيا آهن. اهي ڪرتري پريوگ ۾ ڪڏهن استعمال

ٿا لڳندا آهن. مطلب ته جملي ۾ اهڙن فعلن جو لاڳاپو هميشه ڪرم (مفعول) سان رهندو آهي يا ته اهي ڪن جملن ۾ (يعني ڀاوي پريوگ) ۾ نڪو ڪرم (مفعول) سان، نڪو ڪرتا (فاعل) سان لاڳاپو رکندا آهن ۽ هميشه ضمير غائب واحد ۾ هوندا آهن. مثال: مون ڪتاب پڙهيو، مون ڪتاب پڙهيا، مون پوٿي پڙهي، مون پوٿيون پڙهيون (ڪرمڻي پريوگ). هن گهوڙي کي ماريو، هن گهوڙيءَ کي ماريو، هن گهوڙن کي ماريو. (هتي مفعول پٺيان 'کي' حرف جر اچڻ ڪري فعل 'مفعول' موجب ڪونه ٿو ڦيري، ان ڪري اهي جملا ڀاوي پريوگ جا ٿي پيا آهن. ۽ مفعول پٺيان 'کي' نه وجهڻ سان فعل ڪرم يعني مفعول موجب ڦرندو ۽ جملو ڦري ڪرمڻي پريوگ وارو ٿي پوندو، جيئن ته: هن گهوڙو ماريو، هن گهوڙا ماريا، هن گهوڙي ماري، هن گهوڙيون ماريون.)

10-3 پوشيه ڪردنت (اسم استقبال) جو فعل-ڌڙ:

(Future Participial Verb-stem)

هن ڪردنت جي فعل-ڌڙ جوڙڻ لاءِ بنياد ۾ پوشيه ڪردنت ڏيکاريندڙ صرفيه لڳائجي ٿو. هن صرفيه کي ٻه هم-صرفي پڇاڙيون آهن —/-- آنُ/ ۽ /اِنُ/. اهي پڇاڙيون بنياد جي صوتي صورت سان پابند (Phonologically Conditioned) آهن. /-- آنُ/ پڇاڙي/آ/، /آهه/، /اُوهه/، /اِيهه/ ۾ پورن ٿيندڙن بنيادن سان، ۽ /اِي/، /او/، /اِي/، /ايهه/، /او/ ۾ پورن ٿيندڙن اهڙن بنيادن سان لڳي ٿي، جن ۾ /-- آنُ/پڇاڙيءَ اڳيان هن ريت تبديل ٿئي ٿي= /اِي>اِ/، /او>آ/، /اِي>اِ/، /ايهه>اِهه/ ۽ /-- او>آ/. اهڙن بنيادن کي ڇڏي باقي ٻين سڀني بنيادن پٺيان /-- اِنُ/ پڇاڙي لڳائجي ٿي. مثال:

(1) /-- آنُ/

-- آ ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ڄ--/+/-- آنُ/ (ڄڻندو)

-- آهه ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ڏهه--/+/-- آنُ/ (ڏهندو)

-- اُوهه ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /سُونهه--/+/--آنُ/ (سُونهندو)

-- ايهه ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ٻيهه--/+/-- آنُ/ (ٻيهندو)

-- اِي ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ٿي--/+/--آنُ/ (ٿيندو)

-- او ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ٻو--/+/--آنُ/ (ٻَندو)

-- اِي ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ڏي/+/-- آنُ/ (ڏيندو)

-- ايهه ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ويهه--/+/--آنُ/ (وهندو)

-- او ۾ پورا ٿيندڙ بنياد: /ڌو--/+/--آنُ/ (ڌُئندو)

(2) /-- اِنُ/

/ڪا--/+/-- اِنُ/ (ڪائندو)، /لک--/+/--اِنُ/ (ليکيندو)

اهي بنياد، جن مان هي ڪردات جُڙن ٿا، تن جا مثال هن ريت آهن. (ڏسو نقشو):

(1) لازمي ۽ متعدي: /هـــل ـــ/+/ــ اڻ/ (هلڻو)،
/لکـــ/+/ــ اڻ/ (لکڻو)
(2) مشتق لازمي: /ٿـڪ ـــ/+/ــ اڻ/ (ٿڪڻو)
(3) مشتق متعدي: /ڪـن ــــ/+/ــ اڻ/ (ڪٽڻو)
(4) بالواسطه: /لـکـا ـــ/+/ــ اڻ/ (لکائڻو)
/لـکـارا ـــ/+/ــ اڻ/ (لکارائڻو)

(5) مجهول: فقط 'کهٽ' جهڙن غير-فعلي بنيادن مان نڪتل مجهول فعل-ٿڙن مان هيءُ ڪردنت جُڙي ٿو. /کهٽ ـــ/؛ /کهٽيج ـــ/+/ــ اڻ/ (کهٽجڻو)
/مـگ ـــ/: /مگيج ـــ/+/ــ/ اڻ/ (مگجڻو)

نوٽ: (1) هي ڪردات اسم، صفت ۽ فعل جو عمل ڪن ٿا. مثال: هنن جو ٻاڻ ۾ لهڻو ڏيڻو ڪيئن آهي (اسم)، السان مرڻي وٽ آهي (صفت)، هن ڳالهه سيني جو ڏيان لهڻو (فعل).

(2) هي ڪردلت جڏهن فعل جو عمل ڪندا آهن، تڏهن گهڻو ڪري فعل معاون سان گڏ هوندا آهن. مثلاً: مون کي هن سان گڏجڻو آهي، اڄ مون کي ڪراچيءَ وڃڻو آهي. اهڙا جملا تمام ٿورا آهن، جن ۾ هي ڪردات اڪيلي سر فعل جو ڪم ڪري ٿو. جيئن ته— هن ڳالهه سيني جو ڌيان لهڻو. هن کي منهنجي چيئي ڏيڻي ۽ چوڻو ته سڀائي مون وٽ اچي.

(3) پوشيه ڪردنت مان ٺهيل فعل هميشه ضمير غائب ۾ استعمال ٿيندا آهن. ٻين ضميرن ۾ سندن گردان ڪونه هلندو آهي. لازمي فعل-ٿڙن مان نڪتل پوشيه ڪردات جا فعل ڪرتري پريوگ ۽ ڀاوي پريوگ ۾ استعمال ٿيندا آهن، پر متعدي بنيادن وارا پوشيه ڪردلت جا فعل ڪرمڻي ۽ ڀاوي پريوگن ۾ استعمال ٿيندا آهن. اهي ڪڏهن به ڪرتري پريوگ ۾ نه ملندا.

لازمي: ـــ مــان اڄ حيدرآباد وڃڻو آهيان (ڪرتري پريوگ)
اسين اڄ حيدرآباد وڃڻا آهيون (ڪرتري پريوگ)
مون کي اڄ حيدرآباد وڃڻو آهي (ڀاوي پريوگ)
اسان کي اڄ حيدرآباد وڃڻو آهي (ڀاوي پريوگ)

متعدي: ـــ مون کي خط لکڻو آهي؛ مون کي خط لکڻا آهن (ڪرمڻي پريوگ)
مون کي چٺي لکڻي آهي؛ مون کي چٺيون لکڻيون آهن (ڪرمڻي پريوگ)
ڇوڪري ڪتي کي جهليو؛ ڇوڪرن ڪتي کي جهليو (ڀاوي پريوگ)
ڇوڪري ڪتن کي جهليو؛ ڇوڪريءَ ڪتن کي جهليو (ڀاوي پريوگ)

4. ڪرياواچي اسم (Infinitive) ۽ ماضي معطوفيءَ (Past Conjunctive Indeclinable) جي بناوت

ڪرياواچي اسم ۽ ماضي معطوفي روپ، مرڪب فعلن جي ٺاهڻ لاءِ پڻ ڪتب اچن ٿا، انهيءَ ڪري سندن بيان هتي ڪري ڇڏڻ واجب آهي. ڪرياواچي اسم، فعل نه آهن، ڇاڪاڻ جو اهي ڪڏهن به اهڙن فعلن جيان ضمير ڏيکاريندڙ پڇاڙيون (Personal Suffixes) ڪٿي نه جو گردان ڪونه ٿا ڏيکارين. حقيقت ۾ اهي روپ مذڪر اسم آهن، جي اهڙن اسمن وانگر حالت جو ڦيرو ڏيکارين ٿا. ڪرياواچي اسم (يعني مصدر) هميشه 'آ' پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن وانگر ڦرندا آهن، پر سندن گردان اڻپورو هوندو آهي. اهي فقط حالت فاعلي واحد ۽ حالت عام (Oblique Case) واحد جا روپ ڏيکاريندا آهن. حالت ندا واحد ۾ پڻ سندن استعمال خيرڪو نظر ايندو. جيئن ته – هن وٽ تنهنجو وڃڻ (حالت فاعلي واحد) ٺيڪ نه ٿيندو؛ هن وٽ تنهنجي وڃڻ (وڃڻ+/–آ/ حالت عام واحد جي نشاني) مان ڪوبه فائدو نه آهي.

ڪرياواچي اسمن لاءِ سنڌيءَ ۾ 'مصدر' نالو واهپي ۾ اچي ويو آهي جو غلط آهي، ڇاڪاڻ جو 'مصدر' معنيٰ آهو روپ جنهن مان ٻيا روپ صادر ٿين يا ڦٽي نڪرن. اسان ڏٺو آهي ته سنڌيءَ ۾ فعلن جو بنياد امر واحد جي فعل-ٽڙ ۾ آهي. جملي ۾ سندس عمل ڏسي مصدر کي 'ڪرياواچي اسم' (ڪم ڏيکاريندڙ اسم) چوڻ بهتر آهي.

1-4 ڪرياواچي اسمن جي بناوت:

هي روپ غير-گردانتي فعل-ٽڙن ۾ ڪرياواچي اسم ڏيکاريندڙ صرفيه ڳنڍڻ سان ٺهن ٿا. لازمي (مفرد توڙي مشتق) فعل-ٽڙن مان اڪثر مجهول فعل-ٽڙن کي هن صرفيه جون پڇاڙيون ڪونه لڳنديون آهن، ڇاڪاڻ جو اهو ساڳيو مطلب رواجي لازمي فعل-ٽڙن مان به ملي ٿو. جيئن ته – هلڻ، ٻيهڻ، ورهڻ بدران هلجڻ، ٻيهجڻ، ويهجڻ ڪونه چئبو. ڪرياواچي اسم ڏيکاريندڙ صرفيه جون ٻه هم-صرفي پڇاڙيون آهن –/–اِڻُ/ ۽ /–آڻُ/، جيڪي بنياد جي صوتي بيهڪ سان پابند آهن. /–اِڻُ/ پڇاڙي آ، اَ، او، اَه يا اوءِ ۾ پورن ٿيندڙن بنيادن سان لڳندي آهي ۽ باقي ٻين بنيادن سان /–آڻُ/ پڇاڙي لڳندي آهي. مثال:

(1) /–اِڻُ/:	/مَرَ–/+/–اِڻ/	(مَتَـشيـڻ)،
	/ايذا–/+/–اِڻ/	(ايذائيڻ)،
	/سو–/+/–اِڻ/	(سوئيڻ)،
	/چاهُ–/+/–اِڻُ/	(چاهيڻ)،
	/موهُ–/+/–اِڻُ/	(موهيڻُ).
(2) /–آڻُ/:	/چُهُ–/+/–آڻ/	(چُهَڻ)،
	/وڃُ–/+/–آڻ/	(وڃڻ)،
	/لڪُ–/+/–آڻ/	(لڪڻ).

جن بنيادن مان ڪرياواچي اسم ٺهن ٿا، تن جا مثال هن ريت آهن:

(1) لازمي ۽ متعدي: /هَلُ--/+/--آڻ/ (هلڻ)،
/لِکُ--/+/--آڻ/ (لکڻ).

(2) مشتق لازمي: /ٽَڪُ--/+/--آڻ/ (ٽڪڻ).

(3) مشتق متعدي: /ڪُٺُ--/+/--آڻ/ (ڪُٺڻ).

(4) بالواسطه: /لڪا--/+/--اِڻ/ (لڪائڻ)،
/لڪارا--/+/--اِڻ/ (لڪارائڻ).

(5) مجهول: /مارجُ--/+/--آڻ/ (مارجڻ)،
/لکجُ--/+/--آڻ/ (لکجڻ)،
/کهنجُ--/+/--آڻ/ (کهنجڻ).

نوٽ: سرجڻ مان سرجڻهارُ، آهائڻ مان آهائڻهار، هلڻ مان هلڻهارو وغيره روپ به جڙن ٿا. اِنهن جو ڪيترن ئي گرامرن ۾ ڪردانت جي باب اندر ذڪر ڪيل آهي ۽ کين اسم فاعل ڪردنت سڏيو ويو آهي(1). ميرزا قليچ بيگ انهن روپن کي ’اسم فاعل ترڪيبي‘ نالو ڏنو آهي(2). هن مقابلي ۾ ڪردانت جي جيڪا سمجهاڻي ڏني وئي آهي، اُن موجب اِهي روپ ڪردانت نه آهن. اِهي لفظ جملي جي ابهاڪ ۾ اسمن يا صفتن جو عمل ڪن ٿا ۽ ڪرياواچي اسمن کي بنياد طور کڻي منجهن /هارُ/يا/هارو/ پڇاڙيون لڳائي ٺاهيا ويا آهن.

2-4 ماضي معطوفي (Past Conjunctive Indeclinable)

ماضي معطوفي ٺاهڻ لاءِ بنياد ۾ ماضي معطوفي ڏيکاريندڙ صرفيه گڏجي ٿو. هن صرفيه جون ٻه هم-صرفي پڇاڙيون آهن:

(1) /--اِي/:-- هيءَ پڇاڙي لازمي (مفرد، مشتق)، مجهول ۽ /لِکُ--/ جهڙن لرالن متعدي فعل-ٽڙن سان لڳي ٿي. مثال:

/ٻيهُ--/+/--اِي/ (ٻيهي)، /ٽَڪُ--/+/--اِي/ (ٽڪي)،
/مارجُ--/+/--اِي/ (مارجي)، /لِکُ--/+/--اِي/ (لکي)،
/لکجُ--/+/--اِي/ (لکجي).

(2) /--اِي/:-- هيءَ پڇاڙي متعدي (مفرد ۽ مشتق، لرالن متعدي فعل-ٽڙن کان سواءِ) ۽ بالواسطه فعل-ٽڙن سان لڳي ٿي. مثال:

---

(1) پيرومل مهرچند آڏواڻي: ”وڏو سنڌي وياڪرڻ“، ڪراچي، سال 1926ع، ص 147.
(2) ميرزا قليچ بيگ: ”سنڌي وياڪرڻ“ (ڀاڱو ٻيون)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، سال 1960ع، ص 151.

/ ســارُ--/+/--اِ ي/ (ســارِي)، جهولُ—/+/--اِ ي/ (جهلي)
/ ڪٺــا--/+/--اِ ي/ (ڪٺائي).

ماضي معطوفيءَ جو ٻيو روپ ٿاهڻ لاءِ لازمي (مفرد ۽ مشتق) فعل-ڌاتن مان ڦٽل لڪتل مجهول فعل-ڌاتو جُڙندي، ٻين مڙني غير-ڪردلتي فعل-ڌاتن ۾ /—يو/ پڇاڙي لڳائبي آهي. مثال 'هو اچيو سامان کڻيو هليا ويا'، 'ڪوٺا ڪرڙا ڪُتريو ڀڄيو ويا.' ۾ 'ڦٽڪجيو'، 'هلجيو' روپ ڪونه ٿيندا.

/—اِ ي/ ۽ /--اِ ي/ پڇاڙي لڳائڻ مان ٺهيل ماضي معطوفي روپن ٻنهي جملي ۾ /ڪَرُ--/ فعل جو ماضي معطوفي روپ استعمال ڪرڻ جو پڻ رواج آهي. مثال: 'خط لکي ڪري پوءِ گهر ويو'، 'روٽي کائي ڪري پوءِ گهمڻ ويو.'

جن بنيادن مان ماضي معطوفي ٺهن ٿا، تن جا مثال هن ريت آهن:

(1) لازمي ۽ متعدي: /هـلُ--/ :— هلي، هلي ڪري، هليو.
/ ڀڪڙُ--/ :-- ڀڪڙي، ڀڪڙي ڪري، ڀڪڙيو
(2) لازمي مشتق: /ڦٽڪُ--/ :— ڦٽڪي، ڦٽڪي ڪري، ڦٽڪيو.
(3) متعدي مشتق: /ســارُ--/ :-- ساري، ساري ڪري، سارِيو.
(4) بالواسطه: / لڪــا--/ :-- لڪائي، لڪائي ڪري، لڪايو.
/ لڪـارا--/ :-- لڪارائي، لڪارائي ڪري، لڪارايو.
(5) مجهول: / مارجُ--/ :— مارجي، مارجي ڪري، مارجيو.
غير فعلي بنياد مان
لڪتل مجهول:— / ٽڪجُ--/ :— ٽڪجي، ٽڪجي ڪري، ٽڪجيو.

نوٽ (1) ماضي معطوفي روپن کي ارنيسٽ ٽرمپ 'ڪردلت' ڪري سڏيو آهي(1). ميرزا قليچ بيگ، ۽ ڀيرومل مهرچند آڏوانيءَ به هنن روپن جو ڪردلتن اندر بيان ڪيو آهي. هن مقالي ۾ ڪردلتن جي جوڪا سمجهاڻي ڏني وئي آهي، ان موجب ماضي معطوفي روپن کي ڪردلت سڏڻ غلط آهي. هي روپ گردان ۾ نه ڦرندا آهن، يعني اوڪاري (Indeclinables) آهي.

(2) 'کهٽ' جهڙن غير-فعلي بنيادن مان لڪتل مجهول فعل-ڌاتن مان ماضي معطوفيءَ جا ٽيئي روپ باقاعدي جُڙندا آهن. مثال:

/ کهٽُ--/ :-- / کهنجُ—/ کهنجي، کهنجي ڪري، کهنجيو.
/ مڱــ--/ :-- / مڱجُ—/ مڱجي، مڱجي ڪري، مڱجيو.

---

(1) 'Indeclinable Past Participle', 'past participle conjunctive'. --E. Trumpp: "Grammar of the Sindhi Language", Leipzig, 1872. pp 280-282.

انهن روپن جي مشابهت (Analogy) تي لازمي فعل-ڌاتن مان لڪتل ڪجهه مجهول فعل-ڌاتو به ماضي معطوفي روپ اختيار ڪن ٿا. سنڌي وياڪرڻ لکندڙن انهن روپن کي اڪثر غلط ڄاڻايو آهي. پر اهي لفظ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ايترو ته عام جام استعمال ٿين ٿا، جو ڪين صحيح روپ قبول ڪرڻ ئي ٺيڪ آهي. مثال: ڪولڊر ڪُسجي (ڪُسي) ويا، هيءَ ڳهر وڪامجي (وڪامي) ويو، برسات ۾ رستا ڌوپجي (ڌوپي) ويا آهن، هيءَ زمين وِهجي (وِهي) ويئي آهي، کهڙيال ٻيهجي (ٻيهي) ويو آهي.

5. فعل-ڌاتن، ڪرياواچي اسمن ۽ ماضي معطوفي روپن کي ٺاهيندڙ صرفين اڳيان ٻنيادن ۾ ٿيندڙ تبديل:

(1) ڪرياواچي اسم جي پڇاڙي /—آڻُ/ ۽ پوشيہ ڪردلت جي پڇاڙيءَ /—آڻُ/ اڳيان اِي، اِي، ايهہ، او ۽ اؤ ۾ پورا ٿيندڙ فعل-ڌاتو پنهنجي روپ ۾ تبديل ڏيکارين ٿا، جنهن موجب اِي ۽ اِي جي جاءِ تي اِ، ايهہ جي تي اِهہ، او ۽ اؤ جي جاءِ تي اُ اچي ٿو. مثال: /ٽِپي--/: --ٽِپَڻُ، ٽِپِڻي؛ ڏِي--/: --ڏِيَڻُ، ڏِيَڻو؛ /ويهہ--/: --وِهَڻُ، وِهَڻو؛ رو--/: --رُئَڻُ، رُئَڻو؛ /ٻُو--/: --ٻُئَڻُ، ٻُئَڻو.

نوٽ: تکڙي اچار ۾ 'اِ' پٺيان 'اَ' سُر اچڻ ڪري 'اِ' سُر 'يہ' ۾ بدلجي وينهو آهي، يا اِنهن ٻنهي سُرن جي وچ ۾ 'يہ' جو آواز پيدا ٿيندو آهي. جيئن تہ — ليوڻُ يا ٽيڻُ؛ ڏِيڻو يا ڏيهڻو.

(2) 'آ' ۾ پورا ٿيندڙ فعل-ڌاتو 'اَ' يا 'آ' سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان ۽ /--اِڻُ/ پڇاڙيءَ اڳيان اهڙي تبديل ڏيکارين ٿا، جنهن ۾ فعل-ڌاتو جي آخري سُر 'آ' بدران 'و' وينجن اچي ٿو. مثال: /چ--/: /چ--/+/--اي/=چَوي؛ /چ--/+/--آ/=/چوا--/ (چوائي) ساڳيءَ طرح — چولدو، چوڻو، وغيره روپ.

(3) 'اِي' ۾ پورا ٿيندڙ فعل-ڌاتو ماضي معطوفيءَ جي /--اِي/ پڇاڙيءَ اڳيان پنهنجو آخري سُر غائب ڪن ٿا. مثال: /جِي--/+/--اِي/ جِيي ڪري.

(4) پوت ڪردات جي پڇاڙين اڳيان فعل-ڌاتن ۾ هن ريت تبديل ٿئي ٿي.

(الف) /--يُ/ پڇاڙيءَ اڳيان /هڻُ--/، /ڪڻُ--/ 'ڻُ' کيترائي آن جي جاءِ تي ٺڪالنون اچار (Nasalization) وٺن ٿا ۽ /وڪڻُ--/ فعل-ڌاتو پنهنجو /--اِڻُ/ به غائب ڪري ٿو. مثال: --/هڻ--/هنيو، /ڪڻ--/ ڪنيو، /وڪڻ--/ وڪيو. (هتي ڏهان رهي تہ ماضي معطوفيءَ جي /--يو/ پڇاڙيءَ اڳيان اهڙي تبديل ڪانہ ٿي ٿئي: -- هڻيو، ڪڻيو، وڪڻيو.)

(ب) پوت ڪردات جي ٻڙي پڇاڙيءَ کان سواءِ ٻين پڇاڙين اڳيان، وينجن يا وينجن جي ميل (Conjunct Consonants) ۾ پورا ٿيندڙ فعل-ڌاتو پنهنجا آخري وينجن غائب ڪن ٿا. جيئن تہ —/ٻَڌ--/+/--ڪُ/ٻڌو؛ /رُاپ--/+/--ڏُ/رُڌو. پر هيٺ ڏنل فعل-ڌاتو ٻئي قسم جي تبديل ڏيکارين ٿا:--

/ليڪير—/+/—ت/=ليڪتو؛ /وٽ—/+/—ت/=ورتو؛
/وِهنج—/+/—ت/=وِهتو؛ /آڻ—/+/—د/=آندو؛
/چِئر—/+/—ن/=چيئو.

(ب) پوت ڪردلت جي پڇاڙيءَ /—ن/ اڳيان /ڏي—/، /رو—/، /ڦري/، /ڏ ِ/، /ر—/ ٿين ٿا. ڏِنو، رُنو.

(پ) پوت ڪردلت جي /o/ پڇاڙيءَ اڳيان /جتر—/، /ڦري/، /جا—/، ۽ /متر—/، /ڦري/، /م/ روپ وٺن ٿا. جاتو مُئو.

(5) بالواسطه ڏيکاريندڙ /—آر/ پڇاڙيءَ اڳيان هيٺ ڏنل فعل-ٽڙن جي روپ ۾ تبديل ٿئي ٿي.

/ڊج—/>/ڊيج—/'ڊيڄاري'، /سڪ—/>/سيڪ—/ (سيکاري)، /وهڻ—/>/وهڻ/ 'وهاري'، /رو/>/رُ—/'رُئاري'، /ڏو—/>ڏ—/'ڏئاري'، /پي—/>/پِ—/'پِئاري'، ڏي—>/ڏِ—/'ڏئاري'. (پياري، ڏياري اچار ۾ عام جام ٻڌڻ ۾ اچن.)

(6) /آڇ—/ فعل-ٽڙ پوت ڪردلت جي پڇاڙيءَ /—ي/ اڳيان /آ—/ روپ وٺي ٿو ۽ ورتمان ڪرتري ڪردلت جي پڇاڙيءَ /—ايند/ اڳيان بلڪل غائب ٿي وڃي ٿو يا ٻين لفظن ۾ چئجي ته 'ٻڙيءَ' ۾ بدلجي وڃي ٿو. /آڇ—/+/—ي/=/آيو*؛ /آڇ—/+/—ايند/=/o/+/—ايند/=ايندو.

(7) /ڪر—/ فعل-ٽڙ ورتمان ڪرتري ڪردلت جي پڇاڙيءَ /آند/ اڳيان /ڪ—/ روپ وٺي ٿو. پر مجهول ورتمان ڪرمڻي ڪردلت، پوت ڪردلت جي پڇاڙين ۽ ماضي معطوفيءَ جي /يو/ پڇاڙيءَ اڳيان اهو فعل-ٽڙ /ڪ—/ روپ اختيار ڪري ٿو. مثال: /ڪ/+/—الد—/ ڪندو؛ /ڪَ—/+/—اب/ ڪبو؛ /ڪ—/+/—اج/ ڪجي؛ /ڪَ—/+/—يڻ/ ڪيو؛ /ڪ/+/—يو/ ڪيو ماضي معطوفي. هتي اهو ڌيان رهي ته /ڪَ—/ پنيان /—اج/ ۽ /—اب/ پڇاڙيون پنهنجو 'ا' سُر ڪيرائي ڇڏين ٿيون.

(8) /وڃ/ فعل-ٽڙ، پوت ڪردلت ۽ ورتمان ڪرتري ڪردلت جي پڇاڙين اڳيان /و—/ روپ اختيار ڪري ٿو. /و—/+/—ايند/ ويندو، /و—/+/—ي/ ويو.

(9) /هنج—فعل-ٽڙ ورتمان ڪرتري ڪردات جي پڇاڙيءَ اڳيان/هڻ—/، پوت ڪردلت جي پڇاڙيءَ اڳيان/هڻ—يا هڻ—/ ۽ پوشيه ڪردنت توڙي ڪرياواچي اسم جي پڇاڙين اڳيان/هنج—يا هڻ/روپ اختيار ڪري ٿو. مثال:

/هڻ—/+/—اولد/=هولدو؛ /هڻ—يا هڻ—/+/o/=هڻو يا هو؛
/هڻ—/+/—آن/=هڻڻو، /هنج—/+/—اڻ/=هنجڻو.

---

* 'آيو' ڪردلت /آ—/ ڌاتوءَ مان ٺهيل سمجهجي ٿو. /آ—/ ڌاتوءَ مان ٻيا روپ نهندا هجن، اهڙي بناوٽ نظر نه ٿي آهي. /آڇ—/ ڌاتوءَ مان ٻيا فعل-ٽڙ جڙن ٿا.

/هَـجِ/ـــ يا هـَـ ـــ/+/ـــ آنُ/= هـَـجڻُ يا هـَـڻُ.

نوٽ: پُراڻي سنڌيءَ ۾ /هو ـــ/ هوءَ (امر واحد) فعل ـــ ٿڙ به ملي ٿو. ان الهيءَ مان هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ ٻيا ڪي روپ ڪوڙ ٿيا آهن. الهيءَ ڌاتوءَ سان لهيل نقط هونهار، هونٿهار، روپ ئي اڄ ڪالهه جي سنڌيءَ ۾ واهپي ۾ نظر اچن ٿا.

(10) هيٺ ڏنل روپ جوڙڻ لاءِ /ڏي ـــ/ فعل ـــ ٿڙ پنهنجو آخري سُر ڪيرائي ڇڏي ٿو:

/ڏي ـــ/+/ـــ اِجَ/= ڏجي (مجهول).

/ڏي ـــ/+/ـــ اِندُ/= ڏيندو (ورتمان ڪرتري ڪردنت)

/ڏي ـــ/+/ـــ اِبُ/= ڏبو (ورتمان ڪرمڻي ڪردنت)

/ڏي ـــ/+/ـــ يو/= ڏنو (ماضي معطوفي).

نوٽ: /ـــ يو/ پڇاڙيءَ اڳيان /ڏ ـــ/ آڇار به ملي ٿو، ـــ هو ڏ يو (ڏنيي) هليو وڃي.

(11) /لي ـــ/ فعل ـــ ٿڙ هيٺين روپن جوڙڻ لاءِ پنهنجو آخري سُر ڪيرائي ٿو.

/ن ـــ/+/ـــ اِندُ/= ليندو (ورتمان ڪرتري ڪردنت)

/ن ـــ/+/ـــ يـُـ/= ليو (پوت ڪردنت)

/ن ـــ/+/ـــ يو/= ليو (ماضي معطوفي)

نوٽ: /ـــ يـُـ/، /ـــ يو/ پڇاڙين اڳيان /ني ـــ/ جو /ن/ روپ به آڇار ۾ ملي ٿو، ـــ ليو مَن لائين، نيو هليا وڃن.

(12) /ڌو ـــ/ ۽ /رو ـــ/ فعل ـــ ٿڙ ورتمان ڪرتري ڪردنت جي پڇاڙيءَ اڳيان اوُ ڪي ٻَ ۾ مٽائين ٿا. /ڌ ـــ/+/ـــ اندُ/= ڌُئندو، /ر ـــ/+/ـــ اندُ/= رُئندو.

(13) /ٿـي ـــ/ فعل ـــ ٿڙ هيٺ ڏنل روپن ٺاهڻ لاءِ پنهنجو آخري سُر ڪيرائي ٿو. مثال:

/ٿ ـــ/+/ـــ اِجَ/= ٿجي (مجهول).

/ٿ ـــ/+/ـــ اِندُ/= ٿيندو (ورتمان ڪرتري ڪردنت).

/ٿ ـــ/+/ـــ اِبُ/= ٿبو (ورتمان ڪرمڻي ڪردنت).

/ٿ ـــ/+/ـــ يـُـ/= ٿيو (پوت ڪردنت).

/ٿ ـــ/+/ـــ يو/= ٿيو (ماضي معطوفي).

نوٽ: /ـــ يـُـ/، /ـــ يو/ اڳيان/ ٿيي ـــ/ جو /ٿ/ ـــ/ آڇار پڻ ملي ٿو، ـــ ٿيو (هيءَ ڪم ٿيو.)؛ هو هميشه هتان ٿيو (ٿي ڪري) هليو ويندو آهي.

(14) /ـــ يـُـ/ (پوت ڪردنت) ۽ /ـــ يو/ (ماضي معطوفي) پڇاڙين اڳيان /پ ـــ/ (پئـُـ ـــ امر واحد) فعل ـــ ٿڙ پنهنجو آخري سُر غائب ڪندو آهي.

/پ ـــ/+/ـــ يـُـ/= پيو؛ /پ ـــ/+/ـــ يو/= پيو.

عطا محمد حامي

خيرپور جا مري بلوچ

مري بلوچ اصل ۾ رند آهن. ’مري‘ جو لقب ڪين رندن جي سردار ميرچاڪر خان اُن وقت ڏنو هو، جڏهن هو مغل شهنشاهه همايون جي مدد لاءِ ويجي رهيو هو. مرين جي مُورث اعليٰ بجار خان، مير چاڪر خان سان گڏجي وڃڻ کان انڪار ڪيو هو ۽ هن کيس ’مري‘ يعني ضدي سڏيو هو. اُن وقت کان وٺي بجار خان ۽ سندس راڄ مري سڏجڻ ۾ آيا(۱).

مرين کي ميرن جي حڪومت ۾ وڏي اهميت حاصل هئي. هو نه فقط فوجي سردار، پر ميرن جا رشتيدار به هوندا هئا. سندن وڏو ڏاڏو مير حاجي خان ولد مير نبيداد خان ڪاهان جي علائقي مان لڏي سنڌ ۾ آيو هو. هو ٽالپرن جي مورث اعليٰ مير سليمان خان عرف ڪڪي خان جو سهرو هو. کيس هيٺين ٽالن سان اٺ پٽ هئا:

مستي خان، جعفر خان، ابراهيم خان، حيدر خان، شادي خان، شهداد خان، دولت خان ۽ شڪل خان. انهن جو اولاد ’حاجي زئي‘ جي نالي سان مشهور آهي(۲).

مير حاجي خان سنڌ ۾ پنهنجي برادري جا ٻيا پاڙا به وٺي آيو هو، جن مان ڳهڻي پوتا، ڏاهياڻي، بڊاڻي، حيسباڻي، بنگل زئي، ڪنگراڻي، شيراڻي ۽ لٺهراڻي مشهور آهن(۳).

حاجي زئي مرين مان ڪيترائي بهادر ٿي گذريا آهن، جن هالاڻي، ڪرڙي، مياڻي ۽ دٻي جي جنگين ۾ پنهنجي شجاعت جا جوهر ڏيکاريا هئا. سجاول خان، قائم خان ۽ جلال خان هالاڻي جي جنگ جا سورما هئا. ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ محبت خان، گل حسن خان ۽ جهان خان وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاريا هئا. مياڻي ۽ دٻي جي جنگين ۾ ڪنهور خان، خير محمد خان ۽ ڪمال خان ڪم آيا هئا. مطلب ته هي قبيلو سنڌ جي ميرن جو رشتيدار ۽ جانثار هو ۽ هر طرح سان سندن سڏ تي لبيڪ چوڻ وارو هو(۴). هتي ڪجهه مري سردارن جو مختصر تعارف ڪرائجي ٿو.

---

(۱) محمد عثمان حسن، برگيڊيئر: ”بلوچستان“، انڊس پبليڪشنز ڪراچي، 1976ع ص 69.
(۲) خانداني شجرو رئيس رسول بخش خان مري جو آناري لکيل.
(۳) زباني روايت رئيس دوست محمد خان مري ساڪن ٽنڊو مستي خان.
(۴) زباني روايت مرحوم رئيس مير محمد خان مري ساڪن ٽنڊو مستي خان.

اُميد علي خان: هي شڪل خان ولد حاجي خان جو پوٽو ۽ الهداد خان جو فرزند هو. هڪ دفعو پنهنجن پائرن کان ناراض ٿي پنجاب هليو ويو، ۽ راجا رنجيت سنگهه جي اميرن ۾ وڃي داخل ٿيو. هڪ ڏينهن راجا سندس بهادريءَ جي ڪارنامن کان متاثر ٿي چيو "اوهان جي ملڪ ۾ تو جهڙا ٻيا پهلوان به آهن يا نه؟" اميد علي خان جواب ڏنو "اسان جي ملڪ ۾ اهڙا پهلوان آهن، جن مون جهڙي ماڻهوءَ کي ڇيلهه سان ڄُٽي ٻڌرائي ڇڏي آهي(1).

مستي خان ثاني: هي حاجي خان جي پوٽي بهارخان جو پٽ هو. پنهنجن پائرن شهعلي خان، ڏگاڻي خان ۽ بختيارخان سان گڏجي، مير سهراب خان وٽ آيو ۽ ٽنڊو مستي خان نالي ڳوٺ ٻڌي ويٺو. ٽنڊي آدم جو شهر سندس وڏي پاڻ قائم خان جي پٽ آدم خان ٻڌرايو هو. آدمخان کي مريدخان ولد ڄلال خان شهيد ڪيو هو. هن کي پُٽ جو اولاد ڪونه هو، تنهنڪري آدمخان واري پڳ به مستي خان ٻڌي(2). مير سهراب خان ۽ ٻيا مير سندس وڏو قدر ڪندا هئا. هو جنگ جي وقت ميرصاحب کي وڏو لشڪر موجود ڪري ڏيندو هو(3). کيس محبت خان، عطرخان، گل حسن خان ۽ علي محمد خان نالي چار پٽ هئا، جيڪي پنهنجي وقت جا وڏا بهادر ٿي گذريا آهن(4).

محبت خان: مستي خان جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ محبت خان، مري بلوچن جو سردار ٿيو. هو ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ وڏي بهادري سان وڙهيو هو. کيس 'روجهي'، 'هزار ناز' ۽ 'ناز پري' نالي ٽي مشهور گهوڙيون هونديون هيون. سندس تلوارين مان 'ٻاور' ۽ 'ڪُوڪُٽ' مشهور آهن(5). لوارين واري جنگ وقت مير علي مراد خان وٽس ميڙ تي آيو هو ته هو سندس طرف کان لڙائي تي هلي، پر محبت خان کيس جواب ڏنو، ۽ مير رستم خان جي برخلاف نه ٿيو. آخرڪار ڪهڙين منجهه ٿي پنهنجي خاندان سميت پنهنجو شهر ڇڏي ايراني طرف هليو ويو ۽ پائرن جي لڙائي ۾ هٿ کي ملوث نه ڪيائين. جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ مهينو کن رکي ڳوٺ موٽي آيو(6). هن تاريخ 27- جولاءِ 1856ع تي وفات ڪئي(7).

گل حسن خان: هي محبت خان جو ننڍو ڀاءُ هو. نيڪ خصلتن ۽ اعليٰ ڪردار جو مالڪ هو. بلوچي روايتن قائم رکڻ ۾ وڏي ڪوشش ڪندو هو. مير رستم خان کيس پيار مان

---

(1) زباني روايت مرحوم رئيس مير محمد خان مري ساڪن ٽنڊو مستي خان.
(2) زباني روايت رئيس مستي خان ثالث ساڪن ٽنڊو مستي خان.
(3) زباني روايت رئيس باقرخان مري ساڪن ٽنڊو مستي خان.
(4) زباني روايت رئيس باقرخان مري ساڪن ٽنڊو مستي خان.
(5) زباني روايت مرحوم رئيس مير محمد خان.
(6) زباني روايت مرحوم رئيس مير محمد خان.
(7) تاريخ جاگيرات سنڌ، ص 227.

پنهنجو پٽ سڏيندو هو. عين جوانيءَ جي وقت سندس شادي ٿيڻ واري هئي ۽ کيس ڳانو ٻڌڻ جي چڪر هو، ته ڪرڙيءَ جي جنگ جو نقارو وڳو، ۽ بلوچ سردارن کي جنگ جو سڏ ٿيو. هي ساڃهه مرد شادي ڇڏي پاڙن سان ڳنڍجي جنگ جي ميدان ۾ آيو ۽ بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. سندس جوانيءَ جي موت کان متاثر ٿي ڪنهن چئي ڏنو:

"گلحسن گل ليو جنهن مستي ملهايو."

سندس شهادت 1834ع ۾ ٿي (1).

مير محمد خان اول: محبت خان جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ مير محمد خان اول بلوچن جو پڳدار ٿيو. هو هڪ جرات وارو بلوچ سردار هو. وقت جا حاڪم کيس وڏي عزت سان ڏسندا هئا. انگريزن به سندس جاگيرون بحال رکيون ۽ کيس قدر جي نگاهه سان ڏٺو. هو هڪ وڏو سخي مرد ٿي گذريو آهي. غريب غربي جي سنڀال لهندو هو. پاڙي جا زميندار ۽ هاري لاري مٿس عاشق هوندا هئا. هو بنا اولاد گذاري ويو، تنهنڪري پڳ سندس ڀاءُ علي محمد خان تي آئي. علي محمد خان جو جانشين سندس وڏو پٽ مير محمد خان ثاني ٿيو جيڪو ويجهڙائي ۾ وفات ڪري ويو آهي. هو هڪ وڏو هردلعزيز ۽ سخن جو سچو ماڻهو هو. پراڻين روايتن کي قائم رکڻ جي وڏي ڪوشش ڪندو هو.

مُريد خان: هي بهار خان جي ڀاءُ جلال خان جو پٽ هو. وڏي شان ۽ شوڪت وارو امير ٿي گذريو آهي. هو مير سهراب خان جو سهرو ۽ مير علي مراد خان جو لالو هو. کيس ميرن وٽ وڏي عزت هوندي هئي. ٻيا سردار ۽ وزير به هن کي عزت سان ڏسندا هئا. کيس نظرعلي خان، جلال خان، صوبو خان، ڪرم خان ۽ مهرعلي خان نالي پنج پٽ هئا، جيڪي وڏا بهادر ۽ بيباڪ امير ٿي گذريا آهن.

نظرعلي خان: مريد خان کان پوءِ برادريءَ جي پڳ سندس وڏي پٽ نظرعلي خان تي آئي. هن ٽنڊي نظرعلي خان جو شهر ٻڌرايو. هن کي صوبو خان نالي هڪ پٽ ڄائو، جيڪو سندس زندگي ۾ ئي وفات ڪري ويو، تنهنڪري هن جي مرڻ بعد سندس پوٽي گل محمد خان کي پڳ ٻڌارايائون. گل محمد خان جي ٻن پٽن حسين بخش خان ۽ قلندر بخش خان ملڪڙائي ڪري هڪ بلوچ سردار بهاول خان جي بيعزتي ڪري، پڳ لاهي ورتي جنهن جي نتيجي ۾ مري بلوچن جي ٻنهي واري جنگ لڳي، جنهن ۾ ڪافي خون خرابو ٿيو. اڃا به وڌيڪ فساد ٿيڻ جو انديشو هو، پر مير علي مراد خان وچ ۾ پئي، ڌرين جو صلح ڪرائي ڇڏيو (2).

---

(1) جاگيرات سنڌ، ص 227.

(2) زباني روايت زوار عبدالحسين خان مري ساڪن ٽنڊو مستي خان.

نهال خان: هيءُ مير حاجي خان وڏي جي ٻوٽي زنگي خان ولد جعفر خان جو پٽ هو. سندس پاڙو جعفراڻي سڏبو آهي. هو پنهنجي پاڙي جو پريو مڙس ۽ وڏي اثر ۽ رسوخ وارو سردار ٿي گذريو آهي. خيرپور تعلقي ۾ ٽنڊو نهال خان ٻڌرايائين (1). اهو شهر رو مڙي ڪئنال اکوڻ بعد ڦٽي زبون ٿي ويو آهي. هو وفات وقت الله بخش خان ۽ شير خان ٻه پٽ ڇڏي ويو (2).

عالم خان: هي نهال خان جي لنڊي پاءُ جهان خان پهرئين جو پٽ هو(3). مير سهراب خان ۽ مير رستم خان جي اميرن ۾ وڏي حيثيت وارو ماڻهو هو. ڪيس فوجي جرنيلن ۾ اهميت هوندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن سفارت جا فرض به انجام ڏيندو هو. جڏهن ميرن شڪارپور جو شهر هٿ ڪيو هو، تڏهن عالم خان، خيرپوري ميرن طرفان آتان جو ناظم مقرر ٿيو هو. ڪرڙيءَ جي جنگ کان هڪ ڏينهن اڳ شجاع الملڪ جي محالڪار حاجي هدايت الله خان سان جنگ ڪندي شهيد ٿيو(4). سنڌ جي مشهور شاعر خليفي نبي بخش لغاري شهيدن جي تعريف ڪندي عالم خان لاءِ چيو:

"ظاهر پٽ بشر جو سيني الدر شينهن"

جهان خان ثاني: هي عالم خان شهيد جو وڏو پٽ هو. ۽ پنهنجي پيءُ کان به وڌيڪ بهادر ۽ جري مرد ٿي گذريو آهي. پنهنجي والد جي شهادت کان پوءِ حاجي هدايت الله خان تي لشڪرڪشي ڪري، ان کي قتل ڪيائين (5). ٻئي ڏينهن تي پنهنجن ست ساٿين سان گڏ ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ ڪهوڙي پيو. بلوچن جي پراڻي رسم موجب جهان خان ۽ سندس ساٿي پاڻ کي هڪ ٻئي سان ڏالوڻ ۾ ٻڌي، تلوارين هلائڻ لڳا، ۽ دشمن جي فوج جا ڪيترائي ماڻهو ماري شهيد ٿيا. جهان خان دليري جي ديوان جي غزل جو شاه فرد ۽ بهادري جي قصيدي جو مطلع هو(6). خيرپور جي مشهور شاعر عالم ڪربلائي جي لفظن ۾(7):

چون او درجهان ڪيست شمشير زن،
پسر چون پدر شد زهي صف شکن.

---

(1) ايضاً:
(2) ايضاً:
(3) خالداڻي شجرو: رسول بخش خان مري وارو.
(4) مير دوست محمد خان ٽالپر: "سرگذشت ٽالپران."
(5) ڊاڪٽر نبي بخش خان: "خليفي صاحب جو رسالو"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1966، ص 47.
(6) عطامحمد منشي، مرزا: "تاريخ تازه نوائے معارڪ"، ص 306.
(7) محمد عالم ڪربلائي: "شاهنامو جنگ ڪرڙي"، قلمي.

ڏگھڙو خان: هي ٽنڊي مستي خان جي باني رئيس مستي خان ثاني جو پاٽ ۽ بهادرخان جو فرزند هو. جڏهن مستي خان ثاني پنهنجو ٽنڊو ٻڌو، تڏهن ڏگھڙو خان به پرسان هڪ ڳوٺ ٻڌي ويٺو. هو هڪ وڏو پهلوان ۽ بيباڪ مرد ٿي گذريو آهي. اڪبرن جي پيرن جو مريد هو. ڪرڙي جي جنگ ۾ پنهنجي پاٽيي محبت خان سان گڏجي لڙيو هو ۽ ڏاڍا شجاعت جا جوهر ڏيکاريا هئائين (1). لوهارين واري جنگ ۾ مير رستم خان جو طرفدار هو. سندس پوٽو غلام علي خان ولد غلام نبي خان ميرن جو ڪاردار هو ۽ وڏي جرات وارو سردار هو. غلام علي خان جو فرزند رئيس رسول بخش خان به هڪ پڙهيو لکيو ۽ قربدار ماڻهو ٿي گذريو آهي، هن ڪوشش وٺي مري خاندان جو شجرو تيار ڪيو، جيڪو سندس فرزند غلام الله خان ۽ عبدالحسين خان وٽ محفوظ آهي.

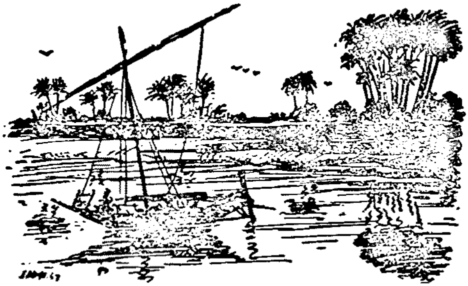

(1) زباني روايت رئيس باقر خان ساڪن ٽنڊو مستي خان.

حامد علي خانائي

سنڌ ۾ خطاطيءَ جي شروعات

سنڌ ۾ هن فن جي تاريخ متعلق ڪو به مستند ۽ صحيح احوال ملي ڪونه ٿو سگهي ته آيا هن فن جي شروعات ڪڏهن ۽ ڪهڙي دؤر ۾ ٿي، ۽ ڪهڙيءَ طرح سان هن فن ترقيءَ جون منزلون طيءِ ڪيون. اهي سمورا احوال اڃا گمناميءَ جي ڪُنّ ۾ غرق آهن. البت تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، تاريخ بدايوني، تحفة الڪرام ۽ ٻين ڪيترين تاريخن مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ هن فن ڪافي ترقي ۽ عروج حاصل ڪيو هو، ۽ هن فن جا ڪيترائي ماهر ۽ ڪامل استاد پيدا ٿيا هئا.

سنڌ ملڪ جون جاگرافيائي حالتون ۽ سياسي تعلقات اهو ٻڌائن ٿا ته هن ملڪ هر طرح سان آرٽ ۽ فن ۾ تمام گهڻو عروج حاصل ڪيو هو، ۽ ساڳئي وقت سنڌ جا هڪ طرف قديم زماني کان وٺي ايران سان گهڻا ۽ گهاٽا تعلقات قائم هئا ۽ ٻئي طرف اڀرندي کان گجرات سنڌ جو پاڙو پاڙي سان هئي. انهن ٻنهي طرفن جي آرٽ ۽ فن جو اثر سنڌ تي به ڪافي پيو.

تاريخ جي مطالعي مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته خطاطيءَ جو فن سنڌ ۾ عربي ۽ فارسي ٻولين جي اثر هيٺ آسريو ۽ سنڌ ۾ اسلامي حڪومت جي قائم ٿيڻ کان پوءِ ملڪ ۾ علم ۽ تعليم آن جي تحقيق ۽ تلاش جو ڪم شروع ٿي ويو. ان اوائلي زماني ۾ سنڌ اندر ديبل، بکر، سيوهڻ ۽ منصوره اسلامي اعليٰ تعليم، فنن ۽ هنرن جا مکيه مرڪز هئا. سنڌ جي انهن علمي مرڪزن ۾ عربيءَ جي زير اثر ضرور "ڪوفي خط" رائج رهيو هوندو، ۽ ان خط جا ڪاتب به ضرور ٿيا هوندا. ليڪن ان اوائلي دؤر جو احوال اڃا گمناميءَ ۾ آهي.

اسلامي دؤر حڪومت ۾ ڪتابت يعني خوشنويسيءَ کي عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو. ڪاتب ۽ خوشنويس جو مان ۽ مرتبو وقت جي وزير سلطنت کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه سمجهيو ويندو هو. وڏن وڏن خوشنويسن ۽ خطاطن کي وقت جي حاڪمن ۽ اميرن وٽ وڏي عزت حاصل هوندي هئي.

تاريخ ۾ اچي ٿو ته عباسي خليفن جي دؤر ۾ سنڌن برمڪي وزيرن جي ڪوشش سان بغداد ۾ ڪاغذ سازيءَ جو ڪارخانو پيو، ان ڪري ڪتابت جي فن وڏو عروج حاصل ڪيو. عربي دؤر ۾ سنڌ اندر "ڪوفي خط" ۽ "خط نسخ" جو رواج پيو.

اسلام ۾ مصوريءَ جي سلاءِ سنئين مخالفت ڪئي وئي آهي، ٻئي طرف ڪان ان ڪافي دلچسپي ۽ ورتي وئي آهي. سنڌ ۾ مصوري ۽ تصوير ڪشيءَ جا ڪافي اهڙا آهڃاڻ ۽ نشان ملن ٿا. سنڌ جي قديم تهذيب و تمدن ۽ تاريخ جا اهم باب هن ملڪ جي واريءَ جي ڏڙن ۾ مدفون آهن. اهڙن قديم ڏڙن جي کوٽائي ڪندي، ماهرن کي ڪيتريون ئي اهڙيون شيون هٿ آيون آهن، جن تي ڳاڙهي ۽ ٻيري رنگ جي چٽسالي ٿيل آهي. اهو هُنر اصل ۾ مصر ۽ ڪلديا وارن جي ذريعي سنڌ ۾ پهتو، مصوريءَ جو فن مغربي ايشيا ڪان آيو ۽ سنڌين ان ۾ نوان نوان نمونا پيدا ڪيا (1).

اهڙن ٿپن ۽ ٻاڙن مان ايترو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي قديم تهذيب جو، ڪلديا ۽ مغربي ايشيا جي تهذيب ۽ تمدن سان لاڳاپو هو. ڪلديا جي شهر آرڪش مان جيڪي مهرون هٿ آيون آهن، تن تي تصويرون نقش ٿيل آهن. انهن مهرن کي ڏسي، آثار قديم جي ماهرن جو چوڻ آهي تہ اهي 3000 هزار يا 2400 ق. م. پراڻيون آهن (2).

تصوير ڪشي يعني مصوري، جا چالورن، پکين خواهہ انسان جي تصويرن جي صورت ۾ هئي، اها خيالن جي اظهار جو ذريعو سمجهي وينهي هئي. اهڙي تصويري خطاطي سنڌ جي قديم شهر ٺٽي جي مڪليءَ جي مزارن، مقبرن ۽ قبرن تي پٿر تي اُڪريل ملي ٿي، جنهن مان انهن قبرن ۽ مقبرن جي سڃاڻپ ٿي سگهي ٿي. ماهرن کي اهڙيون ڪافي قبرون پيون بہ ڏسڻ ۾ آيون آهن، جن تي اهڙي نمولي جي خطاطي، تصويري صورت ۾ ٿيل آهي. اهڙا مقبرا ۽ مزارون مڪليءَ ڪالسواہ سولڊن، جهرڪن ۽ چنڪشاهيءَ جي لزديڪ بہ ملڀون آهن. انهيءَ ساڳئي قسم جا مقبرا ۽ چوکنڊيون ڪراچيءَ جي پرسان ملير ۽ ڪلاب وٽ بہ مليون اهن. هينري ڪزنس ان ساڳئي نمولي جون قبرون ڪيچ ۽ ڪانياراڙ ۾ بہ ڏٺيون آهن (3).

آثار قديم جي ماهرن کي اهڙيون قبرون ۽ مقبرا بلوچستان ۾ هنديا جي مقام وٽ بہ مليون آهن (4)، جن جي ساخت ۽ خطاطي، تصويرن مان ظاهر ٿئي ٿي تہ اهي اصل ۾ بلوچن جون آهن (5).

انهيءَ ساڳئي نمولي جا پٿر تي نڪيل تصويري خطاطيءَ جا قسم مسلمانن جي يادگارن تي گجرات ۾ بہ مليا آهن. جيئن تہ گجرات جي مظفريہ خاندان جي حاڪمن جي سنڌ جي سمن سان مائٽي هئي، ۽ انهن قريبي ۽ تهذيبي لاڳاپن جي ڪري، آنان جي عمارتسازي، نقاشي ۽ تصويري خطاطيءَ جو اثر سنڌ ۾ گهڻو پيو.

---

(1) ڊاڪٽر گستاف لي بان- "انقلاب امم"، مترجم مولانا عبدالسلام ندوي. ص 10- اعظم ڳڙهہ 1945ع.
(2) مولائي شيدائي- تاريخ تمدن سنڌ.
(3) H. Cousens- "Antiquities of Sind", PP 164-65.
(4) M. A. Ghafur- "The Calligraphers of Thatta", PP 24.
(5) Ibid- PP 25.

سنڌ ۾ سمن جي دؤر ۾ اسلامي علمن ۽ هنرن وڏي ترقي ڪئي هئي. خود سما حاڪم به اسلامي تعليم ۽ علمن جي واڌاري جا خواهان هئا. هن دؤر ۾ قرآن، تفسير، فقه، حديث، صرف نحو ۽ خطاطيءَ جي فن ڪافي ترقي ۽ عروج حاصل ڪيو هو. تاريخ ۾ اچي ٿو ته سنه 1398ع ۾ امير تيمور هندستان تي حملو ڪيو ۽ وچ ايشيا جي اذبڪن جي حملن ۽ غارتگريءَ کان ڪيترائي عالم، اديب، شاعر ۽ صاحب فن ۽ وڏا وڏا خاندان اتان لڏي پلائي سنڌ ۾ آيا. سنڌ جي تاريخن جهڙوڪ تحفةالڪرام، مقالات الشعراء، حديقةالاولياء، تحفةالطاهرين ۽ ٻين ڪيترن تذڪرن ۾ اسان کي ڪيترائي سنڌ جي عالمن، بزرگن، مشائخن، شاعرن، محدثن ۽ صاحبِ فن جا نالا ملن ٿا، جي سمن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ اندر آيا. هتان جو سياسي ماحول به انهن لاءِ مفيد هو. اهڙيءَ ريت جڏهن سنڌ جي امن، راحت، فراغت ۽ خوشحاليءَ جون خبرون ڏورانهن ڏيهن تائين پهتيون، تڏهن ايران، خراسان ۽ ماوراءالنهر مان ڪيترائي وڏا خاندان هجرت ڪري، سنڌ ۾ اچي ٽِڪي ۾ رهيا. سنڌ جا سما حاڪم، انهن لڏي ايندڙ عالمن جي همت افزائي ڪندا هئا، ۽ انهن شاهي سرپرستيءَ هيٺ سنڌ کي تمام گهڻو علمي فيض پهچايو. سنڌ جي قديم شهرن جهڙوڪ بکر، هالا، سيوهڻ ۽ نصرپور ۾ انهن عالمن اچي پنهنجو ديرو ڄمايو. مشهور سياح ابن بطوطه جڏهن سنڌ ۾ آيو هو، تڏهن هن بکر ۽ سيوهڻ ۾ ڪيترن شيرازي ۽ بغدادي عالمن سان ملاقاتون ڪيون هيون.

انهن عالمن ۽ صاحبِ فن ماڻهن جي اثر ڪري مصوري ۽ خطاطيءَ سنڌ ۾ گهڻو زور ورتو. سنڌ ۾ اڳ ۾ "ڪوفي خط" جو رواج هو، پر وچ ايشيا کان ايندڙ عالمن جي اثر هيٺ "خط نسخ" ۽ "خط نستعليق" جو رواج عام ٿيو. ازالسواءِ اتر سنڌ کان وٺي لاڙ واري حصي تائين جيڪي پراڻيون جايون، مقبرا ۽ يادگار ملن ٿا، تن جي ديوارن تي ڪاشي ۽ ڪمانگريءَ جو نهايت ئي نفيس ۽ عمدو ڪم ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهڙي قسم جو اٽڪل پنجاهه کن قبرون نسيلي جي پوالي ڪوٽ ۽ ڪنڊڪو جبل ۾ ماهرن کي هٿ آيون آهن، جي سمن جي دؤر جون آهن، ۽ انهن تي ڪتبا ۽ عربي عبارتون "ڪوفي خط" ۾ آهن (1). اهي قبرون 15 صدي عيسويءَ جون آهن. سمن جي دؤر جي عمارتن مان شيخ حماد جمالي، ڄام تماچي ۽ ڄام نظام الدين جا مقبرا مڪلي ٽڪريءَ تي تعمير ٿيل آهن. انهن جي ساخت ٻڏڪي طرز جي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهن مقبرن مان ڄام نظام الدين سمي جو مقبرو فنِ عمارت سازيءَ جو هڪ بهترين ۽ نادر نمونو آهي. هن مقبري جي بناوت گجراتي، هندو اسلامي ۽ خالص سنڌي طرز جي دلڪش امتياز جو عجيب شاهڪار آهي (2). گجراتي خواهه هندي فنِ تعمير جو اهو اثر ڄام نظام الدين جي مقبري يا سمن حاڪمن جي ٻين ڪيترن مقبرن ۽ چوڪنڊين تي نهايت ئي اهم ترين آهي.

---

(1) C. R. Roy- "Annual Bibliography of Indian Archacology" vol XII, 1937.

(2) سيد حسام الدين شاهه راشدي - "مڪلي نامه"، ص 99. سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

سمن حاڪمن جي مقبرن ۽ مزارن تي جا انوکي ڳالهه ڏسڻ ۾ اچي ٿي، سا آهي تصويري خطاطي، جا پڻ گجراتي فن جو اثر آهي(1). قبرن تي پکين جون شڪليون ۽ ٻيا ڪيترا اهڙا حيرت ۾ وجهندڙ نمونا مڪليءَ جي انهن مزارن ۽ مقبرن تي ملن ٿا. انهن تصويري لکيتن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته اهو ڪم سن 948هه جي زماني جو آهي. ممڪن آهي ته اهي شاهڪار منصور حڪيم تبريزيءَ ۽ سندس پٽ نورالدين محمد جا يادگار هجن. هو سمن جي صاحبيءَ ۾ ٺٽي لشڪر ۾ رهندو هو(2).

ازان سواءِ اها به خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ٺٽي جي ڪيترن ئي مزارن، مقبرن ۽ رانڪن تي قرآني آيتن جا مختلف ڪتبا، جي الڳ الڳ نمونن ۾ آهن، هڪ خاص سلسلي تحت آهن. اها به واضح حقيقت آهي ته مسلمانن جي عمارتن جي سونهن ۽ سوڀيا، نقاشيءَ ۾ هڪ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، ۽ خطاطيءَ وري انهن جي حسن، زيب ۽ زينت کي وڌايو آهي. دراصل اهو ”اميه دور“ جو يادگار آهي ۽ ان جو ڀريون مثال اسلامي تاريخ ۾ فلسطين ۾ حضرت عمر رضه واري مسجد شريف آهي.

تاريخي روايتن جي آثار تي اهو معلوم ٿو ٿئي ته ”ڪوفي خط“ جاين جي سونهن ۽ سينگار لاءِ استعمال ۾ ايندو رهيو ۽ انهيءَ جو رواج عباسي خلافت جي زماني ۾ فاطمين مصر جي دور ۾ گهڻو عروج تي رهيو. خطاطيءَ کي ان دور ۾ سڀ کان نهايت اهم فن ڪري سمجهيو ويندو هو. انهيءَ جو اثر سنڌ ملڪ تي گهڻو پيو. سنڌ ۾ عربن جو تسلط اٽڪل ٽي سؤ ورهين تائين قائم رهيو. سنڌ جي قديم شهر ڀنڀور جي کنڊرن جي کوٽائي ڪندي، اهڙا خطاطيءَ جا نمونا مليا آهن، جن مان ”ڪوفي خط“ جي تصديق ٿئي ٿي. انهن نقل تختين مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهو زمانو غالباً سن 224هه مطابق 906ع جو آهي.

اهڙيءَ طرح ٺٽي جي باري ۾ معلوم ٿئي ٿو ته هن شهر ۾ به ابتدائي دور ۾ ”ڪوفي خط“ جي نمونن ۾ رائج هو، ۽ غالباً اهو خط سموري سنڌ اندر مروج هو. اهو ”ڪوفي خط“ جاين جي تعميرات ۾ استعمال ٿيندو هو. ان سان گڏ ٺٽي ۾ ”خط نسخ“ ۽ ”خط ثلث“ جا به ڪيترائي نادر نمونا هٿ آيا آهن، جي سنڌ جي سورهيه خان اعظم دولهه دريا خان جي مقبري جي دروازي تي پٿر تي نقش ٿيل آهن. انهن ڪتبن تي قرآني آيتون ”خط نسخ“ ۾ آهن. انهن جو ڪاتب، ان وقت جو ٺٽي جو مشهور خطاط قطب الدين بن محمود آهي ۽ انهن ڪتبن تي جمادي الاول 895هه تحرير ٿيل آهي.

ساڳيءَ طرح سان سمن جي دور جي ڀاڪاري حاڪم جام نظام الدين (ننڍي) سمي جي مقبري جي ديوارن تي پڻ ”خط نسخ“ ۾ ڪتبا نقش ٿيل آهن، ليڪن افسوس جو انهن تي

---

(1) سيد حسام الدين راشدي ”مڪلي نامو“، ص 99.

(2) M. A. Ghafur- "The Calligraphers of Thatta", P 25.

ڪاتب جو ٺالو وغيره لکيل نہ آهي. انهن ڪتبن مان اهو صاف طرح سان واضح ٿئي ٿو تہ ان دؤر ۾ عربي "خط نسخ" ۾ لکي ويندي هئي. انهن ڪتبن جي پاڙي ۾ ايترو سو ظاهر ٿئي ٿو تہ اهي ڪنهن ماهر ۽ هوشيار خطاط جي هٿن جو پورهيو آهن.

محترم ايم. اي. غفور پنهنجي تحقيقي ڪتاب "ٺٽي جا خطاط" ۾ لکي ٿو تہ سمن جي دؤر ۾ "حافظ رشيد" هڪ وڏو ماهر خطاط ٿي گذريو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ اهي ڪتبا ان جي محنت جو ثمر هجن(1). سمن جي زماني ۾ "خطا تعليق" جا نمونا تمام گهٽ حاصل ٿيا آهن. صرف شيخ حماد جماليءَ جي قبر تي "خط تعليق" ۾ ڪتبو مليو آهي.

ڄام نظام الدين، سمن جي خانوادي جو آخرين ۽ آزاد سنڌ جو پهريون حاڪم هو، جنهن سن 866هہ کان 914هہ تائين سنڌ ملڪ تي حڪمراني ڪئي. ڪالٿس پوءِ ڄام فيروز ۽ هن خاندان جي حريف شهزادي ڄام صلاح الدين جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ ويڙهہ هلي. سن 914هہ کان 927هہ تائين سنڌ مٿان ڪڏهن صلاح الدين گجرات کان فوج وٺي ٿي پهتو، تہ ڪڏهن سبي ۽ قنڌار کان ارغونن کي آڻي، فيروز ٿي اچي ڪڙڪيو. ليڪن ان جو نتيجو ڏاڍو خراب نڪتو(2). ارغونن نہ صرف اڳ ۾ ڄام صلاح الدين کي فيروز جي مقابلي ۾ ختم ڪيو، بلڪ ڄام فيروز کي بہ هميشه لاءِ ختم ڪيو. اهڙيءَ طرح سان ارغون سنڌ مٿان حڪومت ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا، ۽ سن 1521ع کان 1563ع تائين تخت و تاج جا مالڪ بڻيا رهيا.

ارغونن جي دؤر ۾ ٻاهريان لڏي ايندڙ عالمن، اديبن، شاعرن ۽ صاحبِ فن ماڻهن جو گهڻو سيلاب جاري رهيو ۽ هو آزاديءَ سان سنڌ جي مرڪزي شهرن جهڙوڪ: بکر، سيوهڻ، ٺٽو ۽ نصرپور ۾ اچي، محلا قائم ڪري رهيا.

ازان سواءِ خود ارغون حاڪم شاهہ بيگ پاڻ سان گڏ ڪيترائي ايراني عالم، اديب، شاعر ۽ خطاط سنڌ ۾ آندا. هن دؤر جي جن ماهر خطاطن جو احوال ملي ٿو، سي گهڻي قدر ايراني هئا، ۽ انهن جي زبان فارسي هئي. انهن ماهر خطاطن ۽ خوش نويسن جا ڪافي يادگار سنڌ جي پراڻن شهرن جهڙوڪ: سيوهڻ، ٺٽي، بکر ۽ نصرپور ۾ ملن ٿا. هن دؤر ۾ خوش نويسيءَ جي فن وڏو ڪمال حاصل ڪيو. شاهہ منصور حڪيم تبريزيءَ جي لکيتن مان اهو بہ ظاهر ٿئي ٿو تہ سن 1542ع ۾ شاهہ حسن ارغون جي زماني ۾ ٺٽي شهر ۾ خطاطيءَ جو فن عروج تي هو(3).

سن 1554ع ۾ شاهہ حسن ارغون لاولد لاڏاڻو ڪيو. سنڌ ملڪ ٻن خاندانن ۾ ورهائجي ويو. اتر سنڌ وارو علائقو سلطان محمود جي هٿ ۾ رهيو، جنهن جو تختگاهہ بکر هو،

---

(1) M. A. Ghafur- "The Calligraphers of Thatta", P 28.

(2) سيد حسام الدين راشدي "مڪلي نامہ"، ص 89-90.

(3) M. A. Ghafur- ":The Calligraphers of Thatta", PP 28.

۽ سنڌ جو هيٺاهون حصو مرزا عيسيٰ ترخان جي قبضي ۾ رهيو ۽ اها ترخاني حڪومت سن 1951ع تائين اڪبري فوجن جي سنڌ فتح ڪرڻ تائين قائم رهي.

ترخاني دؤر ۾ خطاطيءَ جي فن جي وڏي ترقي ٿي. هن زماني ۾ ڪيترائي باهريان عالم ۽ هنرمند ماڻهو سنڌ ۾ آيا ۽ اچي سنڌ جي مرڪزي شهرن ۾ آباد ٿيا. اگرچه ارغوني دؤر ۾ ٺٽي ۾ ڪو به فن ـ تعمير جو اهڙو لمولو ڪونه ٿو ملي، جنهن مان ان دؤر جي فن تعمير جي باري ۾ ڪجهه چئي سگهجي؟ ۾ ان هولڊي بس مڪلي ٽڪريءَ تي ارغوني دؤر جون ڪيتريون اهڙيون قبرون ملن ٿيون، جن تي قرآني آيتن جا ڪتبا سهڻن خطن ۾ مِلن ٿا.

جيئن ته ٺٽي ۾ "خط نسخ" جو رواج گهڻو هو، ۾ ارغوني زماني ۾ ايراني اثر هيٺ "خط نستعليق" جو اثر ڪم ٿيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هن شهر ۾ خطاطيءَ جي ڏس ۾ اهو اهڙيون مثال آهي.

ترخاني دؤر ۾ فن خطاطي سنڌ ۾ عروج تي هئي. "خطِ نسخ" سان گڏ "خطِ ثلث" جو به گهڻو رواج پيو. الهيءَ فن جا ترخاني دؤر ۾ احمد الصاري، عبدالرحمان ۽ حافظ خوشنويس جهڙا ماهر خطاط ملن ٿا، جن پنهنجا ڪافي يادگار ڇڏيا آهن. سيد حسن بن رڪن الدين، مرزا محمد باقي ترخان جي مقبري تي "خط ثلث" ۽ "خط نسخ" ۾ بهترين ڪتبا لکيا آهن. سيد حسن جي خالدان ۾ اهو فن ڪافي ورهين تائين هلندو رهيو. سندس پٽ طاهر پڻ "خط ثلث" ۽ "خط نسخ" جو وڏو باڪمال ڪاتب ۽ خوشنويس ٿي گذريو آهي. هن شاهجهاني مسجد جي ڇت تي خطاطيءَ جو بينظير ڪم ڪيو آهي. عبدالغفور ۽ عبدالله به اتي جا خطاط هئا، جن پٿر تي "خط نستعليق" ۾ خطاطي ڪئي آهي. شيخ محمد فاضل ۽ عبدالقدوس ان سيد علي جا تحرير ڪيل ڪتبا مسجد جي آلهڻي ۽ آيرلڊي وارين ديوارين تي لقش ٿيل آهن. اهي ڪتبا قرآني آيتون آهن، جي "خط نسخ" ۾ لکيل آهن.

سن 999هه مطابق 1591ع اڪبر بادشاهه جي طرفان عبدالرحيم خان خانان جي سپهه سالاريءَ هيٺ سنڌ تي فوج چاڙهي وئي ۽ آخر ۾ ٺٽي جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان جي پيش پوڻ تي سنڌ مغلن جي ماتحت ٿي وئي.

مغلن جي دؤرِ حڪومت ۾ سنڌ ۾ خوشنويسي ۽ خطاطيءَ جو ڪم جاري رهيو ۽ وڏا اعليٰ درجي جا ڪاتب ۽ خوشنويس پيدا ٿيا. "خط نسخ"، "خط ثلث" ۽ "خط نستعليق" تمام گهڻو زور ورتو. سنڌ جي اهم شهر ٺٽي، خوشنويسيءَ جي فن ۾ سموري ايشيا ۾ مشهوري ۽ ناموري حاصل ڪئي. ان زماني ۾ ٺٽي جي حيثيت "بين الاقوامي" شهر واري هئي. ٺٽو، عراق ۽ بغداد جي همعصري ڪندو هو. تاريخ ۾ اسان کي ڪيترائي اهڙا ڪاتب ۽ خوشنويس ملن ٿا، جي سنڌ خواهه هندستان جي حاڪمن، بادشاهن ۽ شهزادن وٽ وڏي عزت ۽ شان وارا هئا.

جڏهن عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي ڪاهي آيو، ته سالس ڪيترائي خطاط ۽ خوشنويس گڏجي آيا هئا. عبدالرحيم خان خانان پاڻ به خود پنهنجي وقت جو مشهور خوشنويس ۽ خطاط هو.

سندس پٽ مرزا ايرج پڻ سٺو خوشنويس هو. مولانا غلام محمد هفت قلم دهلوي پنهنجي تذڪري ۾ ان دؤر جي ڪيترن سنڌي خطاطن جو ذڪر ڪيو آهي (1).

مغلن جي زماني ۾ سنڌ اندر وڏا ماهر خوشنويس ۽ ڪاتب ٿي گذريا آهن، جن جا يادگار نه صرف سنڌ ملڪ هندستان ۽ ايران ۾ به ملن ٿا. ٺٽي ۾ ان دؤر ۾ شجاع شيرازي، "خط نسخ" ۽ "نستعليق" جو هڪ يگانو عصر خوشنويس هو. سندس انهيءَ فن ۾ قابليت ۽ ذهانت ڏسي، عبدالرحيم خانخانان کيس پاڻ سان گجرات وٺي ويو ۽ اتي پنهنجي قائم ڪيل ڪتبخاني جو نگران مقرر ڪيو. ان ساڳئي زماني ۾ مُلا عبدالرحيم هراتي ۽ مُلا محمد امين مشهدي طلاڪاري ۽ خوشنويسيءَ ۾ بهترين استاد ٿي گذريا آهن.

بهرحال مغلن جي زماني ۾ خطاطيءَ جي فن سنڌ ۾ گهڻو عروج حاصل ڪيو. هن دؤر ۾ طغرا نويسيءَ جي فن جو به رواج پيو. سنڌ ۾ طغرا نويسيءَ جا ڪافي نادر نمونا آثار قديمه جي ماهرن کي هٿ آيا آهن. طغرا نويسيءَ جا نمونا بادشاهن، اميرن، وزيرن ۽ مشهور ماڻهن جي مقبرن، قبرن، ٿالهن، تبن ۽ مسجدن ۾ مليا آهن. سنڌ ۾ سيوهڻ، بکر، روهڙي، نصرپور، ٺٽو، هالا، خدا آباد، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ۾ اهڙا ڪافي طغرا نويسيءَ جا بهترين شاهڪار مليا آهن (2). "مآثر رحيمي" جي مصنف ڪيترن اهڙن سنڌي خطاطن جا نالا بيان ڪيا آهن، جن شاهي دربارن ۽ اميرن جي ڪتبخانن ۾ وڏي نيڪنامي ۽ ناموري حاصل ڪئي هئي (3).

مغلن کانپوءِ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو دؤر شروع ٿيو. ميان نور محمد خان ڪلهوڙي (1755ع) ۾ باقاعدي آزاد حڪومت جو سنڌ ۾ بنياد رکيو. ڪلهوڙن جي حڪومت جو زمانو سنه 1196هه - 1786ع تائين هليو.

سنڌ ۾ ڪلهوڙن جو زمانو تعمير جي لحاظ کان جديد دؤر تصور ڪيو وڃي ٿو. سنڌ ۾ عمارت سازيءَ جي فن جي شروعات سمن جي دؤر ۾ ٿي چڪي هئي، جنهن جو احوال مٿي اڳ ۾ ئي بيان ڪري آيا آهيون. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ملڪ جي تختگاهه هجڻ جو شرف سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن کي نصيب ٿيو. ڪلهوڙن هر هنڌ عاليشان عمارتون، قبا ۽ مقبرا

---

(1) تذڪره خوشنويسان، ص 87.

(2) مغل شهنشاهه اڪبر جي دؤر ۾ آرائشي خطن مان ثلث، توقيع، محقق، ريحان، نسخ، رقاع ۽ غبار رواج ۾ گهڻو هو. (آئين اڪبري، ص 103)

(3) مولانا غلام محمد هفت قلم: هيءُ مغل بادشاهه اڪبر شاهه ثانيءَ جي دؤر ۾ مشهور خطاط ۽ ستن ئي قلمن جو جامع ٿي گذريو آهي. اهو مغلن جي دؤر جو زوال جو زمانو هو، پر تڏهن به هن فن جو عروج هو. هن "تذڪره خوشنويسان" نالي هڪ ڪتاب خطاطيءَ تي فارسيءَ ۾ لکيو آهي. (عبدالمجيد سالڪ: مسلم ثقافت هندستان ۾، ص 1-400)

تعمير ڪرايا، جن تي نقاشي ۽ خطاطيءَ جو بهترين ڪم ٿيل آهي. خداآباد جي مسجد، ميان شاهل محمد جو مقبرو، حيدرآباد ۾ ڪلهوڙن جا مقبرا، سنڌ جي لافاني صوفي شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جو مقبرو ۽ مسجد توڙي ٻيون تاريخي جايون، هن دؤر جا بهترين يادگار آهن. سنڌ ۾ ڪاشيءَ جي ڪم جو رواج اڳ ۾ ئي هو، ليڪن ڪلهوڙن جي زماني ۾ ان وڏيڪ ترقي ڪئي. ڪاٺ تي چٽساليءَ جو ڪم به ان ئي دؤر ۾ عروج تي هئو.

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ اندر هر ڪنهن قسم جي علم ۽ فن ترقي حاصل ڪئي، ۽ حڪمران جي طرفان انهن جي سرپرستي ڪئي ويندي هئي. هي دؤر علم ادب، تهذيب ۽ ثقافت جي لحاظ کان سنڌ جي تاريخ ۾ بهترين ۽ سوابري دؤر ڪري سمجهيو وڃي ٿو. هن دؤر ۾ ٻين علمن ۽ فنن سان گڏ خطاطيءَ جي فن کي ڀي ڪافي هٿي ملي. ڪلهوڙن جي دؤر جي خطاطي ۽ خوشنويسيءَ وارو رنگ مغل دؤر جي اثر جو ڪافي نتيجو آهي. ڪيترائي وڏا مشهور ڪاتب ۽ خوشنويس هن دؤر ۾ پيدا ٿيا. مير علي شير "قانع" ٺٽوي، "تحفةالڪرام" ۾ اهڙن ڪيترن ئي خوشنويسن جو احوال بيان ڪيو آهي. محمد عالم بن محمد پناهه ٺٽوي هن دؤر جو وڏو مشهور خطاط هو. هن جا ڪيترائي هٿ جا لکيل ڪتاب مير علي شير "قانع" خود ڏٺا هئا، جي خوشنويسيءَ جي فن جا الموَل شاهڪار هئا.

ڪلهوڙن کان پوءِ سنڌ ۾ ٽالپرن جي بادشاهي شروع ٿي. سن 1782ع ۾ هالاڻيءَ جي ميدان تي فيصلي ڪُن لڙائيءَ کان پوءِ سنڌ ۾ باقاعدي ٽالپر گهراڻي جو راڄ شروع ٿيو. هن گهراڻي جو پهريون حاڪم مير فتح علي خان ٽالپور هو.

ٽالپور حڪمران علم دوست، صاحبِ ذوق ۽ هنرنواز هئا. سندن دؤر ۾ سنڌ اندر ڪيترائي مدرسا ۽ خانقاهون موجود هيون. انهن مدرسن ۽ خانقاهن ۾ وڏا ڪتبخانا قائم هئا. "مولائي شيدائي" لکي ٿو ته ٽالپورن جي زماني ۾ سنڌ جي مدرسن ۾ قرات، نجوم، جعفر، تاريخ، حڪمت ۽ "علم الخط" جي تربيت ڏني ويندي هئي. وڏا وڏا خطاط ۽ خوشنويس انهن مدرسن جي ڪتبخانن ۾ رهندا هئا، جتي ڪتابن جا نسخا لکرايا ويندا هئا. ٽالپور حاڪمن جي قدرشناسيءَ کان متاثر ٿي، ڪيترائي خطاط ايران ۽ هند کان هلي اچي دربار ۾ رهيا. انهن خطاطن لاءِ شاهي خزاني مان لوازمات مقرر ڪيل هوندا هئا.

جڏهن ٺٽي لنگر جو اهو اڳوڻو شان ۽ شوڪت گهٽجي ويو، ته انهن ڪيترائي عالم، اديب، شاعر ۽ صاحبِ فن حيدرآباد جي ٽالپوري دربار ۾ اچي ڪٺا ٿيا. سنڌ جي ٽالپور حاڪمن جا ايران سان گهرا تعلقات قائم هئا. انهن تعلقاتن جي ڪري آتان سيد علي شيرازي، مير حسن علي نقاش، علي بابا شيرازي، غلام احمد خطاط، علي مراد خطاط ۽ سيد محمد رضا حسيني مشڪين ٽالپوري دربار ۾ اچي جمع ٿيا ۽ سنڌ ۾ پنهنجي فن جا لافاني يادگار ڇڏيائون(1).

(1) M. A. Ghafur- The Callgraphers of Thatta, PP 57.

انهيءَ ڪري سنڌ جي هر ننڍي خواهه وڏي شهر ۾ هن فن جا ماهر پيدا ٿيا. ٺٽو، روهڙي، هالا، بکر، سيوهڻ ۽ حيدرآباد ٽالپوري دؤر ۾ خوشنويسيءَ جي فن جا سڀ کان وڏا اهم ۽ مکيه مرڪز هئا.

الهيءَ مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن زماني ۾ سنڌ اندر هن فن جو عروج هو ۽ ڪيترن ماهر خطاطن پنهنجا ڪارناما سرانجام ڏنا. حيدرآباد شهر ۾ ٽالپورن جي مقبرن ۽ قبن تي ڪاشي، نقاشي ۽ ان سان گڏ خطاطيءَ جو ڪم پڻ ٿيل آهي. قرآني آيتون ۽ ڪتبا سهڻي نموني ۾ نقش ڪيل آهن. مير محمد خان ٽالپور (المتوفي 1271هه) ۽ مير ڪرم علي خان ٽالپور (المتوفي 1244هه) جي قبن ۽ مقبرن تي خطاطيءَ ۽ خوشنويسيءَ جو نهايت عمده ۽ نفيس ڪم ٿيل آهي.

سن 1843ع ۾ سنڌ جي ٽالپورن ۽ انگريزن جي وچ ۾ مياڻيءَ جي ميدان تي جنگ لڳي، جنهن ۾ ٽالپرن جي هار ٿي ۽ سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت شروع ٿي. انگريزن جي دؤر ۾ جديد فنن، علمن ۽ هنرن جي ڪري خوشنويسيءَ جو فن ماٺو ٿي ويو. ساڳ ۾ ڪيترن لون سڌارن سان گڏ سنگي ۽ لوهي ڇاپخانا وجود ۾ آيا. سنڌ ۾ مدرسن ۽ مڪتبن جو اهو اڳيون قدر گهٽجي ويو. ماٺهو به مدرسن ۽ مڪتبن جي تعليم ڏانهن اڳ کان گهٽ توجه ڏيڻ لڳا. الهيءَ ڪري سنڌ ۾ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم ڪنهن حد تائين گهٽجي ويئي، ۽ ان جي جاءِ تي حاڪماڻي ٻولي انگريزيءَ گهڻو زور ورتو. سنڌ ۾ سرڪاري ٻوليءَ جو درجو فارسيءَ کي گهٽائي "سنڌي ٻوليءَ" کي ڏنو ويو. اهڙيءَ طرح سان هن دؤر ۾ مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ جي ايجاد ڪيل عربي-سنڌي رسم الخط کي ٿورين ڦيرين گهيرين سان 1853ع کان باقاعدي مقرر ڪيو ويو. الهيءَ کي "عربي-سنڌي خط" ڪري سڏبو وڃي ٿو.

سنڌ جي هر شهرن مان اهي خطاط ۽ خوشنويس، جي عربي ۽ فارسيءَ جا وڏا ماهر هئا، تن جو اهو اڳوڻو قدر گهٽجي ويو ۽ اهي آهستي آهستي ٿي هن فاني جهان مان رحلت ڪندا ويا. نئين "عربي-سنڌي خط" جو رواج عام ٿيو. الهيءَ خط جا ڪيترائي نامور ڪاتب ۽ خوشنويس پيدا ٿيا. مسجدن، مقبرن ۽ قبرن تي عربي ۽ فارسيءَ جي بجاءِ "عربي-سنڌي خط" ڪتبن ۾ لکڻ شروع ٿيو. سنڌ جا ڪاشيگر، جي صرف ڪاشي ناهڻ جو ڪم ڪندا هئا، اهي به ڪاشيءَ تي نئين خط لکڻ جو ڪم ڪاتب ڪرڻ لڳا، ۽ اهي ئي گهڻي قدر سنڌ جا ڪاتب هئا.

انگريزن جي اوائلي دؤر ۾ "ليٿو پريس" بمبئيءَ ۾ قائم ڪئي ويئي، جتان سنڌي ٻوليءَ جا مذهبي اوائلي ڪتاب ڇپجڻ لڳا. انهن سنڌي ڪتابن جي ڪتابت لاءِ سنڌي ڪاتب ۽ خوشنويس ڪم ڪندا هئا. انهيءَ دؤر جي ڪاتبن مان ميون احمد سمي ۽ ميون محمد سمي جا نالا تمام گهڻو مشهور آهن. الهن جي هٿ جا لکيل سنڌي ڪتاب ۽ قرآن مجيد جا سنڌي ترجما "عربي-سنڌي خط" ۾ ڪريمي پريس بمبئي وارن جا ڇاپيل هوندا هئا.

تبصرا

مير معصوم بکري

هن ڪتاب جي ڇپجڻ سان سنڌيءَ ۾ تاريخ تي ڇپجندڙ ڪتابن جي تعداد ۾ هڪ بيش بها ڪتاب جو اضافو ٿيو آهي.

مير معصوم کي پڙهيل لکيل طبقو سندس ڪتاب ”تاريخ معصومي“ جي ناتي سڃاڻي، ۽ سنڌ جو اڻ پڙهيل طبقو وري کيس ”سکر واري مناري“ جي نسبت سان چڱيءَ طرح سڃاڻي. هن ڪتاب ۾ راشدي صاحب تقريباً ستين صديءَ جي سياسي، تمدني، تهذيبي ۽ ادبي صورتحال جو دل کولي تذڪرو ڪيو آهي. پڙهندڙ جڏهن هي ڪتاب پڙهي ٿو، تڏهن هو پاڻ کي سنڌ جي طول ۽ عرض ۾ بند نٿو سمجهي؛ ۽ کيس سڄي صديءَ جي ڪشت و خون، مار ڌاڙ، جنگي تباهڪارين ۽ سياسي اٿل پٿل جو نقشو، گجرات، ايران، جيسلمير، بلوچستان، افغانستان کان وٺندي ترڪي ۽ روس جي سرحدن تائين پکڙيل نظر ايندو. سچ پچ راشدي صاحب جي لکت جو اهوئي معراج آهي، جو هو ترڪي ۽ روس جي سرحدن کي ڇهندي به سنڌي عوام کي ڪول ٿو وساري. ان دور ۾ بکر نه رڳو ملڪي، پر بين الاقوامي اهميت جو مرڪز پڻ هو، جيئن هن وقت ڪراچي سنڌ جو تختگاهه ته آهي، پر ساڳئي وقت هڪ بين الاقوامي مرڪز پڻ. ان وقت بکر تي ڌارين جو قبضو ٿي چڪو هو ۽ سنڌي ماڻهن کي اتان لڏائي روهڙي وغيره ۾ رهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو.

راشدي صاحب ان وقت سنڌ ۾ شيخ الاسلامي جي عهدي بابت لکي ٿو ته ”ارغونن مذهبي منصبن کي پنهنجي نسي قبضي ۾ رکڻ مناسب سمجهيو، جيئن سندن حاڪماڻي فيصلن ۽ منصوبن کي مذهب جي پشتي بالي آساليءَ سان ميسر ٿي سگهي. قبضيدارن جون پنهنجون مصلحتون ٿين ٿيون ۽ اهي عالم آشڪار آهن.“

مير معصوم جي گهڻ پهلو شخصيت تاريخ ۾ ڪنهن به تعارف جي محتاج ڪانهي. هو مؤرخ، شاعر، سپاهي، امير ۽ ڊپلوميٽ هڪ طرف هو، ته ٻئي طرف سنڌ ۾ بکر پرڳڻي جو مغليه نواب ۽ گورنر پڻ - راشدي صاحب سندس نواب هجڻ واري مسئلي کي ڪتاب ۾ بحث هيٺ آندو ته آهي، پر موضوع سان انصاف نه ڪري سگهيو آهي. مير صاحب لکين روپيا خرچ ڪري، سنڌ اندر عوامي ڀلائي ۽ پنهنجي ياد رکڻ لاءِ ڪيترا يادگار ٺهرايا، جن سان

”مناري“ کي تمام گهڻي اهميت آهي. تعجب آهي ته راشدي صاحب مير جي ڪتبن واري فن تي ته لڪته چيني ڪئي آهي، ۽ ٻئي طرف مناري بابت لکندي، رڳو سنه ۽ تعمير وارن سالن تي بحث ڪيو اٿن؛ پر مناري جي فن تعمير تي نه لکي، تاريخ جي هڪ وڏي تشنگيءَ جو پورائو نه ڪيو ويو آهي. راشدي صاحب لکي ٿو، ”مير جي اهيءَ تاريخي قبرستان تي هن وقت ٽن ڌرين جو قبضو آهي. خالدان جو، محڪمه آثار قديمه جو ۽ اوقاف جو. ڪن اڻ ڄاڻ هٿن هيٺ وقت ۽ وقت جي سرمت تاريخي حيثيت کي تمام گهڻو نقصان پهچايو آهي. اها رفتار ۽ طريقو قائم رهيو، ته هن گورستان جو به ٺٽي جي جامع مسجد وارو حشر ۽ حال ٿيندو.

ديباچي ۾ مؤلف هڪ اهم نقطو اٿاريو آهي، جيڪو گراز ڪر سنڌ جي مؤرخ ڪي، جيڪو پاڪستان ٺهڻ وارين حالتن جو جائزو وٺي، تنهن کي قبول ڪرڻو پوندو. راشدي صاحب جو خيال آهي ته منزلگاهه جيڪا معصوم جي ڇڏيل يادگارن مان هڪ آهي، اهائي پاڪستان ٺهڻ وارين حالتن جي ڪارڻ آهي. ديباچي ۾ مولف ڪتاب بابت ٿيل جاکوڙ ۽ ڪم بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي، تنهن مان ظاهر آهي ته ڪم نه ڪٿڻ جو هو ۽ نه تڪميل جو، پر حياتيءَ جي بيوفائيءَ کي نظر ۾ رکندي، ڪم کي ليٽ اڪلائڻ جي رٿا ڪرڻي پئي.

معصومي قبرستان جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. راقم کي اڻ سنڌ جي تاريخي ڀيڙن، رلدن ۽ نشانن سان دلچسپي آهي. اهو ئي سبب آهي، جو چار سال کن اڳ اسان به مير جي نشانن ۽ يادگارن جو ديدار ڪيو. واقعي عبرت انگيز مقام آهي. اوقاف وارا ۽ ٽيڪس اوڳاڙڻ وارا ته نظر آيا، پر قبرستان جي ڏاڪڻي پٽ ٽٽڻ ڪري، هيناهين قبرن تي ڪٽن جو به ستو قبضو ۽ دخل ڏسڻ ۾ آيو؛ خدا سمجهائي آثار قديمه وارن کي، جو سنڌ جي هن قيمتي ذخيري ڏي ڌيان ڏين. ان ڪتاب ڇپائڻ تي سنڌي ادبي بورڊ اڻ ڳيرون لهڻيون. اميد ته علم جا قدردان راشدي صاحب جي هن تصنيف جو دل جي گهراين سان استقبال ڪندا.

هي ڪتاب ”جهڙو پنهون پاڻ، تهڙي سڄاڻ سات جي“، مصداق مواد سان گڏ پيشڪش جو اڻ حسين نمونو آهي. ان کي اعليٰ سفيد ڪاغذ تي، نهايت جاذب ٽائيپ ۾ ڇاپيو ويو آهي. سرورق ته خاص طرح سان دلڪش آهي، جنهن ۾ مير موصوف جي دلپسند مشغلي ”ڪتبه نويسي“ کي اجاگر ڪيو ويو آهي. ڊيمي سائيز جي ڇهه سؤ صفحن تي مشتمل هن معياري ۽ شاهڪار متن سان گڏ 119 تصويرون آهن، جي آرٽ پيپر تي شايع ڪيل آهن. هي ڪتاب پير صاحب پنهنجي برادر بزرگوار محترم پير علي محمد راشديءَ جي نالي منسوب ڪيو آهي، جو هن صاحب ان موضوع تي پهريون پيرو قلم کڻي، 1922ع ۾ ”حيات معصوم“ نالي ڪتاب شايع ڪيو. ڪتاب جي ٻي اهم خوبي آهي، ڪتب آيل نالن، شهرن، ڳوٺن وغيره جي الف ـ ب وار ڏسڻي، جنهن هن معياري تاليف جي سولهڻ سوڀيا ۾ واڌارو ڪيو آهي.

ـــ غلام محمد لاکو.

رسمون رواج ۽ سوڻ ساڻ.

صفحا: 438.
مرتب: جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ .
قيمت: 25 رپيا.
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

فاضل محقق ۽ مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن جي ادبي ڪوششن ۽ ڪاوشن کان هر ادب دوست چڱيءَ پر واقف آهي. سندن قدر جي قابل ڪوششون سنڌي ادب جي هزارن صفحن تي پکڙيل آهن ۽ هاڻ سنڌي لوڪ ادب جو ايترو تہ سرمايو سهيڙي سميٽي ڪتابي صورت ۾ آڻيو اٿن جو بي صورت ۾ ايتري ادبي سرمائي کي گڏ ڪرڻ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ صدي لڳي وڃي ها ـ هاڻ لوڪ ادب جي سلسلي جي چاليهن ڪتابن پيش ڪرڻ جو ڪم پاڻ تي هموار ڪري جوان همتي ۽ بلند عزم جو هڪ واضح مثال پيش ڪري ڇڏيو اٿن.

الله کرے زور قلم اور زیادہ.

ان سان گڏ ساراه جي لائق آهي سنڌي ادبي بورڊ جنهن هيڏي ساري سنڌي عوامي ادب ۽ ثقافت جي ذخيري کي صحيح انداز ۾ ڇاپرائي شايع ڪرائي انهي کي محفوظ بہ ڪيو ۽ سنڌ جي عوام تائين بہ رسايو. اهو بہ سچ آهي تہ جي محترم ڊاڪٽر بلوچ جن جو قلم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي محنت ٻئي گڏ نہ هجن ها تہ شايد سنڌ کي عوامي ادب جي انهي سرمائي کي گڏ ڪرڻ ۽ شايع ڪرائڻ ۾ ڪن صدين جو انتظار ڪرڻو پوي ها.

هن وقت تبصري هيٺ ڪتاب لوڪ ادب سلسلي جو اوڻيتاليهون ڪتاب آهي جنهن جو عنوان آهي.

رسمن رواج ۽ سوڻ ساڻ.

اهو ڪتاب فاضل محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن جي ڪوشش جو ڦل آهي جيڪو سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪرايو آهي. انهيءَ ڪتاب کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرئين ڀاڱي ۾ ـ اولاد لاءِ دعا ـ ٻار جي سرجڻ کان ڇٺي تائين سنوڻ ـ ٻار جي ولادت کان بلوغت تائين رسمون ـ مڱڻي کان پرڻي تائين رسمون ۽ مرڻي جون رسمون درج آهن. ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ گهرو زندگي، روزمره جي زندگي ۽ مشاغلا، سفر، تارو، ڏينهن تاريخون، عارضا، بيمارين ۽ علاج، نظر، ايٽ ـ پاراتو، ڏوهه، ڪامڻ، لڳت، جن، سياڳ ڀاڳ، ڏاڍي وارن جا سنوڻ، فالون، خواب ۽ خوابن جا تعبير وغيره آهن.

ڪتاب جي سٽاءُ مناسب ۽ زبان سادي سنڌي آهي، هر رسم جو عنوان ڏئي ان جي هيٺان روايتون لکيون ويون آهن. مطلب تہ روايتن کي ترتيب ڏيڻ واري پنهنجن مڪمل

صلاحيتن سان ڪتاب کي امڪاني حد تائين سينگاريو ۽ سنواريو آهي ۽ انهي ڪتاب ۾ رسمن رواجن ۽ سنوڻن سائن جو اهترو تہ مواد سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ سان ميڙي سهيڙي گڏ ڪيو آهي جو ڪتاب جي ترتيب ڏيڻ واري کي سلام ڪرڻ کان دل رهي نٿي سگهي. پر جيڪڏهن اڃان بہ وڌيڪ جاکوڙ ڪجي ها تہ سنڌ جي جدا جدا حصن مان مختلف رسمن رواجن ۽ سنوڻن سائن جو بہ ڏس پتو پئجي وڃي ها ۽ رهجي ويل عنوانن لاءِ بہ ڪجهہ نہ ڪجهہ ضرور ملي وڃي ها.

ڪتاب 'رسمون رواج ۽ سوڻ سات' کي تبصري ڪرڻ جي لاءِ پڙهيو ويو ۽ معلوم ٿيو تہ ڪئي روايتون غلط بہ آهن تہ اڌوريون ۽ لسيون بہ، جنهن ۾ ڪتاب کي ترتيب ڏيڻ واري جو ڏوهہ نظر نٿو اچي. البت روايتن موڪلڻ وارن روايتن جي صحت تي ڌيان نہ ڏنو آهي. جيڪڏهن ڪن ڳوٺ جي وڏڙن کان رسمن رواجن ۽ سنوڻن سائن جي باري ۾ تصديق ڪرائجي ها تہ اهي ضعف بہ ڪتاب ۾ نہ رهجي وڃن ها، جو جو اهو سارو زنانو ڏندو آهي ۽ اهي ئي انهن ڳالهين مان وڌيڪ واقف آهن.

هن تبصري ۾ سرسري طور تي ڪتاب جي ترتيب مطابق ڪن ڳالهين جو ذڪر ڪجي ٿو.

'وير ڏکيو ٿيڻ ۽ ان جا سوڻ' جي عنوان هيٺ لکيل آهي تہ:

تڪليف جي حالت ۾ هٿ پير لهندڙ عورت کي مرير گل سولکهائين.

اها روايت اڌوري ۽ نست آهي. حقيقت هيئن آهي تہ جنهن زال کي وير جا سور لڳندا آهن ۽ وير نہ ٿيندو آهي تہ زالون هڪ ٿالهَ ۾ پاڻي وجهي ان ۾ مرير گل وجهي ڇڏينديون آهن. جيئن جيئن پاڻيءَ ۾ مرير گل اڙلدو ويندو آهي تيئن تيئن وير واري زال جا پاسا آجا ٿيندا ويندا آهن ۽ ٻار سولائيءَ سان جمي پولدو آهي.

وري ٻار جي ماءُ جي علاج ۾ لکيل آهي تہ:

سوالجو يا پنيهو وير بعد عورت کي چاليهن يا پنيهن ڏينهن تائين سوالجو کارائين جنهن کي پنيهو اڻ چولدا آهن.

اها روايت بہ صحتمند نہ آهي. پنيهو هڪ دوائن جو لسخو ٿيندو آهي. جنهن ۾ پنيهہ دوائون هوليون آهن جن کي زالون زنالي طور استعمال ڪنديون آهن. هندستان جي زالن ۾ بہ اهو پنيهو بتيس جي نالي سان مشهور آهي. سوالجي ۾ ڪٽي، ڳڙ، لباتون، مٺو تيل، ڦولا، ساٿر، مساڪ، ڪاريون مرچون، جيرو، سرسو، باداميون، وغيره ٿينديون آهن ۽ پيڪا يا ساهرا سوالجي جي شين سان گڏ وير واري عورت جي صحت جي لاءِ پنيهي جو پڙو بہ موڪليندا آهن.

ڇڪٽي پڇڻ جي عنوان هيٺ لکيل آهي تہ:

عام طور تي نکر جي ڇڪٽي اولڌي ڪري رکن جيڪا ڳهوٽ هڪ ئي لت سان پڇي.

اها روايت بہ اڻ پوري آهي. ڇاڪاڻ ته ٻچڻ جو سچو سنوڻ هن روٽ آهي ته، هڪ ڏينهن ٻاري زمين تي رکڻ، ان جي چوڌاري ڪچا لنڊا پتر رکڻ ۽ انهن جي مٿان ليڪر جي ڍڪڻي اولٽي ڪري رکڻ. پوءِ گهوٽ کي چوڻ تہ هڪ ئي لت سان ڀڃ. پوءِ گهوٽ اهين ڪندو آهي.

راڻہ جهاڻہ جي رسم هيٺ هيئن لکيل آهي تہ—

هيءَ ساٽ گهوٽ جي ڀيڻ سان ڪن... اها مائي گهوٽ جي ڪلهن تي هٿ رکي بيهي، پوءِ ڪيس ڪارڪ وات ۾ وجهي، مٿان پاڻيءَ جو ڍڪ پيارائين. اها رسم عام نہ آهي.

اها روايت تمام ضعيف آهي. راڻہ جهاڻہ جي رسم سمائن ۽ اروچن ۾ عام آهي، پر الهيءَ ريت سان نہ. اها رسم شاديءَ جي رسم ناهي، پر تازي چاول پار کي گهر کان پهريون دفعو ٻاهر ڪڍڻ تي پار ماءُ ڪندي آهي. ماءُ پار کي هنج ۾ ڪٺي ٻي لنڊا ڪچا پتر بہ ڪنهدي، پوءِ گهر کان ٻاهر ٻہ ـ ٽي وکون ڪئي، هڪ پتر پنهنجي پويان اڇلائيندي ۽ چوندي 'راڻہ جهاڻہ (رائين جهائين) جهنگ ۾ (پار جو نالو وٺي) منهنجي هنج ۾'. ائين ٽورو اڳتي هلي پيو دفعو بہ ائين ڪندي، وري ٽورو اڳتي هلي ٽيون دفعو بہ ائين ڪندي. بس—

وري ڪتاب جي پٺي حصي ۾ بہ روايتون ڪن ڪن هنڌن تي استخلاف بہ ڪن ٽيون ۽ ڪٺي غلط بہ آهن ۽ اڻ پوريون بہ. هتي ٻہ ـ ٽي مثال ڏجن ٿا.

'منهن ڏوڻ جا سوڻ' جي عنوان هيٺ لکيل آهي تہ—

هڪڙي هٿ سان منهن نہ ڏوئجي، نپاڪ آهي.

مگر مسلمانن جو هڪڙو فرقو صرف هڪ ئي هٿ سان منهن ڌوئڻ کي صحيح سمجهندو آهي، جيئن هڪ هٿ سان مالي ڪائڻ.

وري ناڙا چوڙ ڪرڻ جي عنوان هيٺ لکيل آهي تہ—

بيٺي ناڙا چوڙ نہ ڪجي. نپاڪ آهي.

الهيءَ روايت لاءِ ڏسڻو هو تہ اسلام ڇا ٿو چوي!

وري سفر جي ڪاميابي ۽ ناڪاميابيءَ جي عنوان هيٺ لکيل آهي تہ—

سفر ڪندي جيڪڏهن ڏائي ٻاسي تتر ٻوليو تہ پٺون ٻارهن ۽ جنهن مقصد جي لاءِ سفر اختيار ڪيو ويو هوندو، سو مقصد تہ حاصل ٿيندو، پر ان ڪان بہ وڌيڪ فائدي پهچڻ جي اميد آهي. ان لاءِ چوندا آهن تہ — "ڏائو ڏياري پريا ساٿ پٺن ۾".

الهيءَ روايت جو پهريون حصو غلط آهي. سنڌ ۾ الهيءَ سنوڻ وٺڻ جو رواج هيئن آهي تہ — جي سفر ۾ تتر ڏائي ٻاسي کان ٻوليو تہ وڏي بد سنوڻي ٿي. الهيءَ سنوڻ جي شاهديءَ ۾ سنڌي زبان جو سرتاج حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمة فرمائي ٿو تہ:

تتر ٿئي م تن کي ڏنگر ۾ ڏائو.

ان سان ظاهر آهي تہ ڏائي تتر ٻوليو تہ بدسنوڻي ٿيندي ۽ جي ساڄي تتر ٻولي تہ سٺو سنوڻ آهي.

اهيءَ سنوڻ جي ٻئي حصي ۾ لکيل آهي ته-

ڏاتر ڏياري پريا سات پتن ۾.

اهو ڏائو سرد ماڻهوءَ جي ڏاڙهي ڪلهي جي ڦرڪڻ جي لاءِ چيل آهي. نه ته جي ٻولڻ جي لاءِ.

تيرهن تيزين جي عنوان هيٺ لکيل آهي ته-

صفر مهيني جون ڪي تاريخون، جنهن ۾ لکت ساڳئي اسرج ۾ اچن، جنهنڪري اهي تاريخون نحوست واريون ٿين.

اها روايت، راويءَ مشڪوڪ ٿي لکي آهي. اها روايت حقيقت ۾ هن ريت آهي ته، صفر مهيني جون پهريون تيرهن تاريخون نحس ليکيون آهن، ان ڪري الهن کي تيرهن تيزيون چئبو آهي. الهن تاريخن ۾، جي ڪهر ۾ جهيڙو ٿيو يا ڪو ڪر پڳو ته وري وري پيو ائين ٿيندو.

وري راتين ۽ تاريخن جي عنوان هيٺ تاري جو سفر به اڻ پورو لکيل آهي. تاري (رجال الغيب) جو سفر مهيني جي پوين تاريخن جو لکيل نه آهي.

اهي ته هتا غلطين جا مختصر مثال. غلطين ۽ ضعيف روايتن کان سواءِ ڪتاب ۾ سنڌ جي رسمن رواجن ۽ سنوڻن سائن جي ڪافي ڪمي به محسوس ٿئي ٿي. مثال ۾-

اڪا وڄهڻ- جنهن جو ذڪر حضرت شاهه لطيف به ڪيو آهي. قلندر جي ڪيوٽي ٻانڻ- ڪرهڻ ۾ پيت واري عورت جو سينگار ڪري، سرميدائي جي سرالي آبدائي ۾ وڄهي سهڻ- ڪرهڻ ۾ ٻار جي ماءُ- پيءُ ۽ مامي جو ڪم نه ڪرڻ- زال جي هٿ پير لهڻ تي ڪڏهه جو ليڏونون ۽ بصر پوئي در ۾ ٻڌڻ- پتين تي ليرا منڊيتڙا ڪيڻ- در تي هر رکڻ- چائنٽ تي واهي ڪوئي، ان ۾ ٻائي وڄهڻ- ٻار کي ڏلدن نه اچڻ جو سنوڻ- ٻار کي اهرين مٿيان ڏلد اچن ته ان جو سنوڻ- شاديءَ ۾ ٻاقي ڪٽي سنوڻ- پڳ ٻڌ رائڻ، جيڪا به سنڌ جي قديم رسم آهي- ڪهر ۾ لنهن لاهي چڏڻ- مينهن جا پيا سنوڻ- رات جو چپري يا ٽيٽيهر جي ٻولڻ جا سنوڻ ۽ پيا به اليڪ سات سنوڻ ۽ رسمون رواج آهن، جن جو به ذڪر ڪتاب ۾ڏلل نه آهي.

بهرحال ڪتاب 'رسمون رواج سنوڻ ۽ سات' موجوده شڪل ۾ به هڪ سٺو ڪتاب آهي، جنهن جي لکڻي شائسته ۽ ڇپائي شسته- سائيز موزون ۽ ٻاهريون ڏيک وڻندڙ آهي. انهيءَ ڪتاب جي ترتيب ڏيڻ ۽ ڇاپرائڻ لاءِ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ اداري سنڌي ادبي بورڊ کيرون لهڻون.

—سيد منظور نقوي.

"سنڌي نثر جي تاريخ".

سنڌي ساهت جي تاريخ جي اڀياس مان معلوم ٿيندو ته هن وقت تائين سنڌي ادب جي ڪا جامع، مڪمل ۽ مستند تاريخ ڪان لکي وئي آهي. هن ڏس ۾ ڪن اديبن جون ڪوششون سارهه جوڳيون آهن. پر اڃا وڌيڪ ڪوشش ۽ محنت جي ضرورت آهي. ادبي تاريخ لکندڙن

سنڌي شاعريءَ بابت تہ گھڻو ڪجھہ لکيو آهي، پر سنڌي نثر بابت تمام ٿورو لکيو اٿن. ان ڪوتاهيءَ جي پورائي لاءِ سخت محنت جي ضرورت آهي. هن ڏس ۾ پروفيسر منگھارام ملڪاڻي ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب وڏي محنت ڪري 'سنڌي نثر جي تاريخ' لکي آهي. جنهن لاءِ ٻئي اديب مبارڪن جا مستحق آهن. پروفيسر ملڪاڻيءَ جو ڪتاب هندستان ۾ ڇپيو هو جيڪو پوءِ وري سنڌ جي هڪ پبلشر پڻ ڇپرايو. ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ڪتاب 'سنڌي نثر جي تاريخ' ههرپرن پيرو 1966ع ۾ شايع ٿيو هو، جيڪو ڊيمي سائيز جي 256 صفحن تي مشتمل آهي. ان جو ٻيو ڇاپو (سڌاريل ۽ وڌايل) ٻارهن سالن بعد ساڳي سائيز ۾ 221 صفحن تي پکڙيل آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا سنڌ جو ڄاتل سڃاتل اديب آهي، هن سنڌي نثر ۾ اٽڪل هڪ درجن کن ڪتاب لکيا آهن. ان کان علاوه گھڻائي تحقيقي مقالا پڻ لکيا اٿس، جي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپجي چڪا آهن. اهڙيءَ ريت الانا صاحب سنڌي ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. پر 'سنڌي نثر جي تاريخ' لکي هڪ وڏي کوٽ کي پوري ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر صاحب هڪ چھولو استاد آهي، هو سالن جا سال سنڌي نثر پڙهندو ۽ پڙهائيندو رهيو آهي. تبصره هيٺ آيل ڪتاب سندس وسيع مطالعي ۽ وڏي تجربي ۽ تحقيق جو نچوڙ آهي، ڪيس هيءُ ڪتاب لکڻ جو تڏهن شوق پيدا ٿيو، جڏهن سيد وقار عظيم جو ڪتاب 'داستان سے افسانے تک' پڙهيائين. هن ڪتاب لکڻ جو هڪ سبب هيءُ بہ هو تہ 1958ع ۾ ڪن هوشيار شاگردن سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ داخلا ورتي، جنهن ڪري گھڻي محنت ڪري ڪيس شاگردن لاءِ نوٽس ڪڍڻا پيا. ٻيون سبب اهو هو تہ رسالي مهراڻ جي 'سوانح حيات' نمبر سال 1957ع ۾ ڪيترن ئي مشهور عالمن ۽ اديبن کي ان نمبر ۾ شامل نہ ڪيو ويو هو. ان کان سواءِ سنڌي نثر جي تاريخ بابت ڪو جامع ڪتاب ڪونہ لکيو ويو هو. انهن سڀني ڳالهين ڪيس تبصري هيٺ آيل ڪتاب لکڻ تي مجبور ڪيو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي ڪتاب 'سنڌي نثر جي تاريخ' جي اڀياس مان معلوم ٿيندو تہ الانا صاحب سنڌي نثر بابت ڪڏ ڪيل پنهنجا نوٽس سوڌي سنواري پنهنجي هڪ شاگرد شمشيرالحيدريءَ جي حوالي ڪيا. "جنهن پنهنجي هميشه جي هير موجب سندس ڪتاب ۾ نہ صرف ڪئي ڪتي درستيون ڪيون، پر سڄو ڪتاب ڪيس ايڊٽ بہ ڪري ڏنو(1)".

تبصره هيٺ آيل ڪتاب ۾ سنڌي نثر جي اوسر بابت ڊاڪٽر صاحب جيڪو مقدمو لکيو آهي. تنهن مان سنڌي نثر جي اوسر تي چڱي معلومات ملي ٿي. اهو مقدمو واقعي وڏي محنت سان لکيو ويو آهي، جنهن ۾ سنڌي نثر جا مختلف دؤر ۽ انهن جون خوبيون ۽ خصوصيتون پڻ نروار ڪيون ويون آهن. نہ صرف ايترو بلڪ سنڌي نثر جا مختلف دؤر بيان ڪري انهن تي مهٽي لهولي روشني وڌي وئي آهي. ان کان علاوه سنڌي نثر جا سرچشما، سنڌي نثر جون

(1) ص 11.

خصوصيتون موضوع، عبارت جون خوبيون ۽ نثر جا قسم بيان ڪيا ويا آهن. هوتن نه مانَ واري محقق هر دؤر ۽ هر عنوان لاءِ وڏي محنت ڪئي آهي ۽ ڪيترو ئي قيمتي مواد ڪٺو ڪري پڙهندڙن تائين پهچايو اٿس، پر خاص طور 'سنڌي نثر جون خصوصيتون' واري حصي تي ڊاڪٽر صاحب وڏيڪ محنت ڪئي آهي. ان حصي واري مدلل عبارت واقعي لک لهي، سچ ته اهو حصو هن ڪتاب جو روح آهي.

مانَ واري محقق هن ڪتاب ۾ 28 مشهور نثر نويسن جي حياتيءَ جو احوال ڏئي، سندن ادبي خدمتن تي روشني وڌي آهي. ان ڪان علاوه هرهڪ نثر نگار جي ڪنهن هڪ ڪتاب تان نموني طور عبارت بہ نقل ڪري ڏني آهي، جيئن پڙهندڙ نثر نگار جي حياتيءَ جي احوال، سندس ادبي خدمتن ۽ عبارت کان چڱيءَ طرح واقف ٿي وڃي. مطلب ته ڪتاب ۾ ڪيترين ئي خوبيون نظر اينديون.

مانَ واري محقق پيش لفظ جي آخر ۾ لکيو آهي ته ”سنڌي نثر جي هيءَ پهرين ۽ ابتدائي تاريخ آهي. ان ۾ ڪيترين ئي اوڻايون رهجي ويون هونديون. اگر سنڌ ۾ سڄڻ مون کي انهن اوڻاين کان واقف ڪندو ته آءٌ سندس شڪرگذار رهندس“(1).

جيئن ته هيءُ ڪتاب خاص طور شاگردن لاءِ لکيو ويو آهي ۽ شاگردن جا ڪچڙا ذهن ٿين ٿا، اهي ڪتي الانا صاحب جي عهدي ۽ ادبي حيثيت کان مرعوب ٿي دوکي ۾ اچي، سندس تحرير کي مستند ۽ معتبر سمجهي ويهن، تنهنڪري اهو لازمي آهي ته سندس ڪتاب تي ٽوڪا ٽپڻي ڪئي وڃي.

اهو دستور آهي ته جڏهن بہ ڪنهن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو ڇپرايو ويندو آهي ته ان ڪتاب جو چڱيءَ طرح اڀياس ڪري ان جون اوڻايون دور ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويندي آهي. پر، مدارين ۽ وڏاين ڇاپو ڏسي ڏاڍو افسوس ٿيو، ڇو جو هتي تصوئي ابتر آهي. تبصري هيٺ آيل ڪتاب ۾ اڃا بہ اوڻايون رهجي ويون آهن. مانَ وارو محقق جيڪڏهن انهن تي ڀيهر نظر وجهي ها تہ شايد سندس ڪتاب ۾ ايترين اوڻايون رهجي نہ وڃن ها. بهرحال، هن هيٺ ان ڪتاب جون ڪي اوڻايون پيش ڪري رهيو آهيان جن تي پڙهندڙ خاص طور مانَ وارو محقق ضرور غور ڪندو.

سنڌي اخبارن جو ذڪر ڪندي، هڪ هنڌ لکيو اٿس ”... ساڳي طرح هن دؤر ۾ برهات (1891)، جوت (1896) ۽ الحق (1900) جهڙا رسالا ۽ اخبارون نڪتيون(2)“. هتي مانَ واري ليکڪ کي چٽيءَ ريت لکڻ کپندو هو ته ڪهڙا رسالا هئا؟ ۽ ڪهڙيون اخبارون؟ تہ تہ پڙهندڙ مونجهاري ۾ نہ پئجي وڃي ها. ٻي ڳالهہ تہ الحق اخبار جي جاري ٿيڻ جو سن غلط ڄاڻايل آهي، اها اخبار 1895ع ۾ جاري ٿي هئي.

(1) ڏسو ص 13. (2) ڏسو ص 14.

ڊاڪٽر صاحب اڳي هنڌ لکي ٿو ته، ''...... هن سياسي بيداريءَ واري زماني ۾ 'ماتا'، 'بهار اخلاق' (1906) ۽ ٻيون اخبارون لڪتيون، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي''(1).

مٿين عبارت مان اهو معلوم ٿئي ٿو ڊاڪٽر صاحب 'بهار اخلاق' کي به اخبار سمجهي ٿو. جا سنڌس وڏي ڀُل آهي. ذرا هيءَ عبارت به پڙهي ڏسو، ''ڪانگريس جي حمايت ۾ سموريون هندو اخبارون هيون...''(2). ڊاڪٽر صاحب جي وڏي مهرباني جو هن پڙهندڙن کي لئين معلومات ڏني آهي ته اخبارن جو به ڪو مذهب ٿيندو آهي؛ ڪي اخبارون هندو هونديون آهن ته ڪي وري مسلمان!

ماهواري ليکڪ جمعيت‌الشعراء جي مشهور رسالي 'اديب سنڌ' بابت به صحيح معلومات ڪانه ڏني آهي. اهڙيءَ طرح اخبارن ۽ رسالن جو ذڪر ڪندي ڪجهه ٻيون غلطيون به ڪيون اٿس.

مٿين مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جي ادب ۽ صحافت بابت معلومات اڌوري ۽ اڻپوري آهي. ڪٿي ڪٿي هو ڏُکي بازي کان به ڪم وٺي ٿو. مثال طور حبيب پبليڪيشن سکر جو تعارف ڪرائيندي لکي ٿو ته، ''هيءُ ادارو 1948ع کان 1959ع تائين ٻه ڏهائي سال هلي ختم ٿي ويو. ان وچ ۾ ڪي چڱا ڪتاب شايع ڪري سگهيو. جهڙوڪ شيخ اياز جا افسانا ۽ شيخ اياز جا نظم وغيره. حبيب پبليڪيشن پاران شيخ اياز جي ڪهاڻين جو ڪتاب 'پنهل کان پوءِ' برابر شايع ٿيو هو، پر ايازصاحب جو ڪو شعري ڪتاب ان اداري پاران ڪونه ڇپيو هو. ٻي ڳالهه ته ادبي ادارن جو احوال سنڌ وار ڏيڻ گهربو هو. ان حصي ۾ سنڌي جي مشهور پبلشرس هريسنگ، پوڪرداس ۽ هيمنداس جو ذڪر ڪرڻ تمام ضروري هو. ڇاڪاڻ ته انهن سنڌي ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. جيڪا ڪڏهن به وساري نٿي سگهجي. جڏهن به سنڌي پبلشرس جو ذڪر ٿيندو، تڏهن مٿين ادب دوست ادارن جو ذڪر سڀ کان پهرين ڪرڻو پوندو.

ڊاڪٽر الانا صاحب جون ڪي عبارتون پڙهي ڏاڍو افسوس ٿئي ٿو. مثال طور هڪ هنڌ لکي ٿو ته، ''ڪرسٽ جي پيروي'' (ڪتاب) ۾ ڪم آندل زبان تمام سليس ۽ وڻندڙ آهي. البت ڪٿي ڪٿي سنسڪرت جا ڏکيا لفظ به استعمال ٿيل آهن، پر اهي آسانيءَ سان سمجهي سگهجن ٿا.

هينئر سوچڻ جي ڳالهه اها آهي ته جڏهن ڪي لفظ آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي سگهن ته پوءِ اهي ڏکيا ڪيئن ٿيا؟ ڏکيا لفظ ته اهي ٿيا جيڪي آسانيءَ سان سمجهه ۾ نه اچي سگهن.

---

(1) ص 16 (2) ڏسو ص 23. (3) ص 39.

معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر صاحب کي سولي ۽ ڏکي عبارت جو فرق معلوم نہ آهي. ان سلسلي ۾ هڪ ٻيو مثال پيش ڪري سگهجي ٿو. الانا صاحب راسيلاس ناول جي عبارت ۽ ٻوليءَ جي تعريف ڪرڻ کان پوءِ لکي ٿو تہ، ”... البت ڪٿي ڪٿي سنسڪرت ۽ عربي ٻوليءَ جا ڏکيا لفظ بہ ڪم آندل آهن. مثال لاءِ هڪڙو ٽڪرو هتي پيش ڪجي ٿو:

”سون ڏٺو تہ ويهن سهڻن ٽائين سج ٻئي آيريو ۽ لٿو ۽ سوجهري هوندي بہ ڪو فائدو ڪونہ پرايو. الهيءَ وقت ۾ پکي پنهنجي مائرن جا آکيرا ڇڏي وڃي جهنگ ۽ آب ۾ آڏاسڻ لڳا ۽ چيلا ڦائڻ ڇڏي، پنهنجي روءِ سوءِ چرڻ لاءِ جبلن ۽ ٽڪرن تي چڙهڻ سکيا آهن. رڳو منهنجو ئي واڌارو ڪونہ ٿيو آهي ۽ اڃا ٽائين اڄاڻ ۽ نرمل رهيو آهيان. چند ويهن ڪهرن کان بہ وڌيڪ گهمرا ڦرڻ ڪري، سون کي پروڙ ڏني آهي تہ حياتي ڪيئن ٿي گذري. منهنجي پيرڻ اڳيان جا ندي وهي رهي آهي، تنهن منهنجي سستيءَ تي ڪلي طعنا هنيا آهن. ڌرتيءَ جيڪي نصيحتون ڏنيون - ۽ ڪرهن جيڪي فهمائشون ڏنيون، تن تي ڌيان ڏيڻ ڌاران- ويچار ڪرڻ جي سڌ ۾ آءٌ ڏاڍو محو ٿي ويس(1).“

ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن هن عبارت مان ڏکيا لفظ چونڊي ڌار ڪري ها، تہ پوءِ اهو سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ها تہ ڪهڙا لفظ ڏکيا آهن. باقي سون کي تہ ان عبارت ۾ ڪو هڪ لفظ بہ ڏکيو نظر نہ ٿو اچي. بهرحال پڙهندڙن تي ڇڏيو وڃي ٿو تہ مانُ واري محقق جو هڪ اديب جي سولي ۽ سهڻي عبارت تي اجايو الزام آهي يا ان ۾ ڪا حقيقت بہ آهي.

هن ڪتاب پڙهڻ بعد اهو معلوم ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر صاحب ڪيترن هنڌن تي غلط ٻولي استعمال ڪئي آهي. هتي هڪ مثال پيش ڪيو وڃي ٿو، جنهن مان مانُ واري محقق جي لغت داني ۽ گرامر جي مهارت جو پڙهندڙن کي پتو پئجي سگهي ٿو. ڊاڪٽر صاحب آخوند لطف الله جي وڏن جي جاڻ سڃاڻ ڪرائيندي لکي ٿو تہ، ”... الهيءَ وقت کان وٺي اهي آخوند مير صاحبن جي ٻارن کي تعليم ڏيندا آيا، ۽ سندن اهل المساوري مير صاحبن جي ڏيرن کي پڙهائيندا رهيا(2).“

ڪٿي ڪٿي ڊاڪٽر صاحب اهڙي عبارت لکي آهي، جهڙا اڻ پاوڻي لکي ٿي. هتي مثال خاطر هڪ پيراگراف پيش ڪيو وڃي ٿو، جنهن ۾ لفظ ’مقالا‘ جي تڪرار عبارت کي بدزيبو بڻائي ڇڏيو آهي. لکي ٿو تہ، ”... اهڙيءَ طرح لطف الله بدويءَ مرحوم جا مقالا، احسان احمد بدوي مرحوم جا مقالا، مولانا غلام محمد گراميءَ جا مقالا، ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جا مقالا، سراج جا مقالا، محرم خان جا مقالا، عبدالجبار جوڻيجي جا مقالا، مير حاجي محمد بخش

---

(1) ص ص 72، 73.
(2) ڏسو ص 9.

جا مقالا، حاجي شير محمد نظاماڻيءَ جا مقالا، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جا مقالا، حامد علي خانانيءَ جا مقالا، شمس الدين عرسانيءَ جا مقالا، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل جا مقالا، مرزا اڇل بيگ جا مقالا ۽ الهداد ٻوهيي جا مقالا – هن دؤر جا معياري مقالا آهن (1).“

مٿين عبارت ۾ ’جا مقالا‘ جي ڏُهر لڳي ويئي آهي، جيڪا پڙهندڙن کي بور ڪري ٿي. اهڙيءَ عبارت ۾ ايترا ڀيرا ’جا مقالا‘ الفاظ آڻڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي، صرف هڪ ڀيرو لکڻ ڪافي هو. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته مانَ واري محقق عبارت جي خوبصورتيءَ طرف گهٽ توجه ڏنو آهي.

هر ادبي تخليق ۾ خوبين سان گڏ ڪي خاميون به ضرور هونديون آهن. ڪن ۾ گهٽيون ته ڪن ۾ گهڻيون، پر خامين کان پاڪ ڪابه ادبي تخليق ڪانه هوندي آهي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته الانا صاحب هيءُ ڪتاب وڏي محنت سان تيار ڪيو آهي ۽ ان ۾ ڪيتريون ئي خوبيون نظر اينديون. پر ان سان گڏوگڏ ان ۾ ڪي خاميون به آهن- پر مجموعي طرح هيءُ ڪتاب سنڌي نثر بابت هڪ چڱو ڪتاب آهي، جو ادب جي شاگردن کي ضرور پڙهڻ گهرجي.

— ڊاڪٽر نواز علي شوق.

”مرد قلندر“

مصنف: مولوي عبدالڪريم لغاري

مهاڳ: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي

آمريڪا جي مشهور شهر سيئاٽل جو انجنير ڊينز برلنڊاڪ مون وٽ 1964ع ۾ آيو هو. چيائين ته هتي جون تاريخي جايون ۽ اهم ادارا ڏسڻ ۽ اهم شخصيتن سان ملڻ چاهيان ٿو. ڇبر اهڙي جڳهه آهي جتي اهي ٻئي ڳالهيون هڪ ئي هنڌ تي موجود آهن. ڊينز وٽ جيپ هئي اسين روانا ٿياسون.

هلو هلو ڪاڪ ٽڙين جتي لينهن اڇل.

مير پور خاص کان پڪو رستو ولي مڪڻ سمي جي ڳوٺ تائين وياسون جتان اڍائي ميل ڪچو رستو وٺي ڏولي ڪولهي جي ڳوٺ پهتاسون. ڳوٺ ۾ ڪولهين جا ڪکاوا گهر ۽ جهوپڙيون هيون. اتي ٻه ڪمرا ڪچا اوڏڪي سيٺيءَ سان ٺهيل هئا. ٻروسان ٻاڻي جي اتل لڳ هڪ پراڻو پپر جو وڻ بيٺل هو. جتي سيٺيءَ جو ڪارو ڪارو ٿيل هو. هڪ سفيد ريش بزرگ بيٺو هو. مٿي تي اڇو پٽڪو ٻڌل، قميص لٺل آڪهاڙين ڀِنين هو. هيٺ سلوار جا وَر مٿي ڪنيل هئا. پراڻي جتي پيرن ۾ هئس. سياري جي شروع جا ڏينهن هئا، اتي ان بزرگ سان گڏ ويهارو ڪن ننڍا ٻار هئا جن جي عمر 5 کان 10 سالن جي اندر هئي. انهن ۾ ڪا ٻار

(1) ڏسو ص 32.

بند، آکهاڙا هئا. سمورا سنڌ انهي بن ڪمرن واري ڪچي اڏاوت واري اسڪول جي مرمت ۽ راکي ۾ لڳل هئا. پوڙهو پڻ انهن اڇوتن سان گڏ قرب ۽ پاپوهه وچان پنهنجي پيار جي پورهئي ۾ لڳل هو. اهو هو سائين صاحب خان لغاري، سنڌس اسڪول، ان جا شاگرد، سنڌن محنت ۽ اسڪول سان محبت جو نظارو. ڏينهن الهي روح پرور نظاري ڪان ڏاڍو متاثر ٿيو.

سائين صاحب خان اسان کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو باغ بهار ۽ سرهو ٿيو. هو ايڏو ته سخي قربدار ۽ فراخدل مهمان نواز هو جو مهمان اچي ويندو هو ته ڪنهن به حالت ۾ مايوس نه ٿيندو هو پر تمام گهڻو سرهو ٿيندو هو ۽ نيڙي ٿيندو هو. ڏينهن جيو ايڏي لياقت ۽ صداقت پريو مڙس مون عمر ۾ ڪونه ڏٺو آهي.

1969ع ۾ ايوب خان کي لاهي يحيٰ خان مارشل لا ذريعي حاڪم بڻجي ويو هو. گهڻائي قومي ڪارڪن جيل ۾ هئا. آءُ ۽ هڪ دوست انهن سان ملڻ لاءِ سينٽرل جيل حيدرآباد تي وياسون. آتي جيل جي ٻاهرين گيٽ تي اسان کي سائين صاحب خان مليو، هو پڻ ورڪرن سان جيل تي ملاقات ڪرڻ لاءِ آيل هو. اسين هائي ٽي ڄڻا ٿياسون. جيل وارن چيو سڀني سان ملاقات ممڪن ڪونهي، صرف هڪ ڄڻي سان ملاقات ڪرڻ ڏيو، سو به صرف ٻن ڄڻن کي. اسان مان هرهڪ چيو توهان ٻه وڃو آءُ ٻاهر ٿو ترسان، ليڪن سائين صاحب خان ڪٿيو. هو ٻاهر ترسيو، اسين اندر وياسون مٿي ماڙي تي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾. اسان ساري جيل جي قيدين مان مولانا عبدالحق رباني چونڊيو. سائين صاحب خان اسان کي سنڌس اسڪول جي شاگردن طرفان هڪ هٿ ڪمند جي ڏلي ته اندر ڏجو. ان وقت جيل ۾ مير علي احمد (هن وقت وزير دفاع) پڻ بند هو. تنهن جيل مان ڇٽڻ بعد ڳالهه ڪئي ته توهان جو موڪليل ڪمند سموري سات پيحد پسند ڪيو. چاڪاڻ ته اهو حد ڪان وڌيڪ مٺو هو، چيم ميرصاحب، اهو سائين صاحب خان آندو هو سنڌس شاگردن طرفان. قرب واري ۽ مٺي ماڻهو جي هر شئي ۾ مٺاج مڙهئي سرس ٿيندو آهي.

هڪ ڀيري جهڙائو ٻار سياسي جلسو هو، 1970ع جي ڳالهه آهي جلسن ۾ غريب ماڻهو ۽ هاري ناري گهڻي تعداد ۾ ايندا هئا. سائين صاحب خان لغاري، اسڪول جي شاگردن سميت شريڪ ٿيو. جلسو شام جو هو سائين جا شاگرد سڀ شعر نصيحت آموز مضمون لکي ڪٺي آيا هئا. اهي ڪولهي ڪيترو نه خوش نصيب هئا جن کي سائين صاحب خان پنهنجي هڙان خرچ ڪري سنڌ ڳوٺ ۾ پرين ٻاڌو هلي اچي سنڌي ۽ فارسي پڙهائيندو هو، پر انهن جو سياسي شعور وڌائڻ، انهن جو حوصلو بلند ڪرڻ لاءِ ڪيڏي نه تڪليف وٺندو هو. آتان موٽندي اوندهه ٿي وئي. هڪ شاگرد ڪڪجي پيو ۽ سري ويو، وڏو سانحو ٿيو. عام طرح مائٽ ايڏو نه ماستر تي ناراض ٿين ها جو اسڪول بند ڪرائي ڇڏين ها ۽ الهي ماستر کي جواب ڏيئي ڇڏين ها. پر هڪ هڪ ڪولهي تي سائين جي شرافت، ليڪي ۽ انسان دوستي جو ايترو نه اثر ويٺل هو

جو الهن، الهي واقعي کي جذباتي رنگ ۾ ڪٿڻ بدران قدرت جو پاڻو مٿو ڪري ڏک برداشت ڪيو، اسڪول ۽ ان جي هلچل قائم رهي.

مولانا رباني هڪ ڀيري سائين جي اسڪول جي جلسي ۾ تقرير ڪندي اسڪول جي مقصدن کي سمجهائيندي شاگردن ۽ ڳوٺ جي ڪولهين کي چيو ته سائين صاحب خان جو اسڪول تعليم جي السالي ۽ اعليٰ مقصدن واسطي آهي ۽ اوهان ڪڏهين به ڊپ نه ڪجو ته سائين صاحب خان مسلمان مولوي آهي ۽ هو ڪو اوهان کي مسلمان بڻائڻ جي لالچ لاءِ اڪليف والي ٿو. ڏولي ڪولهي وارن پوءِ مون سان ڳالهه ڪئي ته مولانا عبدالحق رباني جي تقرير کان اڳ ۾ ئي اسان کي سائين صاحب خان تي اعتبار هو ۽ اهو اوليا صفت السان اسان لاءِ هڪ رحمت آهي.

الهن ڪولهين ۽ سندن عزيزن ۾ ڪا شادي يا ست سنگ يا پڇن ليندو هو ته سائين جي چوڻ تي هو مون کي گهرائيندا هئا. ڏڳا ڳاڏي ڀيڏي ايندا هئا، منهنجي صلاح تي هو اسٽيج ٺاهيندا هئا، لائوڊاسپيڪر جو بندوبست ڪندا هئا. اسين اتي فلاحي تقريرون ڪري الهيءَ سڀ کي سيمينار بڻائي ڇڏيندا هئاسون ۽ سائين اتي موجود الهن اڇوتن کي خوش ڏسي ڀڪندو هو.

سائين صاحب خان لغاري جي سوانح عمري مولانا عبدالڪريم لغاري مهتمم مدرسه دارالهدي ٺي مٺ وڏي واري لکي آهي. ڪتاب جو نالو ”مرد قلندر“ رکيو اٿس ۽ انجمن اشاعت العلوم ٺي مٺ وڏي طرفان ڇپائي پڌرو ڪيل آهي. 120 صفحن جي ڪتاب جي قيمت 10 رپيا آهي.

هن ڪتاب ”مرد قلندر“ جو مصنف مولانا عبدالڪريم لغاري خود وڏو استاد ۽ عالم شخص آهي. سندس علمي لياقت ۽ ادبي فضيلت مڃيل حقيقت آهي. مولانا عبدالڪريم ديوبند جي هڪ مشهور درسگاهه جو فاضل آهي ۽ علم تدريس جا فرائض 40 سالن کان انجام ڏيندو رهيو آهي ۽ سندس سوين شاگرد آهن. اهو مولوي صاحب جو جگر آهي جو هن دؤر ۾ جتي جاهل اميرن ۽ لکمن سياستدانن جي فضول ۽ بيڪار ڪارنامن تي قلمڪار لکن ٿا اتي هن هڪ غريب ڳوٺاڻي پرائمري ماستر جي زندگي تي لکيو آهي. مولانا عبدالڪريم اهو ڪتاب لکي بيشڪ جس کٽيو آهي.

سائين صاحب خان جي سوانح عمري مولانا عبدالڪريم پنهنجي مخصوص الوکي ۽ دلچسپ انداز ۾ لکي آهي. ڪتاب جا اوائلي 35 صفحا ته فاضل مصنف تعارفي ۽ رڳو پنهنجي ذاتي زندگي ۽ سياسي علمي حالات، سنڌ ۽ هند جي سياسي علمي معاشي ۽ تدريسي ڳالهين تي لکندي قدرداني جي عدم موجودگي، سچار ليک ۽ خدمت خلق ڪندڙن جي قحط تي لکندي، پڙهندڙ کي اشتياق ڏياريندي 36 صفحي تي اچي لکيو اٿس. ”هڪ ڏينهن ڳوٺ وٺي اچانڪ

هڪ پيرسن عمر رسيده ازغيبي اوسي سهڙيو ۽ چوڻ لڳو: اسان توهانجي طويل زندگي ۾ کهڙيئي قطب ۽ قلندر پيدا آهن، مگر هن دؤر ۾ ضلعي ٿرپارڪار جي هڪ ديهاتي بستي ۾ هڪ موتي سائڪ گوشهء گمنامي ۾ زندگي بسر ڪري رهيو آهي، جنهن جي پيرين ملاقات سان دک درد دور ٿيو وڃن'. اهو اشارو دولت پور جي ڪنهن ڳوٺائي شخص ڏانهن هو وڏيڪ چي: 'قومي خادم، وطن جو سچو سپاهي، درد دل وارو، ايماز اثرت جو مجسمو ۽ مثالي ڪردار جو انسان آهي''.

مولوي عبدالڪريم اينن الهي اڻ سچاتل شخص جي ڏس ڏيل ماڻهو جي ڳولا ۾ لڪري نڪرو ۽ وڃي ڏولا رام ڪولهي جي ڳوٺ ۾ هڪ پير جي وڻ هيٺ ليلي آسمان هيٺ سفيد سولهاري واري سائين صاحب خان لغاري کي زمين تي ڪولهين جا ٻار پڙهائيندي، کي وڃي ٿو ملي ۽ ان بعد هن سان سندس ناتو، جنهن ڪهري صورت اختيار ڪئي 1976ع ۾ صاحب خان جي وفات تيڻ تائين قائم رهيو.

ڪتاب دلچسپ به آهي ۽ سبق آموز به ڪيئن نه هڪ ديهاتي ۽ غريب ڳوٺاڻو علم پڙهي ٿو ۽ ڪهڙي نه شوق سان علم وندي ٿو ۽ پڙهائي ٿو.

صاحب خان 2- جولاء 1902ع تي ڳوٺ دولت لغاري تعلقہ ميرپور خاص سنڌ ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو حاجي اميد علي خان علياڻي لغاري هو. ڇهن سالن جي عمر ۾ حافظ ... وٽ درس قرآن لاء ڳوٺ جي مسجد جي مدرسي ۾ پڙهڻ سان شروعات ڪيائين. اوائلي وقت ۾ پڙهڻ طرف شوق گهٽ هئس. بعد ڳوٺ ۾ سرڪاري پرائمري اسڪول کليو، ان ۾ داخل ٿيو. اکر شروع کان ئي سهڻا هئس. زندگيء جي آخر تائين تمام سهڻو خوشخط هو. تنهن بعد آرڙي پرڳڙي تعلقي جيمس آباد جي ديني مدرسي ۾ مولانا سليمان وٽ تعليم جاري رکي، جتي فارسي پڙهيو. اتان سوئي جهنڊي جي مدرسہ اسلام ۾ پڙهڻ جو ارادو ڪيائين. والد صاحب جي انڪار ڪرڻ تي اوڏانهن ڪونہ ويو ۽ اچي ڳوٺ ۾ ريڙڪي جو دڪان ڪوليائين ۽ پوء آبداري پڙهيو. پر سائنن جو انگريزن خلاف رخ هو، اوڪري ڪرڻ ڪونہ ڏنائونس ڳوٺ ۾ ملا مڪتب کليو، تنهن ۾ اڻ تربيت يافتہ ماستر ٿي، 9 روپيا پگهار تي نائب ماستري ڪيائين ۽ پوء ان اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو. 1932ع ۾، خانگي طرح عمرڪوٽ ۾ سنڌي فائينل پاس ڪيائين. تنهن بعد مولوي عمر محمد صالح سيمڻ نصرپوري وٽ مڪنہ رتامي تائين وڌيڪ پارسي پڙهيو ۽ عربي پڙهيو. ان سالن جو پرائمري ماستري جو تربيتي ڪورس اڻ پاس ڪيائين. الهيء علائقي جا سوين هزارين شاگرد ۽ پڙهيل ماڻهو سائين صاحب خان جي ڪوشش سان، علم جي زيور سان سينگاريل آهن.

— روچيرام.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.